51964

tiszatáj

1975. JÚN. * 29. ÉVF.

6

Illyés Gyula, Kormos István, Kiss Anna, Utassy József versei; Féja Géza novellája; Apáczai-összeállításunkban: Bán Imre, Fábián Ernő, Makkai László, Páskándi Géza, Vekerdi László írása

A KÖZPONTI KÖNYVTÁR Folyóiratok Szeged

1975 MÁJ 29

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**

Szerkesztőség: 6740 Szeged, Magyar Tanácsköztársaság útja 10. Táviratcím: Tiszatáj Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-330. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest, József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 6 forint. Előfizetési díj: negyedévre 18, fél évre 36, egy évre 72 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**

75-2150 — Szegedi Nyomda

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET

Tartalom

XXIX. ÉVFOLYAM, 6. SZÁM

1975. JÚNIUS

ILLYÉS GYULA versei: Súlyos évek szublimálása, Menetszázad 3
KORMOS ISTVÁN: Egész évben Lucázás (vers) 4
UTASSY JÓZSEF: A mélységekből (vers) 6
ACZÉL GÉZA: Kallódások 6—10. (vers) 7
FÉJA GÉZA: Sűrű, kerek erdő (elbeszélés) 9
ANNUS JÓZSEF: Tyúkszemle (elbeszélés) 17
ORBÁN OTTÓ: A férfikor delén (vers) 27
TANDORI DEZSŐ versei: Emléksorok Kosztolányinak, Weöres hangja 29
VÁRKONYI ANIKÓ: Parafrázisok (vers) 31
TAMÁS MENYHÉRT: Tövises talppal (vers) 33
KÁNTOR PÉTER versei: Dióhéjban, A pápa, az érsek és az ikonok 34
KISS ANNA: Nepomuk (vers) 36
LÁSZLÓ GYULA: Emlékezés Veres Péterre 41

ÖRÖKSÉG

350 éve született Apáczai Csere János

MAKKAI LÁSZLÓ: Az első „modern" magyar ember 43
VEKERDI LÁSZLÓ: „Azért... csak tanítton taníts" 47
BÁN IMRE: Híradás Apáczai Csere János doktori értekezéséről 55
FÁBIÁN ERNŐ: Alkotó élet 56
MÁTYÁS PÁL: Csere János Apácája 64
SARLÓSKA ERNŐ: Az igaz bölcsességre törekvő olvasó — közöttünk 71
PÁSKÁNDI GÉZA: A halasztás 77

KELET-EURÓPAI NÉZŐ

ZIRKULI PÉTER: Egy kritikusról és egy esszéíróról ... 81

KRITIKA

GREZSA FERENC: Németh László: Megmentett gondolatok 84
FÜLÖP LÁSZLÓ: Aczél Géza: Másnapos freskó 87
CSETRI LAJOS: Vekerdy Tamás: A színészi hatás eszközei — Zeami mester művei szerint. Lélektani elemzés 90
KŐHEGYI MIHÁLY: Vallomás a magyar föld őstörténetéről (László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig) ... 92

MŰVÉSZET

Színház

VÁRNAI PÉTER: Aranykoporsó (Vántus István Móra-operájának ősbemutatójáról) 94

Szerkesztői asztal 96

ILLUSZTRÁCIÓ

PATAKI FERENC grafikái az 5., 8., 32., 40., 76., 83. és a 96. oldalon
Fotók az Apáczai-összeállításhoz a műmellékleten és az 54. oldalon

ILLYÉS GYULA

Súlyos évek szublimálása

A két vasgömb között a vasrudat,
azt a két hordónagy acélgolyóbist,
azt a ne is kérdezd már hány kilót
fölemelni, kitartani,
sőt forgatni pörgettyűként:
ehhez hasonló volt a föladat.
Agyamnak is, szívemnek is —

Hogy ne hagyjuk el a képes beszédet.

Együttesünkből egyedül maradván
így próbáltam a régi végeznivalót, amíglen
észlelnem kellett véglegesen, s kőporos
arcom, megeredt orromat törölve, lám
mire is jutottam,
s milyen istenhátamögötti helyen, én!,
miközben kibotorkáltam a színről,
csak szájszögletből küldve hátra bókolást
a részvevő — résztvevő? — nevetésnek.

Menetszázad

Vonulunk be a kaszárnyába.
Előbb vetkezés, aztán mundérba bújás.
Dörögnek az őrmesterek.
Harsog a kürtök nyelv-tanfolyama.

Nos igen, ez az a másféle rendszer.
Nincs kibúvás a reglamák alól.
Az egyenlőség érdes egy kicsit.
Nincs kritika, nincs visszaszájalás.

A fekhelyek is évjárat szerint.
A kivonulások hasonlón.
De hasznos kitartón figyelni.
Lehet előnyhöz jutni itt is.

Békén hagynak, mikor a többi izzad.
Több kimenő, sőt — ha ez imponál —
valami kisebb sarzsi, főleg,
ha kintről jön a beajánlás.

Megvan persze a messzi, a magasztos
érdek, mely szentesíti a fegyelmet,
minősíti az érdemet
és ebbe beletanulni: nehéz.

Még nehezebb: mikor lehet, szabad s muszáj
követni, nem a felsőbbség parancsát,
hanem — vaktában — a lelkiismeretét.
Ha nyersz, nagy arany; ólomgolyó, ha elbuksz.

Vizsgáztatás, kihallgatás — lehetne idelopni
civilkoromból holmi vizsgapuskát?
Szorongatom papírjaim.
Már a súgásban sem bízom.

A szív szűköl — mégis: hova?
Csatlakozás! — tudatja a vezérkürt.
A helybenjárás így megindul, arra, hol
dalafújva a roppant sereg menetel.

KORMOS ISTVÁN

Egész évben Lucázás

Süvölvénységem hajnalán, urak,
cingárság s kéz-láb, e négy piszkafa
se bakugrándra, se cigánykerékre,
se kazalbukfencre nem uszított,
hát betűt faltam: Sobri Jóska jött,
Fatia Negra Krisztyán Tódorral,
Keraban, Huckleberry Finn és a szegény Don
Quijote volt kenyeremen a só.
Mondhatom: olyan lettem amilyen,
ebből a kosztból éppen elegem.

Meghalt december, hótalan s jegetlen,
a Széna térig szemtelenkedének
Nagykovácsiból náthásan a varjak,
csókafostos Üllői úti fák
siratják Kosztolányi lombjait.
Jászolában Jézus már gőgicsél,
elvástak Szilveszter rongy trombitái,
ködölhet ez az újév reggele,
lecsusszant torkomon az első fekete.

Az egész év majd játékkal telik,
mert nem megy le a nap, szétfröcskölő
hullámai cirmolják a szemünket,
hogy zöld örömcsákósan éljenek
a fényéből hörpentő emberek,
ikrázzon aranyhalakat az ég,
szülessen csíz, rigó, kisnyúl elég,
lány, fiú, egy se ágyútöltelék.
Időtlen béke, az kellene még.

Ha igazat mond ez a mai reggel,
a komoly dolog messzi elkerül,
csak játszok, egész évem át-Lucázom,
egy nevetés 365 nap,
s mert robban a nap álmaim falán,
nem is lehet egy évig éjszakám,
ha pedig magam elhorkantanám,
orron pöccint egy csöpp, butuska lány.

1975. január 1.

UTASSY JÓZSEF

A mélységekből

Kondor Bélához

Piros portája, rőt udvara: van!
Kivégző udvara: nincs a Holdnak.
Kukorikútlan, roppant reggelén
míves kövek sem tanakodnak.

Bölcsebb a szikla, ha nincs mestere?!
Csöndje, türelme csillagi kölcsön.
Rózsa már nem, csak ballada terem
a terméketlen, néhai földön.

Mert újra idejár lopni, ölni
a mélységekből Egy Bukott Angyal.
Vak térzenére kering a többi:
húzzák nekik a műszerfallal,

hogy zeng a zenit, remeg a nadír!
Nagy szárnyuk kint az éj fogasán lóg,
szeplős haváról hallgat ám a hír:
titok a tollak pöttye, mert vádpont.

Nincs bűn, amire van magyarázat.
Öltél: bűnös vagy, Huszadik Század!
Ezért csillagra zárom a szemed,
s énekre csikordítom a szádat.

Föltéped kilenc fénygömb-lakatom?
Túl a Plútón se ragyog bocsánat!
Kuss az anyádba vissza, te barom:
Ábelra Merőleges Vadállat.

ACZÉL GÉZA

Kallódások 6—10.

lehull a fény a szomorú gyepre. az első didergő
őszi futamok. a kietlenség csupasz falaira vetve
nő az árnyék mint a fájdalom.
megáll a kérdés. tárgyak reménytelenségét lopják be
a testbe a szemek. hogy a múlás döbbent lényegében
hideg villanással egyesüljenek.
sápadtan hátrálnak az érvek. egy csüggedt vízióba
áll be a világ. a romló gondolat gyönyöröket hintve
lebeg túl az üres éjszakán.

*

krisztusi hajlamok keserű keretben. az éjszaka
fénye megfagyott. illúziók testetlen tömegben
zuhannak át az ablakon.
kihűlt nyomok a megürült parkban. a lámpavasnak
nem kell a beszéd. s a jóság mi ma sem jutott szóhoz
megdermed az ajkak szögletén.
kopottak vagyunk. társaink fekete varjak siralmasan
marják az eget. idegeinkben lassan szót kér a lemondás
megváltó hitünket benövi a csend.

*

arcodon hiányos életünk szegfűálma. riadt szesztócsába
dugom a fejem. szédüljön ki az üres értelmetlen éjbe
minden torkot kaparó szerelem.
de a mutatvány is kihull magából. csak álmod illatozik
mint jószagú mesék. felriadsz majd s kulloghatsz utánam
szokások mocskos reggelén.
tehetetlen szemek a fölnyersült világból. legjobb lenne
mindig fognom a kezed. de vesszük a táskát elmegyünk
kenyérért
s este beharapjuk a ráhullt könnyeket.

*

pontos kimért szavak kellenének. mint jól készült ökölvívók
józan egyenesei. mozdulat ahogy az éhes állat asztalnál
remegve
a lebillent morzsákat meglesi.
valami arcpirító vijjogó remény. remény mit megforgat szaggat
s feláldoz a nemes indulat. szent ujj magasba lendülő

mocsárból kivivő utak.
feszültségünknek nagy formák. széthullt ifjúságunknak
értelmes menedék. de csak zuhan ránk fogunkat kiüti
szívünket alázza az éj.

*

csöpögő csapok leszakadt redőnyök. az igénytelenség huzata
mellbe vág. borítsd magadra nyugodtan merész álmaidat
és várjad a halált.
guggolsz korodban mint szűk keretben. a sóvárgások kútja
végtelen. tisztátlan évek vaspántos napok idegenek
kerítik be az életed.
nem igéznek mázosabb percek. kallódnak szemeid
a meghűlt tereken. tépd le a nyálas türelmet szívedről
tedd el a kezed és eredj.

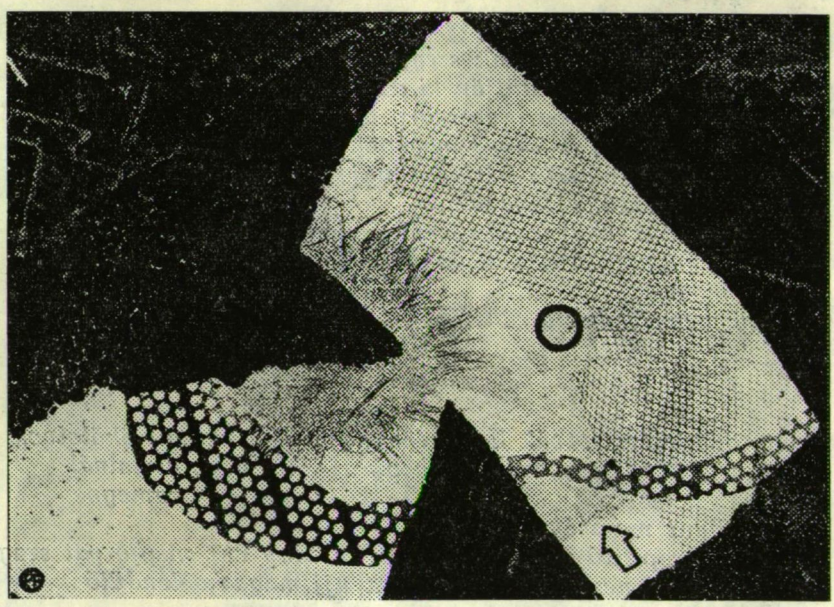

FÉJA GÉZA

Sűrű, kerek erdő

Aszályos nyárelő járt, még bárányfelhők is csak néha utaztak az égen, a föld tikkadtan hevert, de Báth Mihály csak rótta az országutat, és fohászkodott, hogy bár az egek pottyantanának le egy csárdát. Ám az egekbe annyi hivő kérése érkezett akkoriban, hogy bizonyára meg se hallgatták a közismert eretnek fohászkodását. Végre mégis feltűnt Mágócs tornya, a körötte lapuló parasztházakkal. A falu szélén csapszék állott, bár még ezt a nevet sem érdemelte meg. Kis parasztházhoz gyarló butikot ragasztottak, mindössze egy asztal fért el benne, mögötte állott a csapláros, és mérte a vinkót meg a fröccsöt. Báth Mihály fröccsöt ivott, az elsőt jóformán teljesen fölitta szomjan égő szájpadlása, nyomban másikat kért, gyorsan eltűnt ez is, ekkor némi enyhülést érzett. Már tudomásul vette, hogy a szomjúságon kívül más is van a világon, mert a közelből kitartó csapások hallatszottak, mintha fát vágnának. Most, midőn ég minden, a föld is, az ég is.

NEM JÓ TYÚKÁSZT TARTANI

— Tán a földesúr ácsoltat vérpadot? — kérdezte.

A csapláros jól megnézte:

— Ugyi járt mán erre?

Báth Mihály bólintott, a csapláros pedig tovább gondolkodott; ami eléggé nehezen megy ilyen pogány forróságban. Azután a falu másik vége felé mutatott, ahol a kastély állott:

— Talán a gróffal is víttak?

— Víttunk, de csak szavakkal egyelőre.

A csapláros most már bizalmas lett:

— Ácsoltatna az vérpadot is, ha lehetne, de mán aligha lehetséges, hát mást eszelt ki, a bőrünket nyúzza. Mán segítsége is van, felnőtt a nagyobbik kölyke, a Viktor, még az apjánál is kutyább.

— Akkor honnét ez a kopácsolás?

— Az erdőt vágják.

— A grófét?

— Dehogy, nincs annak erdeje. Egy gazda, Öreg Nagy József ültetett valamikor néhány hold ákácost, méhészkedett meg pihenni is szeretett a fák árnyékában. A fia, István meg kivágatja.

Báth Mihály szóhoz sem bírt jutni, csak a fejét csóválta.

— Tán ösmeri? — kérdezte a csapláros.

— Mikor legutóbb erre jártam, megbarátkoztunk. Nem sokkal azelőtt halt meg az apja, eltemette, azután hírneves gazdává huzalkodott, vett fajbikát, gépet, mindent.

— Puffra.

— Puffra? Mit jelent ez?

— Úgy értem, kölcsönre. Eleinte csakugyan dőlt a pénz, azután esni kezdtek az árak, hát megfogott mindent, ami jövedelmet ígért. Még tyúkászatot is csinált, közben maga is megtyúkosodott.

— Megtyúkosodott?

A csapláros heherészni kezdett:

— Megnősült, ám az asszony két krajcárt se hozott, csak a két pusztáját meg bajt, de azt csőstül.

— Legalább szép volt?

— Abba nem vót hiba, húsos, hevert dög, naphosszat kenceficézte magát, de a jószág közelébe se ment.

— Honnét hozta az asszonyt?

— Sajnos, városbul. Akkor még jól ment Pistának, hát nem bírt magával, városi bál kellett néki. Így keletkezett a baj. Eddig, tetszik tudni, csak jó levegőt szívott meg tisztességes falusi szagokat, de a bálban megrészegítette a mindenféle illatszerrel elegyes asszonyszag, ráadásul egy lány szemezni kezdett véle, mert híre járt módos mivoltának, ő meg ment, miként malac a kukoricára.

— A selyembugyi mítosza.

— Mit tetszik mondani? — álmélkodott a csapláros, és az erős gondolkodástól kövér verejtékcseppek lepték el homlokát. Letörölte ingujjával, és felujjongott:

— Sejtem már, mire gondol az úr. István azt hitte, hogy paradicsomot rejt a selyembugyi.

— Úgy, ahogy mondja.

— Egészen mást rejtegetett, kérem, Pista balsorsát. És most kivágatja az ártatlan erdőt.

— De miért?

— Elmondom, de rám ne hivatkozzék az úr, mert letagadom. Mikor Pista a tyúkászatot berendezte, meglátogatta egy katonapajtása. Jóképű, mézes szavú, de afféle kórincáló ember volt, s már szeretett volna tartósan megpihenni, főként mikor meglátta Csirit, mert így hívták az asszonyt. Hát szavalni kezdett, hogy keze alatt aranyat tojnak majd a tyúkok. Pista pedig, amilyen mamlasz, befogadta, és ez lett a vége.

— Pajtása nem értett a tyúkászathoz.

A csapláros röhögni kezdett:

— Az volt a baj, hogy túlságosan értett, még az erdőben is tyúkászkodott.

— Ákácosban inkább méhészkedni szokás.

— Szent igaz, de csak egy tyúkot vitt az erdőbe, a Csirit, Pista meg rajtakapta őket. Jó ideig csak nézte, nem hitt a szemének, azután mordult egyet, bármennyire szelíd ember. A hitvány tyúkász pedig felrántotta a nadrágját, és huss, neki a világnak.

— Pista nem üldözte?

— Bár üldözte volna, de mást cselekedett.

— Vajon mit?

— Egyszer bor közben megoldódott a nyelve, és úgy mesélte, hogy csak nézte a feleségét, és irtózatos bűnbánatot észlelt a szemében. Ekkor elfordította a fejét. Ez volt a hiba, kérem, mivel nézetem szerint az ilyen rettegés maga a bűnbánat. Pista érezhette ezt, mert — mint mondotta — attól félt, ha tartósan a szemébe néz, megszánja és fölemeli a földről. Higgye el uram, ez lett volna a legokosabb, hazavinni az asszonyt, alaposan ellátni farmatring szíjjal, azután megbocsátani néki. Ehelyett elkergette, mit sem törődött gazdaságával, úgy közlekedett, mint az alvajáró, most meg kivágatja az erdőt. Mit vétettek a szegény fák? Szabad élő fákat gyilkolni? Csak úgy? Puszta dühből? Nem bűn ez? Az én öregem, mikor végignézett az érett búzatáblán, mintha fényleni kezdett volna az arca. Így szerette Pista apja is az erdőt.

— No, kérek még két fröccsöt.
— Egyszerre?
— Igen, koccintunk, azután megnézem Pistát.

NEM JÓ DÉMONRA HALLGATNI

Báth Mihály elindult az erdő felé. Nemsokára fel is tűnt, ami még megmaradt belőle; csattogott a fejsze, három ember döntögette és a tarlóra hurcolta a kivágott fákat. Nagy István pedig csak állott, mintha ellenségei lefejezését figyelné. Báth Mihály már közelébe ért, de nem vette észre. Csak nézett elmerülve, mozdulatlan, mégis mintha csupán magára erőltette volna ezt a nyugalmat. Báth Mihály érezte, hogy bévül megroppant ez a nagy, erős ember. Végül vállára tette kezét, Nagy István megfordult, tágra nyitotta szemét, azután megölelte.

— Mit csinálsz, István?
— Kivágatom a múltat, mint a fekélyt.
— Az örök erdőt? A természettel kelsz birokra?
— A nyílt pusztán paráználkodtak volna-e?

Báth Mihály úgy tett, mintha semmiről se tudna:

— Kik?

— Nagy István leszegte fejét, és hallgatott. Végül Báth Mihály törte meg a csendet:

— Akkor megyek.

Nagy István magához tért, és megragadta barátja karját:

— Ugyan hová mennél? Jó, hogy eljöttél, legalább megosztom a bánatomat. — Keserűen fölnevetett: — Másom úgy sincsen, de szomorúságból kaphatsz, amennyit csak megbírsz.

A nap nyugovóra készült, szótlanul ballagtak a falu felé. Midőn az udvarra léptek, Báth Mihály megdöbbent, ekkora pusztulásra nem számított, üres volt minden, ember semerre, végül feltűnt egy kisbéres, tojásokat hozott szakajtóban.

— Csak tízet tojtak.

István bólintott, majd a konyhába szólt:

— Rozi néni! Kapunk valamit?

Korosodó parasztasszony jött ki, István egykori dajkája. Báth Mihály feléje sietett:

— Drága Rozi néni, kapunk abból a jó paprikás krumpliból?
— Emlékszik még?
— Most is szájamban az íze.
— Éppen azt főztem, de... — és csak legyintett.

Vacsora után a tornácon maradtak sötétben, bizonyára még gyertya sem volt a házban, egy pohár bor sem került az asztalra, csupán friss, hideg kútvíz.

— Miként jutottál ide? — kérdezte Báth Mihály.

A szokott paraszti sirám következett, a félelmetes valóság jajszava:

— Nincs ára semminek, a bank meg követel, az adóhivatal se nyugszik.
— De mégis! Miért nem küzdöttél, hogy legalább valami maradjon, amennyit két kezeddel megmunkálhatsz.

István vállat vont:

— Tudod, mikor megláttam az asszonyt hanyatt fekve az erdőben, szemében halálos rémülettel, bennem is megpattant valami.
— Mondj el mindent, s megkönnyebbülsz.
— Talán én vagyok a hibás, mert hiába ügyekeztem, az az asszony mit sem érzett a lélektani pillanatban.

Báth Mihály nem értette:

— István, István! Miként vetemedtél lélektanra?
— Hát nem érted?
— Nem én.
— Az asszony semmit sem érzett, amikor az ágyban ujjongania kellett volna örömében.
— Már sok mindennek nevezték ezt a kellemetes tevékenységet, de lélektani pillanatnak még senki sem.
— Finoman akartam kifejezni magam. Így történt, de azért folyt az élet, ám nemsokára elkövettem életem legnagyobb ballépését, tyúkászt fogadtam. Neki sikerült.
— A lélektani pillanat?
— Az. Felgyújtotta az asszony testét, akár a máglyát, ugyanakkor gyógyíthatatlan sebet ejtett a lelkemen.
— Úgy vélem, túlságosan sok lélek szorult beléd. Ezt kellene kamatoztatni.
— De miként?

Báth Mihálynak ekkor súgott valamit a bal vállán ülő láthatatlan démon. Csakugyan létezett ez a démon? Báth Mihály ostobaságnak mondotta, annál buzgóbban terjesztette a Centrál kávéházban Szvetenay Kázmér, aki a balti lovagrend leszármazottjának hirdette magát, holott közönséges lovász volt József főherceg birtokán, Tapolcsányban. A köznyelven Unguszta nevezett Auguszta főhercegasszony mellett teljesített bizalmas szolgálatot, s ugyancsak fenn hordozta az orrát. Ezért mihelyst Unguszta megvénült, és nem tartott igényt férfiúi teljesítményére, lovásztársai kiverték az uradalomból. Azóta léleklátó meg más efféle képességeivel hencegett, s azzal riasztotta el a nőket Báth Mihálytól, hogy láthatatlan kis démon ül bal vállán, és gonosz tanácsokat sugalmaz néki. Legutóbb egy vörös hajú és csodálatos patyolatokkal ékes hölgyet ijesztett el, ekkor Báth Mihály Glogovác Keresztély segítségéhez folyamodott. Glogováccal sok jót tett gyerekkorában, ezért miután fölserdült, ernyedetlen hűséggel ragaszkodott hozzá, időnként meglátogatta, és tudakolta, hogy nem kell-é valamelyik ellenségét megverni? Olyan volt ez a Glogovác, mint a tüzes vastuskó, csupa izom és keménység. Föl is kereste Szvetenayt a lakásán, feltűrte ingujját, ökölbe szorította a kezét, és oda tartotta az izmait:
— Tapogasd meg.
Szvetenay teljesítette kívánságát, és halálsápadt lett.
— Van démon? — kérdezte Glogovác.
— Nincs — rebegte Szvetenay.
— Esküdj meg, kutya! — kérlelte szelíden Glogovác.

Szvetenay esküre emelte két ujját, Glogovác pedig leplezetlen undorral távozott. Néhány perc múlva megint kopogtattak Szvetenay ajtaján, a kis vasember lépett be újra:
— Te lóvakaró! Ne feledd Glogovácot!

Szvetenay szólni se tudott a rémülettől, csak bólogatott mélabús lófejével. Holott a démon dolgában talán mégis igaza lehetett, mert csakis ez súghatott ilyen pajzán gondolatot Báth Mihálynak:
— István, árulj imakönyvet.

Tréfásan mondotta, közben csaknem elröhögte magát, de Nagy István láthatólag komolyan vette.

NEM JÓ IMAKÖNYVET ÁRULNI

— Imakönyvet? — mondotta, és megcsillant a szeme, akár a fuldoklóé, midőn mentődeszkát lát.

Báth Mihálynak most nagyot kellett volna nevetnie, de — úgy látszik — a démon nem engedte, inkább tovább súgott neki:

— Nézd, az emberiség megoszlása furcsa, sőt egyenest vérlázító. Több ezer szegényre legfennebb két-három gazdag esik, ezért az ínségesek jelentős része imádkozik. A szegényeknek ugyan inkább ütniük kellene, de annyira elnyomorították őket, hogy többnyire már ökölbe se tudják szorítani a kezüket, ezért káromkodnak vagy imádkoznak. Az utóbbiak még sokan vannak, és úgy vélik, hogy titokzatos égi hatalmak majd elintézik, amit maguk nem merészelnek megtenni.

Nagy Istvánnak ekkor némi aggályai támadtak:

— De én református vagyok, azok pedig keveset imádkoznak, inkább zsoltárt énekelnek.

A démon tovább súgott:

— Árulj mindenféle imakönyvet, katolikust, reformátust, evangélikust aszerint, hogy a falut milyen hitvallású emberek lakják. Reformátusoknál kárhoztasd a sok katolikus szentet, akik lassanként már az Istent is eltakarják. A katolikusokat győzd meg, hogy valamikor az egek ura a reformáció befogadása miatt zúdította reánk a törököt. Legkönnyebb lesz a lutheránusoknál.

— Azoknak mit beszéljek?

A színtiszta igazságot. A sátán gyakran megkísértette Luthert, ám nem dőlt be néki, és dühében a téntatartót vágta hozzá. De az ördög ügyesen elugrott, a fal csupa ténta lett, mégis megmentette lelkének üdvösségét. Vannak rokonaid Pesten?

— Számosan, csupa jó ember.

— No, látod. Szerezzenek formás feleséget, lehetőleg özvegyet, aki a nagyböjt feloldozására vár, nem lesznek lélektani pillanatai, de legyen egy kis pénzmagja. A kiadók szívesen adnak imakönyvet bizományba, ha a feleséged jótáll érted. Azután neki az országnak.

Báth Mihály másnap elutazott Mágócsról, és jóformán elfeledte Nagy Istvánt. Éppen elegendő gondja akadt a nőkkel, akik hol ajnározták, hol lekörmölték a bőrt az arcáról. Szikár férfi volt, és egy Brunhilda-termetű színésznő egyszer dühében ruhástul a vízzel telt fürdőkádba dobta. Éppen erről elmélkedett, s megállapította, hogy a hölgy nagyon szerethette, ha ilyen merényletre volt képes. Töprenkedésében a telefon berregése zavarta meg, Nagy István jelentkezett:

— Tanácsod áldást hozott reám, megnősültem, és járom az országot.

— A démonnak köszönd — intette Báth Mihály.

— Milyen démonnak?

— Ez csak olyan szólásmondás, de mi van a lélektani pillanattal?

— Az asszony boldogan nyögdécsel. De indulj útnak, vacsorázz nálunk.

Báth Mihály azonnal elindult. Kellemes asszonyka nyitott ajtót, a konyhából jófajta illatok szálldostak, Nagy Pista szépen meghízott, akár a magtárban lakozó pocok, a falak mentén polcok, különféle hitvallású imakönyvekkel, Nagy István már a görögkeletiekre is kivetette hálóját, csak az unitáriusok voltak még hátra. Midőn vacsorázni kezdtek, Pista jobb kezén terjedelmes piros foltot vett észre.

— Hát ez meg mi? — tudakolta.

— Semmi, semmi. Tudod, minden áldozattal jár.

— Mégis, miként szerezted?

— Református falut jártam, nem sejtettem, hogy egyik fertályát megátalkodott pápisták lepték el. Betértem egy takaros házba, a tornácon jámborsággal álcázott vénaszony fogadott. A konyhába vezetett, széket tolt felém, s ugyancsak leült. Én meg jöttem az igével, gyalázni kezdtem a pápistákat, mivel Isten helyett a szenteket imádják. A vénasszony arca előbb elborult, majd kiveresedett a dühtől, a tűzhelyhez ugrott, megkapott egy jókora fazekat, s reám zúdította a forró vizet, éppen a jobb kezemet érte. Ki a házból, és nyargalni kezdtem, de a vénasszony utánam, föllármázta az utcát, a gyerekeket meg biztatni kezdte, hogy dobáljanak meg, végül a kálvinista fertály vett védelmébe.

— Csak egy kis forrázás — vigasztalta Báth Mihály —, gondold meg, hogy az egyik Szent Jánost olajban főzték meg, akár a tengeri halat.

— Ilyen szent is volt?

— Így áll a naptárban is: Olajban főtt Szent János. Hivatkozz reá a katolikusoknál, és nagy sikered lesz.

Nagy István folytatta arkangyali tevékenységét, és még ma is élne, ha nem jön a második világháború. Már elhagyta negyvenedik évét, mégis behívták, azzal hitegették, hogy csupán őrszolgálatra, de csakhamar a frontra vezényelték. Rövidesen hadifogságba esett, és mire hazakerült, idegeneket talált lakásában. Azonnal a házmesterhez sietett.

— Maga él? — álmélkodott Varga bácsi.

— Miért? Azt hitte, hogy meghaltam?

— Nem én hittem, de mások.

— Tán a feleségem? — nyugtalankodott Nagy István.

— Nézze, legjobb azonnal szembe nézni az igazsággal. Legyen erős, a felesége nyugatra füstölt a szomszédos baptista prédikátorral.

— Pedig nem árultam baptista imakönyvet.

Varga bácsi akaratlanul nevetni kezdett:

— Nem azért léptek meg, hogy imádkozzanak. A prédikátor előbb mézes szókkal megtérítette a feleségét, azután ellátta mézzel.

— És az imakönyvek?

— Eladták bajzonba.

— Bajzonba?

— Igen, csak úgy pofára az egészet. Ez a bajzon. Egy vásáros kereskedő vette meg.

— A bútorral mi lett?

— Mindent eladtak.

— És kik foglalták el a lakásunkat?

— Egy házaspár. Átkom kísérje őket a sírig, és a síron túl. Naponta verekednek, főként éjszaka, miután jól megszítták magukat. Senki se tud aludni a házban.

— Beszéljek velük?

— Ha annyira bátor. Én inkább kerülöm őket. A múltkor nekimentek egy rendőrnek. Ültek is néhány hónapot.

— Hol keressem az igazságot?

— Tőlem kérdi? Maga árult imakönyvet.

Nagy István azután ide-oda vetődött Pesten. Rokonoknál húzódott meg, míg ki nem nézték. Végre unokafivére, Bálint Vince elővette:

— Te István! Nálam egy ideig ellehetsz, nem nézem ki szádból a falatot. De élet ez? Előbb-utóbb megun mindenki, és szemétdombra kerülsz. Jó erőben vagy, menj haza Mágócsra, ott kapsz bizonnyal munkát, s még vagy tizenöt évig eldolgozhatsz, vagy tovább is.

— Térjek haza a falumba?

— Oda. Vagy talán félsz, mert az apádtól földet örököltél? A bank irgalmatlanul kifosztott, csóró lett belőled. Ellenséged van-é?

— Senki. Elmegyek Báth Mihálytól tanácsot kérni.

— Azt jól teszed.

Báth Mihály meghallgatta szívének ömlését, és ugyanazt tanácsolta, amit Bálint Vince, csupán egy mondatot fűzött hozzá:

— Bízzál az emberség szüntelen feltámadásában.

— Erre építsem nyomorult életemet?

— Csakis erre építhetünk.

„JOBB OTTHON"

Mennél közelebb ért a vonat a mágócsi állomáshoz, annál izgatottabb lett. A vasúti kocsiban csupa ismeretlen ült ugyan, de leszállás után valaki megfogta a karját. Összerezzent, s ijedten tekintett hátra: már az állomáson letartóztatják?

— István! — hangzott vidáman — hát megjöttél? Csakhogy itt vagy, de megösmersz-é?

— Jóska, ilyet kérdezel? Mi újság itthon?

— Eléggé szép termés ígérkezik, továbbforog a világ, az asszonyoknak még nagyobb a szájuk, a fiatalok vígan szeretkeznek, az öregek sopánkodnak...

— De amúgy?

— Hogy amúgy?

Nagy István a községháza felé mutatott.

— Vér Imre az elnök.

— Most is olyan mérges?

— Már mért volna mérges? Addig morgott, míg ínségben élt számos kis családjával. S nem volt igaza? Csak a gyávák lapítottak.

— Hát a szövetkezet?

— Ott Vandháti áll az élen.

— Vandháti? Igen, az anyja korán elözvegyült, ő meg öt-hat éves gyerek lehetett, midőn elhagytam a falut. Úgy emlékszem, nagy ínségben éltek. Milyen ember lett?

— Csakugyan sokat szenvedett. Az ilyen ember szereti az igazságot.

— Mit gondolsz, megtűr engem?

— Ha dolgozni akarsz, miért ne tűrne meg? De legjobb, ha magad értesz szót véle. Gyere.

Bekopogtak, szép jó napot kívántak, és jó ideig csak nézték egymást. Végül Vandháti szólalt meg:

— Mikor érkezett?

— A fogságból két éve, ide az imént.

— Emlékszik reám?

— Csak úgy homályosan.

— Maga valamikor jót tett velem.

— Én?

— Igen.

— Nem emlékszem.

— Akkor igaz ember.

Nagy István csak tátogott, de Vandháti folytatta:

— Tudja, aki jó cselekedetét elfelejti, az nem azért tette, hogy viszonzást kapjon. Ha rongy ember, akkor azzal kezdte volna, hogy egykor milyen jót tett vélem.

— De mikor tettem én jót?

— Emlékszik az anyámra?

— Reá igen.

— Nyomorult putriban éltünk, s maga odahozta egy barátját, aki éppen azt vizsgálta, hogy hová jutott ez a nép? Valami Mihálynak hítták.

— Báth Mihálynak.

— Csakugyan, de sokszor mesélte szegény anyám, a putri előtt sírt, én benn feküdtem dagadt lábbal lázban, mert valaminő szögbe léptem. Anyám eltámogatott az orvoshoz, de az három pengőt követelt az injekcióért, egy fillérünk se volt, sírva támolyogtunk haza. Magának se volt akkor már semmije, de Báth Mihály a zsebébe nyúlt, és öt pengőt nyomott anyám markába: „Azonnal orvoshoz." Anyám arcáról felszáradtak a könnyek: „Akár a hátamon is elviszem." Ekkor megszólalt maga: „Azt bízza reám." Már csak egy girhes lova

volt meg olyan kétkerekű káréja, gyorsan befogott, és az orvoshoz vitt. Úgy rémlik, le is teremtette őt. Így maradtam életben. Lássa, mi olyan kevés jót kaptunk, hogy sohase feledjük el. Ha megjött, itt marad, kenyere lesz hóttig.

Nagy István felállott:

— Megnézném a falut.

— Jól teszi, de estére várom.

Elindult, amerre a lába vagy inkább a szíve vitte. Az erdő felé igyekezett, ott fordult meg a sorsa. Vajon mi lehet a helyén? Búzatábla, vagy lucerna? Ment egyre sebesebben, és egyszerre csak meglátta az erdőt. Egy pillanatra elszédült, majd szemét dörzsölte, de az erdő csak állott sűrűn, buján, egymásba hajló fákkal, cserjékkel, mintha titkot rejtegetne. Istvánnak eszébe se jutott, hogy csupán nagyjából vágták ki a fákat, a tönkök, a cserjék meg az apró növendékfák ott maradtak, és azóta nagyra nőttek. Csak azt látta, hogy győzött az erdő, és a természet örök törvényei az urak a földi téreken. Fény gyúlt benne, forróság öntötte el. Mintha megtalálta volna az élet értelmét, egyszerre nyugodt és boldog lett. Mámorában későn hallotta meg a motorkerékpár tülkölését, hátra se nézett, ugrott egyet, ám szerencsétlenül, éppen a gép elébe. Elbukott, arccal a földre, mintha csókolná. Karját szétvetette, mintha utolsó mozdulatával a rögöket ölelné meg. A legény, aki elütötte, hozzá se merészelt nyúlni, csak dudált kétségbeesetten, a faluban is meghallották.

Nemsokára megérkezett Vandháti többedmagával, de a motorkerékpáros legényt hiába faggatták. Sírógörcsöt kapott, majd jajveszékelni kezdett. Mentőkocsi érkezett, az orvos Nagy István mellé térdelt, vizsgálta, élesztgette, de hiába.

— Elviszik? — kérdezte Vandháti.

— Fel kell boncolnunk.

— De visszavárjuk, a mi halottunk.

Az orvos bólintott, felszállott a kocsiba, de Vandhátiék nem mozdultak, csak nézték az erdőt.

— Kivágjuk — ítélt Vandháti komoran. — Mégpedig tövestül.

Ekkor megszólalt valaki, eddig észre se vették, hogy már jó ideje mögöttük áll.

— Ne bántsátok az erdőt. A föld küldte vissza. Gondoljatok Istvánra.

Márton bácsi volt, a határ csősze, szikár, szíjjas öreg, ezek a legszívósabbak. Senki se válaszolt, hát folytatta:

— Én csak kérlek benneteket.

Vandhátinak különösen átmelegedett a hangja:

— Ha úgy gondolja, Márton bácsi, teljék kedve, az erdő megmarad.

Mindenki hazatért, Márton bácsi egyedül maradt. A halál nyomait nézte hosszasan, majd szertekémlelt, mintha keresne valakit. Csöndes esti szél kerekedett, mesélni kezdett az erdő. Ekkor megnyugodott, és elindult vigyázni a határt.

(Óbudán, 1975. március—április)

ANNUS JÓZSEF

Tyúkszemle

Most is megpróbálkozott az öreg: bakancsait a kezében tartva, talpát összezsugorítva közeledett az ajtóhoz. Nem is csapott semmi zajt. Hanem az ajtó! Amint a kilincshez ért, azonnal csikordultak a vasak, pattogtak a deszkák. A szoba felerősítette a hangokat, a pattogás-reccsenés még visszhangzott is a falon, s talán újra megbillentette ijedt-ügyetlen ujjaival a kilincs vaspálcáját, mert a zörejek megint ismétlődtek.

Az ádámcsutkája is csettent nyelés közben, a lélegzését zihálásnak hallotta. Szökni akar a saját tanyájából már harmadik reggel, s lám, nem sikerül. Ki gondolná, hogy ez ilyen nehéz? Értették pedig egymást mindig a vén épülettel. Legénykorában, ha későig elmaradt, a levélajtó hang nélkül kerítette belül, soha nem nyikorogta föl az apját. Pár éve, hogy végképp magára maradt, záratlan felejtette néha a külső ajtót. Jaj, micsoda lármát csapott, ha egy ráérő szomszéd mégis átnézett estendőn! Sikoltott, morgott, dörömböltette a hasán a kopogtatást. Még azt is jelezni tudta, a vén Szalay érkezett-e, vagy az a félnótás Persze-Kovács. Eltűntek aztán a közeli tanyák, s ajtó, ablak, ágas, rostély mind elszoktak, elvadultak az embertől.

Csikorog, pattog, nyekereg az ajtó! Ellene dolgozik. Micsoda bolond deszka. Megveszett ez. A kutya is akkor fordul a gazdája ellen, ha megvesz, vagy igen öregen, amikor látása-hallása megromlik, s a szaglásában sem bízik már. A kutya arra való, hogy őrizze a házat. A tanya pedig, hogy óvja az embert. Vasrácsok szolgálnak az ablakon jó harminc esztendeje. Erős vaspálcák, ne bújhasson be senki köztük. Most is a dolgukat teszik, mégis a gazda ellenére vannak. Mert kifelé éppúgy elrekesztik az utat. De hát tisztességes szándékú ember miért is építené úgy a házát, hogy abból alkalmasint elszökni is tudjon. Mert most az kellene. Három napja ugyanígy próbálkozott, nem sikerült. Tegnap a rácsot akarta kibontani. Bekészítette este a hidegvágót, de nem sokra ment vele. Ha csak a marka erejével feszegette, alig engedett valamit a fal. Ha meg a tenyere vastagával ütötte, menten lármát csapott. Hajnal felé megkoccant az egyik vaspálca. Nyomban utána fölcsattant az ajtó, s beugrott rajta a főhadnagy úr. Azonnal lőtt is a pisztollyal. Föl a plafonba, igaz, de ő ettől is úgy megrettent, majd elterült. A füle tán most is cseng belé, akkorát dörrent itt a parányi szobában az a marha revolver.

Ki kell nyitni az ajtót, s elinalni. Még mindig ez látszik legkönnyebbnek. Este jócskán ivott a főhadnagy úr. (Így hívja már legtitkosabb gondolataiban is, pedig az első napon csak Rohadt Gazembernek nevezte magában.) Ivott, ivott, de neki is muszáj volt leönteni vagy öt-hat stampedlivel. Pirkadatig aludt, mint az ájult. Ennyi idő a másiknak is elég. Bár az decis pohárral itta, s mindig fenékig. Lássuk hát, milyen mélyen alszik ...

— Hova, hova, barátocskám? Hohó! Ennyire beöltöztünk? Akkor hát nem pisilni akar a fiúcska, mi? — Abban a pillanatban fölült, amikor az öreg rés-

nyire nyitotta az ajtót, s a fejét kidugta rajta a középső szobába. Akkor már látta a zsineget is, amely a kívül való kilincstől a fekvő ember lábához vezet, s most kissé megfeszítve, megemelte a takaró sarkát.

— Hohó, Pista fiam! Jó találmány, mi? Ha te egy centire megnyitod az ajtót, ez már megfeszül; ha kettőre, már húzza a lábamat. De ha ilyen marhán megrántod, hogy már a nagy tökfejed is a rés közé fér, akkor az már nekem fáj, és akkor én a fejedet szétdurrantom, mint egy rossz köcsögöt! Értetted?

Fölemelte a pisztolyt, de nem lőtt. Csak artikulátlan hangja kerengett még egy ideig, aztán csend lett. Az öreg visszahúzta a fejét, s beillesztette helyére az ajtót.

— Bújj ki! — hallatszott kintről.

Fürgén rántotta meg újra a kilincset.

— Marha! — ordított most már teljes erőből a fekvő, s újra megemelte a fegyvert. Madzagos lábát lerántotta az ajtó a földre. Most igazán feszült a zsinór.

— Hívni tetszett...

— Tetszett a fene, marha! Mikor tanulsz már illemet: méltóztatott!

— Méltóztatott, főhadnagy úr...

— Nem főhadnagy! Százados! Mától kezdve. Megjegyezve?

— Igen, méltózat... százados úr.

— Nahát! Bújj vissza, s ne leskelődj nekem, mert tényleg lepuffantalak. Még egy órát szundítunk, aztán ébresztő. Majd én szólok, ne félj. Mars be!

Dehogy tudott tovább szundítani az öreg. Hallgatta az ólak felől érkező zajokat, s várta az ébresztőt. Hasra fordult, majd félkönyékre támaszkodva bámulta, milyen rendíthetetlen nyugalommal teszi dolgát az óra sétálója. Tiktak, egy-kettő. Ennek aztán üvölthet, lövöldözhet a plafonba. Ez nem gyorsít, nem lassít semmit az ütemen. Jár, ahogy kell. De hát könnyű neki: gép.

„Fölébredt, hallom a neszezését. Nyög, ropogtatja a derekát. Csak nem feküdte el? Istenem, ha fáj valamije, akkor még borzasztóbb. Leoldotta már a madzagot, biztosan. Kimehetnék talán. De nem lehet. Várni kell, hogy ő szóljon. Felülni azért szabad. Ha jön, majd vigyázzba vágom magam. Azt nagyon szereti. Olyankor még a hangját is leereszti. Majdnem emberi lesz a hangja, elmarad belőle a kérges rikácsolás. Most iszik. Nyilván vizet. Ég a pokol. De mégis inkább pálinkázik megint. Pengett a pohár. A szekrényt nyitogatja. Mi a fenét akar? Vagy háromszor átkutatta már. Vadászpuskát keresett. Fél a fegyvertől. A csákányt, nagyfejszét, kisbaltát még az első napon elásatta velem. Az ásót a kútba dobta. De keres azóta is. Nem hiszi, hogy semmi fegyver nincs a tanyában, csak az ő pisztolya. Koporcol valamivel. Most meg kopog. Ez a csizma lesz! Az első nap megtetszett már neki. Akkor csak a talpát méregette az övéhez, most biztosan felveszi. De a fene bánja, csak..."

— Hé, te vén naplopó! Gyere csak! Gyere már, nincsen madzag, ne félj. De mozogj ám, mintha élnél!

Az öreg kicsörtetett.

— Önts egy pohárral, fiam! — intett a kredenc felé.

— Igen, méltóztassék... — lötyögtette reszkető kézzel az öreg, oldalt pislogva figyelte közben, mint bajlódik a másik a csizmával. Azt vette elő valóban, az ünneplő csizmát.

— Bátran, bátran, ne sajnáld! Na, isten, isten! Áááh! Nem rossz a pálinkád, na! Sajnálod tán? Önts még eggyel, de fürgén ám! Nahát! És most kefe, rongy, subick, aztán nekiugrani a csizmának. Egy-kettő! Aztán ragyogjon ám, hogy fésülködni tudjak benne! Na, mozgás, mozgás, vén ganajtúró, mert ha én meghajtalak, kikezdi a szél a mejjed lécit!

Csak addig hagyta abba a rikácsolást, amíg ivott.

— Tudod te — folytatta —, miért szereltek le engem ötvenkettőben? Nem tudod, ugye? Hát megmondom neked: mert úgy meghajtottam egy szar ko-

paszt, hogy lepedőben vitték el. A fene gondolta, hogy valami megyei góré kölyke. Ámbár gondolhattam volna. Kis nyeszlett pali volt. Pedig be se mutatkoztam neki igazán. Amiket mi kaptunk Jutason, barátocskám! Az igen! Attól lehetett vért pisálni! Leszereltek a rohadtak, le. De kapálni azért még ők se küldtek. Tudod, mi voltam én aztán, öcsikém? Megmondom neked: igazgató lettem! Igazgató, barátom, a gépállomáson. Hogy sorakoztak a traktorok, ha én kiadtam a parancsot! És a traktoroslányok... Hej, mert voltak ám, hé! De olyanok! Jóhúsú pipik! Ha én azt mondtam: tyúkszemle következik, azt se tudták, meddig piruljanak... A te lányaid nem voltak traktoristák? Nem, ugye? Egyik se. Gondoltam. Kisasszonyok lettek azok mind, ugye? Azért nem nyitják rád az ajtót. Összekaparta a vén kutya a stafírt, a falusi házat, most aztán megdögölhet. Hát ebben az egyben egészen biztos lehetsz, kiskomám. Már abban, hogy meg fogsz dögleni. Mégpedig hamarosan. Balázs elvtárssal együtt, kiskomám. Úgy bizony. Tudod, ki az a Balázs elvtárs? Nem tudod? Ugyanolyan ganajtúró paraszt, mint te. Brigádos volt nálam a kis szennyes. Én adtam neki kenyeret, lakást. Én! És mit csinált? Elvitetett, barátocskám. Hálából bekaszliztatott. A kiállításon valami cimborája sugdosott neki, hogy fölismert engem, én adtam parancsot hármójuknak, de ők megszöktek a pácienssel együtt. Hát nem az ilyet kellene fölakasztani? Az ilyet, aki a parancsot megszegi és még dicsekszik is vele. Jól jött Balázs elvtársnak ez a sugdolózás. Nagyon jól jött! A székembe ülhetett. No, majd kipenderül onnan nemsokára. De ki ám! Megdöglik veled együtt. Mert te sem úszod meg, vén poszogó, a fajtád istenit, te redves!

Az öreg apró szusszanásokkal csutakolta a csizmát. Ragyogott már a bőr, akár a tiszta varjútoll. Isten tudja, mikor fényesítette így ki utoljára. Ritkásan, ha templomba ment, éppen csak annyi ideje maradt, hogy a fejét, orrát megijessze egy zsákdarabbal. Kenőcsöt tán évek óta nem mutatott neki. Hogy fénylik most! Szinte sajnálja, amiért azelőtt úgy elhanyagolta. Amikor még az övé volt. Volt? De hiszen az övé marad ez, csak kicsit szétrugdossa a százados úr. Majd veret rá aztán féltalpat, ha végre egyedül marad. S kitisztítja majd magának is alaposan. Ha már így tud ragyogni, hát ragyogjon neki is. Mert azt egy pillanatig sem hitte az öreg, hogy őt is agyonlövi ez a vadállat. Hinnie kellett volna, de nem hitte. Nem bántja, nem fogja megölni. Megalázza, még sokszor, az eddigieknél is jobban megalázza, hiszen állandóan arra forog az esze kereke, hogy újabbakat találjon ki. De meg nem öli. Nem rontja el a játékát. Mert ahhoz neki élő emberre van szüksége. Évekig ült börtönben. De nem is annyira ült, inkább dolgozott keményen, látszik az ujjain, izmain. Vigyázzban állt az őrök előtt. Ha nem volt cellaparancsnok, akkor még a társa előtt is. Ha meg parancsnok volt, akkor kis mitugrász őrvezetőknek jelenthetett feszes vigyázzban, apró engedményekért alázkodott meg, egy dicsérő szóért pitizett. Uralkodni akar végre. Parancsolni! Korlátlan úr akar lenni, mint hitte, hogy az volt valamikor. Efféle ember csak akkor boldog. Mint a kakas az udvarban: nem baj, mekkora a szemétdomb, amelyen kukorékol, fontos, hogy azt érezze, övé a domb, egyedül csak az övé.

— Te voltál a háborúban, öreg?

— A másikban, az olaszon...

— Hát lehet-e a parancsot megtadni? Na? Ugye, hogy nem? Hát akkor békaügetés körben! Egy-kettő! Nagyobbakat rugózni, hé! Mozogjanak azok a rozsdás civil izmok! Na, vissza! A balnak a sarka elég sápadt még, gyere, csutakold! Na, csak nem fáradtál el ennyi kis hancúrozástól? Csutakold, öcsém, csutakold! Hát fiad van-e? Az se volt a háborúban? Lányaid vannak, hárman? Persze, mondtad már. De azt nem mondtad még, hogy miért nem hozod őket de ki? Na, miért nem? Hát idefigyelj! Fél napot kapsz rá: legalább két lányt hozol. Az egyik délelőttre, a másik délutánra. Rendben? Éjszakára nem kell. Őriember olyankor alszik vagy kártyázik. Értve vagyok? Holnap reggel itt vannak a lányok! Értve?

— Százados úr... — állt fel az öreg. — Méltóztattam említeni már, hogy...

— Kuss! Este nyolckor, azaz húsz órakor indulás, reggelre itt vannak a bőrök... Hohó! Álljon csak meg a menet! Hát minek nézel te engem, vén trotyli? Verébnek? Azt hiszed, olyan könnyű engem átrázni? Hát nem, fiacskám! De nem ám! Tudom már, miért dumáltál te nekem a kurva lányaidról! Hogy küldjelek értük. Persze. Hohó, barátocskám! Csakhogy elszámítottad magad! Hoztad volna a nyakamra a fakabátosokat, igaz-e? Ezt jól kitervelted, vén poszogó! De ráfázol, annyi szent. Ezt megígérhetem. Halljad tehát: szigorított munkarend a mai napra. Először is: szemlére sorakoznak a tyúkok mellett a galambok és a malacok is. Igen: a malacok is, mind. Értve? Fél óra múlva jelented, hogy felsorakoztak, indulhatok a szemlére. Értve vagyok?

— Százados úr kérem, méltóztassék...

— Kérem? Micsoda szó az, hogy kérem; marha civil! Értettem, és pont. Mit kérsz te? A pofádra egyet, vagy mi a fenét? Föl! Hátra arc! Indulj!

A tyúkokkal nem volt sok baj, azok már megszokták a hajcihőt. Az öreg egyenként kihordta őket az ólból, s lábukat a kerítés léceihez kötött madzagra hurkolta. Hamarosan készen is állt a sor. Mintha tizennégy kotlót pányváztak volna egymás mellé. A kakas állt elöl, s a kopasz nyakú vén tyúk a legvégén. Erre ügyelt az öreg nagyon. Tegnapelőtt azért kapott letolást, mert a kopasz nyakú kettővel előbb állt. Ez hát rendben lenne. De hogyan bír a hat süldővel? Nincs annyi kötél az egész tanyában. A madzag is fogytán, de a malacoknak az nem is megfelelő. Folytassuk inkább a galambokkal, hátha el is felejti a süldőket addig. Szerencsére a csaptató alatt sütkéreznek a strasszerek. Egy rántás, és már bent is vannak a kalitkában. Most aztán föl a padlásra, s osztogatni nekik a béklyót.

„Talán nem is kell oda mindegyik. Leviszek öt-hat darabot, s elég lesz. De miért nem öntöttem neki újabb adag pálinkát? Ha elnyomta volna az álom! Mert éhes nem lesz tizenegy óráig, de inni még tud ilyenkor is. Miért nem adtam neki még egy pohárral? Igaz, hiába. Iszik, mint a ló, de mindig van annyi ereje, hogy kiténferegjen a szemlére. Istenem, istenem! Mit meg nem tesz az ember azért a nyomorult életért! Hát miért? Hány évem lehet nekem? Öt? három? Talán csak egy. Miért nem állok oda: hát akkor lőj, te állat, lőj ide, legyen már vége az egésznek! És mégse állok oda. Nem! Fenyegethet, durroghat, nem bánom. Túl akarom élni, az anyja istenit! Hogy is mondtuk béreskorunkban? Egy esztendőt még a villa hegyén ülve is kibír az ember. Ennek pedig nincs egy esztendeje. Biztosan nincs. Na nézd csak, az öreg posta! Vajon tudja-e még a járást a falusi házhoz? Elmenne-e még? Nem hiszem. Szabadon jár már itt is. Most már ezt tartja otthonának. Esetleg, ha jól elbúbolnám, s kidobnám a lyukon. Egy cédulát kötnék a szárnya tövére... Ijedtében esetleg visszatalálna a faluba. János észrevenné, befogná, szólna a... Na, hol az a plajbász? A fene ott ette volna meg, hát nem ebben a nadrágban fűrészeltem én a deszkát a másnap... Ebben voltam pedig. Akkor meg lent maradt a kecskebak mellett, vagy az istállóablakban. Le kell mászni érte..."

— Azt a lacibetyár, bitang hétszentségit a fajtádnak, vén kapcabetyár! Hol az úristenben mászkálsz? Itt vagy már? Nahát, akkor sorakozó a szemlére. De sebesen, mert megbiztatlak, hogy az a...

— A galambok még... százados úr...

— Majd holnap. Délután gyakorolsz velük.

— De a parancs úgy szólt...

— Kuss! Elég lesz ez a banda. Állj az élre! Vezényszó, aztán jelentés!

Az öreg a kakas mellé állt, kihúzta magát, megigazította fején a bárány-bőr sapkát, s kiáltott:

— Szakasz, vigyázz!

— Állj! Marha! Nem szakasz, hanem század! Értve? Nahát.

— Század, vigyázz! Középre nézz! Százados úrnak alázatosan...

— Visszakozz! Marha! Nincs nak-nek! Nem megmondtam? Százados úr, és kész. Értve? Na, halljuk végre tisztességesen, mert...

— Igenis! Százados úr, alázatosan jelentem, a létszám tizennégy...

— Hülye! Már számolni se tudsz, hülye parasztja? Veled együtt tizenöt, nem? Vagy te nem számítasz? Hát te mi vagy? Tán csigabiga? Az vagy tényleg, vén taknyos csigabiga. De az is valami. Eggyel több. Na, halljuk újra!

Ismételt az öreg, magát is beleszámolva a létszámba. A százados úr viszonylag egyenesen állt, aztán majdnem szabályos balra át-ot csinált, s lassú léptekkel megindult az egység előtt. Arca szigorú volt, a tekintete kemény. Az öreg a háta mögé lépett, s ment utána, igyekezvén lépést tartani, ügyelve azonban arra is, nehogy a sarkába lépjen az előtte haladónak. A százados a hatodik tyúknál állt meg, s rábökött a pisztollyal:

— Ez megy a hadtápra, a többinek oszolj!

— Értettem, igenis!

Feloldozta sorban a tyúkokat az öreg, csak a hatodikat, a hosszú taréjú vöröst hagyta a pányván. Az talán érezte, hogy halálra ítélték, erősen vágyott vissza a többiek közé, s nagy lármával ugrott neki újra meg újra a zsinórnak. De az bizony mindahányszor visszarántotta. Az öreg sandítva nézte a tyúk vergődését. Nem is tudta, mit is kívánjon igazán a repdeső tyúknak: sikerüljön megszabadulni neki, vagy maradjon inkább, hiszen így is, úgy is egy a sorsa.

— Idefigyelj! — rúgta meg enyhén a lábszárát a fényes csizma. — Na, nem hallod? Mit bámulod azt a tyúkot? Tán ez a szerelmed? He? Na, mondjad csak! Ismertem egy ilyen vén krampuszt, mint te, az hetenként agyondögönyözött egy jércét. Te is úgy szoktad? Na? Nézzük akkor, fiacskám. Mindig szerettem volna látni a vén krampuszt... Mit vonogatod a szemöldöködet, mi? Ne mereszgess énrám ilyen szemeket, mert kiszúrom, te! Komolyan beszélek, hé! Na, fogd azt a tyúkot gyorsan, mert beléd eresztek. Vén roggyant kakas! Előttem nem akarod, mi? Na, gyerünk, gyerünk, mert...

— Százados úr! — horkantotta az öreg, s azonnal görcsbe rándultak az ujjai. Érezte, hogy melegszik bent az agya, s fülében apró kalapácsok kezdenek munkához.

— Ideges vagy, mi? Na, gyerünk, mert...

Az öreg mereven állt még egy pillanatig, akár a filmszalagon megállított futó alak, amely a következő másodpercben aztán hirtelen villanással lendül mozgásba. A kis itatóvályúhoz ugrott, azt kapta föl hirtelen, s emelte a feje fölé. Mindent elviselt pedig idáig. Most azonban agya és izmai oly határozottan tiltakoztak a parancs ellen, hogy semmi nem állíthatta meg feszülő, pattanó karját. A paraszt nem kényes. Ha arra kényszerül, hogy egy edényből egyék a disznókkal, megteszi. Meghált ő egykor a legbüdösebb istállóban, falt olyan kenyérből nemegyszer, amelyet kutya, macska, disznó megpocskolt előtte. Az első háborúban elhullott lovakból kanyarítottak főznivalót. Nem jóízűen, de megette azt is. Megalázta magát életében elégszer, s meg most is, ennek az őrültnek a parancsaira. De nincs tovább! Most szétcsapja a vadállat fejét, s elföldeli a dudvában az ipsét pisztolyostul, hátizsákostul. Megtették ezt a régi öregek gyakran. Pár éve is kikerült egy csontváz a földből, amikor a górét nagyobbították. Valami finánc lehetett, bár puska is volt mellette.

Felkészült az érzés fogadására: csattanást és reccsenést fog hallani, meleg nedvek csapnak az arcába, s nyögést hall majd, amint a másik összeroskad s eldől. Füléből, orrából vér folyik, rúgkapál, mint a fültövön talált kacsa, mielőtt végképp kinyúlik. Hogy sajnálta valamikor roham után az efféle vergődőket! Saját embert, ellenséget egyaránt. Ezt a férget nem fogja sajnálni. Isten és a törvény is így ítélne bizonyosan. Lelkiismeret-furdalása nem lehet soha.

Mielőtt a várt reccsenés bekövetkezett volna, elsötétült szeme előtt az udvar, s meg is billentek a szemhéja mögé zárt akácfák. Fájdalom hasított az

ágyékába, éles, metsző kín. Kiejtette kezéből a vályút, hasához kapott, s úgy összegörnyedve zuhant a földre. Itt kapta a második rúgást. Most az arcába. Egészen közelről hallotta a reccsenést, mintha bent a fülében roppant volna valami. Kézfején érezte a meleget, s meg is látta lassan kiszürkülő szeme világánál a piros patakot.

Szerencsétlen, apró állatnak érezte magát az első derengő pillanatokban. Semmit nem tudott még, arra sem lehetett érkezése, hogy megállapítsa: nem pusztult el, az élet épp most óvakodik vissza beléje. Szemével is látta már az innenső világot újra: elferdült pántokkal az ólajtót, közelebb a hasra fordult kisvályút, s a pár csizmát, ahogy némi tétovázás után lassú hátraarcot csinál, s kilépked kicsinyke látómezejéből. Mozdulni nem bírt. Gondolkodni sem. Az érzés mocorgott csak benne: földön mászó kis féreg ő, akinek nincs joga lázadni. A hangya ne érezze magát lóbogárnak. Legyen tudatában, hogy ő csak hangya. Legyen képes felmérni a saját parányiságát. Hiszen tudja, hogy a célszerűen lépegető gyerekcipő széttaposhatja, s hogy szétmorzsolhatja a bádogbőrű ujj, ha megkaparintja ingderékban, kenyeresruhában, ablakpárkányon. Ő most érezte, milyen kicsi a hangya.

A szem által befogott világban ismét föltűntek a csizmák. Súlyosabb nyikorgással érkeztek, s közelebb is jöttek. Annyira, hogy a szem reteszei be is záródtak tőle. Ezzel egyidőben hideg áramütés érte az öreget, amitől fejét hirtelen megrázta, s fel is kapta. Félkönyékre támaszkodva egyenesen fölfelé is nézhetett már, s ahogy a vízcseppeket prüszkölve szétkente az arcán, láthatta maga előtt a százados urat, aki vödröt lóbál a kezében, s akinek kissé hátradöntött tuskó teste fölött az elkeskenyedő arc rángatózva röhög.

— Nem döglöttél meg, vén krampusz, ne örülj! Itt vagy a markomban újra, te disznó! Te nagy marha! Hát mit akarsz? Miért akarsz megdögleni? Hős nem lehetsz, azt megsúgom neked. Akkor se, ha elpatkolsz. Te csak áldozat lehetsz, kiskomám, akár a kutyád, amit lepuffantottam. Az áldozatokat pedig nemigen őrzi ám meg az emberiség emlékezete. Csak a hősöket és a hóhérokat jegyzi föl a történelem. Csak a hősöket és a hóhérokat. Te csak áldozat lehetsz, öcsikém, az pedig nem egy jó beosztás... Na, fölállni már, hé!

Az öreg megkapaszkodott a kerítés léceiben, s jókora erőlködéssel tápászkodott fel.

— És most idefigyelj, vén szemétláda: eszedbe ne jusson még egyszer kezet emelni rám, mert... Golyót nem pazarolok rád, arra ne is számíts. Hanem a csizma! Ha még egyszer működésbe hozom, hát nem hagyom abba ilyen hamar. Nem állítom meg addig, amíg szét nem rugdosom azt a mocskos pofádat! Értve vagyok? He?

— Igenis, alázattal...

— Eridj a kúthoz! Mosd meg azt a redves pofádat! A véredet is utálom, te! Ez a szerencséd. Csak azért hagytam abba, mert utálom a véredet. Érted?

— Igenis...

— Lódulj!

Vánszorgott az öreg. Jó időbe telt, amíg a kúthoz ért, s a vályúból markolva végigpaskolta az arcát hideg vízzel. A szájába is hörpölt valamennyit, s kiköpte. Barna foltokat hagyott a cementlapon.

— Nem döglesz bele, ne félj. Aztán összeszedni magad, nem lipántoskodni itt, hé! Frissen, legényesen. Értve? Nahát. Gyere ide! Gyere, na! Nézd meg őket — intett a pisztollyal a süldők felé. — Melyiknek lehet a legszebb karmonádlija?

Tétován állt az öreg. Nekitámaszkodott az akol oldalának, elosztva súlyát a deszkafal és a rogyadozó lábak között. Igen szerette a kis kezest, a foltos oldalú, tömzsi ártányt. A kiskonyhában nevelte vagy két hónapig, hogy utolérje a többit. Tejet adott neki s jó zsíros ételmaradékot. Az is megtörtént, hogy csak a malac kedvéért suhantott egy fazék levest, ő maga hideg koszton élt

napokig. Beszélgetni lehetett ezzel a süldővel. Ahogy csak lóval, kutyával tud szólni az ember. Most mégis a kezesre mutatott, szinte gondolkodás nélkül.

— Ez a legjobb.

— Azért! — húzta föl a szemöldökét a százados, mint aki azt is hozzáteszi: láttam én, tudtam én, csak ellenőrizni akartalak.

Bámult az öreg a süldők között a téglapadlóra. Várta a további kérdéseket. Az agya tompán, üresen zúgott, mint a zárlatos villanymotor. Nem tudott, s nem is akart gondolkodni rajta, vajon mi okból érdeklődik a másik a malacok felől.

Megtudta mindjárt.

— No, akkor ezt fogjuk megenni szerencsés megmenekülésem örömére. Vagy te nem örülsz, hogy életben maradtam? Mi? Azért! Velem fogsz lakomázni és örvendezni te is — mondta a százados, és a pisztoly csövén alig igazítván valamicskét, markát a sarki oszlopon nyugtatva, flegmán lapockán lőtte a foltos oldalú süldőt. Az nem is nyekkent. Lerogyott két első lábára, s oly hirtelen, s mókásan vágta oldalra magát, mintha csak játékból nyúlna el, katonásdit játszó gyerek módjára. Társai horkanva ugrottak egyet a váratlan dörrenésre, aztán megálltak mind, szoborrá merevedve. Kevés várakozás után azonban újra lépegetni kezdtek, s halk röffenésekkel fogták körül az eldőlt cimborát. Az egyik nyalogatni kezdte a téglára ömlött vért.

— Mi lesz már? Hozd onnan gyorsan, aztán gyerünk munkára! Kezdheted földolgozni. Ma sültet kérek, az gyorsan kész. Holnap aztán majd csinálsz kolbászt, töltött káposztát. No meg májas hurkát! Mert azt igen szeretem.

— Igenis — bólintott tüsténkedve az öreg, ahogy a dermedtség után benne is oldódni kezdett a görcs, amint a süldőkben.

Bement az akolba, s kihúzta onnan a meglőtt, s ekkorra már teljesen kiszenvedett állatot. Hatvan, talán hetven kiló is meglehet, úgy találta.

— Hé! Mielőtt hozzáfognál... Magadtól persze semmi nem jutna eszedbe, ugye, hülye paraszt? Letérdelni! Itt előttem. Na, mozgás, mozgás! Na, halljuk szépen: százados úr...

— Százados úr...

— Fogadom, hogy ezentúl hűséges katonája leszek, és gondolatban sem fogok kezet emelni...

— ...kezet emelni...

— ...és köszönöm, hogy meghagyta hitvány életemet, pedig tudom, hogy kegyetlen halált érdemeltem volna...

— ...érdemeltem volna... — dünnyögte utána az öreg, felnézve a másikra, miközben — bár erre nem is kapott parancsot — összekulcsolta a kezét, akár a templomban, az oltár előtt szokta.

— Na, rendben, felállhatsz. Kezdj munkához, hogy ehessünk is végre. Unom már a sok büdös csirkét meg a rántottáidat. A zsír is avas. Na, mozgás, fiacskám, mozgás!

— Százados úr, alázattal... el méltóztatott rakni a késeket...

— Várj, hozok egyet. Melyik kell?

— Az a kopottas élű... Olyan rézpánttal van összefogatva a nyele...

A pisztolyt mindvégig maga előtt tartotta, amíg bement, s kihozta a kést. Ledobta az öreg lábához, majd hátrébb lépett valamennyit. Mintha valóban fegyvert dobott volna a másiknak. Az öreg fölvette a szerszámot, s megtapogatta az élét. A vályúhoz ment vele. Kicsit megfente a kést, aztán munkához látott.

A keze és a szeme tiltakozott: pocsékolás ez, ilyen korban levágni a süldőt. Vétek ilyen sonkát lenyesni, ilyen semmi szalonnát hasítani, ilyen parányi oldalasokat nyiszitelni; az agya azonban mindent helyénvalónak talált már. Dehogy tiltakozott, dehogy sajnálkozott! Arra ügyelt csupán, hogy a szem és a kéz pontosan tegye a dolgát: alapos legyen a kopasztás, gyors a darabolás, mielőbb asztalra kerüljön a friss pecsenye, amelyből talán még ő is részelhet.

A százados úr elunta nézni a bíbelődést. Visszavonult. Sandított utána az öreg, s ahogy bemenni látta, mindjárt engedélyezett valamicske kószálást az eszének. A gondolatok persze rendetlen bakugrásokkal táncoltak odabent. Képeket mutattak föl, amelyekben régi és egészen új ábrák keveredtek olyanokkal, amilyenek a valóságban nem is fényképeződhettek. Előjött a kisvályú is, vele a történet, amely nemrég lejátszódott. Valami következtetés is adódott hozzá: ha nem sikerült, most már soha nem sikerülhet. Korábban, különösen az első napokban gond nélkül megtehette volna, ha erősen elhatározza, s meg is tervezi. De talán nem is akarta. Így is van: nem akarta. Szökésen törte a fejét inkább, s másokat akart hívni, hogy tegyék meg helyette. Pedig akkor még! Amikor a szerszámokat vizslatta s rettegte. Arról legalább eszébe juthatott volna. Maradtak még kézbevalók. De ő akkor nem akarta. Az itatóval igen, de hirtelen haraggal, s valamire való terv nélkül. Nem sikerülhetett. Nincs tovább. Nem próbálkozhat újra. Nem akar? Nem mer? Nem tud? Eldönteni sem lehet. De érzi: nincs tovább.

— Hé, gyere csak be! Gyere, gyere, mit bámulsz? Kell egy kis pihenő neked is. Ülj le ide a sámlira. Úgy. Na, igyál, nesze! Hogy áll a pofád? Nem vérzik már? Na, látod. Igyál, akkor majd nem eszi úgy a fene. Vegyél rá egy kis fertőtlenítőt. Ne mondd aztán, hogy rossz az egészségügyi ellátás, ha jönne a vöröskereszt... Na, igyál!

Ittak.

— Kemény fából faragták azt a nagy hülye fejedet, hallod! Hát nem a tyúkszemem találta el a kókuszodat, a hétszentségit neki! Ég már vagy két hete különben is, a szattyáncsizmád meg egyébként is betette neki a kaput. Most meg ez az ügyetlen rúgás. De te voltál az oka, nyavalyás! Rángattad a fejedet! Na, húzd le a ballábast!

Az öreg nekibakult. Háttal, ahogy kell. Lehúzta, s tartotta kezében a csizmát.

— Idenézz! — dugta az orra alá a másik a lábát. — Látod? Volt ilyen tyúkszemed valaha? Nem? Nahát akkor nem is tudod te, mi a fájdalom, kisöcsém. Mert ez úgy ég, mintha parazsat kötöztek volna rá, s állandóan fújtatnák, hogy életben maradjon s égessen. Érted? Elhiszed? Na, zsírt hozz gyorsan! És tiszta ruhát. Kend be óvatosan. De nagyon óvatosan, mert ha megnyomod, s belényilall, hát kirúgom a maradék fogaidat, az hétszentség! Tekerd rá a ruhát, de finoman. Úgy, úgy... Vigyázzva, te marha! Auuuú! Fájdalomcsillapítót, de gyorsan! Önts már abból a pálinkából, na! A nagyobbik pohárba, hé! Add ide gyorsan! Na. Most pedig vissza a csizmát. De finoman! Auuuú! Önts még eggyel, hamar! Nahát. Te most nem kapsz, hiába lesed. Még megvágnád az ujjadat, s tudod, hogy utálom a véredet. Azt hiszem, a végén nem is foglak agyonlőni. Mert az sem megy vér nélkül. Inkább felakasztalak. Jó? Na, önts még, ne sajnáld már megint! Aztán pedig mozgás, gyerünk munkára! Mit tátod itt a szádat, mi?

— Igenis, méltózattal...

„Kiment az öreg. Most nincs, aki öntsön. De legalább az üveget a közelbe tette volna. De nem. Dehogy teszi ide a vén piszok! Visszarakta a kredencre. Mint valamikor! Smucig dög! Ismerem a fajtáját. Öntenek az embernek egy stampedlivel, s abban a pillanatban dugják vissza az üveget, aztán vissza a szekrények mélységes fenekére, nehogy még azt gondolja a vendég, pazarlók lakják a házat. A fene a güzülő rohadt fajtáját az egész bandának!"

— Hé! Gyere csak vissza, öreg! Hallod? Hát akkor csipkedd magad, ne kívánd, hogy kimenjek érted!

— Méltóztassék...

— Hát te azt hiszed, hogy én fogok mászkálni a beteg lábammal a kredencig meg vissza? Vagy úgy gondoltad, hogy ne igyak többet?

— Nem, dehogy...

— Ismerem a fajtádat, rohadék. Ismerem én jól. Jártam én a szeminá-

riumra is. Onnén tudom, hányszor elcseszték az urak, hogy nem sütöttek meg, nem négyeltek föl valamennyiőtöket. Rablóbanda! Gyilkos, csavargó népség! Csak ne lapíts, te is az vagy, az! Vagy nem te akartál engem... Te, te féreg, te ganajtúró bogár, te! Gyere csak közelebb, úgy, és most nesze! Te szemét! Nesze! Elszámítottad magad, ugye, fiacskám? De el ám! Na, itt van már az az üveg? Adjad, aztán pucolj kifelé, tudod, hogy utálom a véredet. Töröld le a kezem, gyorsan! Eh, a fene a vékony bőrödet, de könnyen szakad. Na, kifelé, kifelé, mert ha megint fölbosszantom magam, hát nem állok le olyan hamar. Csak ne utálnám annyira a véredet! Na, gyerünk, mars ki!

Hangosan röhögött, ahogy az öreg kisurrant, s berántotta maga mögött az ajtót. A rúgás óta valahogy görbébben jár, ami nem is csoda. És olyan finoman lépked, mint valami beteg, púpos macska. De van azért még kezdősebessége, ha jól kézben tartja az ember, s keményen szól rá. Hahaha!

Csak a tyúkszem! Már a harmadik pohárral issza, a jobb lába enyhén zsibbad is, talán bajos lenne már fölállni vele, hanem a másikban oly elevenen szállítják az égő fájdalmat az idegszálak, mint villanyáramot az ezüsthuzal. Be kellene kiabálni az öreget újra. Húzza le a csizmát, s oldja le a kötést, hátha könnyebb lesz úgy. De hát egyfene az, tapasztalatból tudja. Akkor még ez a parányi zsibbadás sincs, amit a lábbeli szorítása ad. Fölszabadul a megkeményedett bőrön valamennyi tűhegyes idegvégződés, s millió hajszáldróton indítja a kínok metsző áramát.

Inni kell újra, s megint a nagyobbik pohárral. Az sem baj, ha elalszik a bódultságtól, legalább addig sem kínozza a kicsi parázs. Inni hát! De a pálinkának se íze, se bűze már. S ami még nagyobb baj: az ereje sem érződik igazán. Mintha kesernyés ásványvizet öntözne magába. Csak nem hígította tán föl ez a vén krampusz? Mert az efféle arra is kapható. De mégsem lehet, hiszen alig lötyög már az üveg alján. Több lenne, ha az öreg házasította volna.

Na nézd már, nézd! Hát elmegy előlem az asztal! Majdnem mellé raktam a poharat... De minek ide a pohár egyáltalán? Püff! Így ni, hagy szóljon! Elég nekem az üveg. Nem kocsmában vagyunk, hogy méricskélni kelljen... Nem mentem el, pedig hogy elhatároztam: ha egyszer kiszabadulok, egy egész napot töltök valami jobb kocsmában. Mert az olyan kis büdöseket, amelyekben olajos a padló, és szénnel fűtenek, azokat nem szeretem. Úgy gondoltam, hogy egy egész álló napot töltök ott. Nyitástól záróráig. Reggel pálinkázás, mondjuk úgy tíz-tizenegy óra feléig, aztán valami jó kaja, utána pedig jöhetnek a frőcscsök! De rengeteg ám! Csúcsjavításig! Mert huszonhárom volt már egyszer. Déltől hajnal háromig. De most megdöntenék minden létező rekordot. Meg én! De majd... Fontosabb dolgok is vannak ám! El ne felejtsük például Balázs elvtársat! Dehogy felejtjük! Kicsit rendbe jön a lábam, aztán elindulok. Lepuffantom a vén kecskét, ráfordítom a kulcsot, azt bele a kútba, aztán gyerünk! Csak azt tudnám, hogyan áll már a helyzet? De nem tudom, mert sajnált ez a vén kupec néhány rongyos százast azért a néprádióért. Mert nem kell ennek a kultúra, csak a pálinka meg a zaba! Balázs elvtársat meghívom majd egy korsó sörre, mint valamikor a régi szép időkben. Megiszunk, mondjuk hárommal, aztán sétálunk egyet... Hahaha! Egy kicsinykét, egy cseppecskét sétálgatunk. S beszélgetünk. Közben persze sétálgatunk. Őméltósága Balázs elvtárs jó hosszan sétálgat, egészen föl, föl Szent Péterig... vagy a kommunista mennyországban más lehet a portás? Biztosan van ott is valaki. Odasétáltatom Balázs elvtársat. Előbb azért beszélgetünk. Látni akarom a pofáját, amikor megérti, hogy a játszmát elvesztette. Hogy örökre elvesztette. Revans aztán nincs! De nincs ám! Patkányt csináltatok belőlem? A föld alá küldtetek? Hát én majd döglött patkányt csinálok belőletek, s úgy küldelek a föld alá. Úgy bizony! Én! Mert én *vagyok!* De vagyok ám! Végre azt is megmutathatom, hogy *ki* vagyok. Bemutatkozunk végre, elvtársak. Na, ki mer elém állni? Senki, ugye? Patkányok! Hullajelöltek... Azért az öreget mégse nyírom itt ki. Talán inkább magammal viszem. Megmutatom nekik, hogyan tisztel engem földig

hajolva az, aki már ismer. Majd aztán nekik is bemutatkozom. Azt mondom nekik: jegyezzék meg az elvtársak, hogy *én én* vagyok! Nálam a fegyver, nálam a hatalom. Mint a verebet! Mint a malacot! Hogy rúgta le a bocskort az a süldő! Na, ugye! Nálam nem zsebóra helyett van a pisztoly. Dísznek! Én használni is tudom. Ezek a tisztecskék: hahaha! Ha egyenként párbajozhatnék velük, kiirtanám, leteríteném az egész hadseregüket.

Újra ivott. Hörgött, amikor ismét megszólalt:

— Ha akarom, szétlövöm ezt az egész rohadt világot! Elém ne merjen állni senki... Te tyúkszem! Te kis bolhapiszoknyi szemét! Hát mit képzelsz te, mi? Mindenkit legyőzök, mindenkit kiirtok, lábaim előtt hever az egész rohadt világ, és kegyelemért könyörög, te pedig elém akarsz állni? Hát azt már nem! Majd megmutatom én! Meg bizony! Idefigyelj!

Lőtt. A golyó a tűzhely előtt szántotta a földet.

— Na, várj csak! Majd most nem mozdulsz el, azt garantálom!

A dörrenés után csendben maradt valameddig, aztán kezdett irtóztatóan üvölteni:

— Eltalállak! Akkor is eltalállak, ne bízd el magad! Félreugrassz, hogy a bokámat trafáljam el? Na, megállj, te piszok!

Ismételt megint. A csizmából dőlt már a vér. Belelőtt harmadszor, majd negyedszer is. Aztán hátradőlt a rozoga vackon, s elcserédesedett.

Az öreg fölkapta a fejét az első lövésre, de nem hagyta abba a munkáját.

„Szórakozik már megint. Biztosan a falra célozgat, mint a minap. Két tárral lőtt ki a konyhában, mert nem találta el a piktoroláson azt a kunkort, amelyik valami Balázs elvtársra hasonlít... Lődözzön csak, a fene bánja... Hoppá! Tán meglőtte ez magát? Ilyen vonítást pálinkától nem csap az ember. Talán eltalálta a kezét? Megeshet. A tenyerére szokta támasztani a csövet, amikor céloz. Ám, ha így lenne, már rohanna kifelé, hogy mossam, kötözzem. A tyúkszemmel is úgy odavan, nem bírja a fájdalmat. De hát annak hiába ád parancsot... Puff! Megint. És... elcsöndesedett. De egészen ám. Nem röhög, nem kiabál. Csak nem...? Azt ugyan nem tette. Nem tartozik a természetéhez. Meg kellene nézni. De óvatosan ám, mert ha a falba lövöldözött, s elszundított aztán, akkor nagy lármát csap az ébresztőért... Lássuk csak. Az alsó üvegkocka törött. Annak a sarkán kéne belesni. Ahá: féloldalt fekszik a vackon. Kezében a pisztoly. Mintha tényleg szundítana. Hűha: a lába! Egyadta vér az egész konyha. Mi az isten csudáját csinált ez? A lábát találta el? De hogyan vajon? Ennyi vért! Hiszen tán nincs is ennyi vér egy emberben... Ez elvérzett. Ennek vége. Jóságos isten... ennek vége..."

Megfogta a kilincset, de mégsem nyitott be. Visszaballagott az ólajtóból eszkábált asztalhoz, amelyen szanaszét hevertek a süldő darabjai. Új csoportosításban rakta szét őket. Úgy határozott, hogy lesüti az egészet. Jobban eláll. Kicsit tényleg avas a régi zsír, de erre a célra megfelel. Pontos mozdulatokkal dolgozott, s egy idő után röstelkedve figyelt föl rá, hogy munka közben fütyörészni kezdett. Fütyörészni az udvaron, amikor halott van a házban? Abba is hagyta, mert földagadt szájából különben is tökéletlenül jött ki a kóta. Azt pedig ő sosem szerette.

ORBÁN OTTÓ

A férfikor delén

1. ARCKÉP

AZ EGYETLEN KÖRÜLÖTTEM AKIBŐL FÖLCSAPHAT A JÓZSEF ATTILAI LÁNG
(levélíró és címzett nyugállományban)

Fölcsaptak az évek
(lángjai?)
(sarat a kabátra?)
(a szemétláda fedelét?)

Bohóc aki a mellékmondatok korában
a főmondatot akarja kimondani

2. PRELÚDIUM ÉS FÚGA

„Hát ez fantasztikus (mosoly), hogy épp akkor (mosoly), amikor én (farkasmosoly), mármint rólad (egy szemfog magánmosolya), az ellentmondásos („O sole mio, a nyelv éneke, bíbor ingben, nápolyi dialektusban"), úgy értem, az meg ez (a felső metszőfogak széles mosolya, üdvözlet a kedves vendégnek: „Egy jó kis vércserét esetleg?"), szóval, ha nem is nyíltan („Hahaha", röhögés, tömött basszus hangon, a zápfogak, „még mit nem, majd nyíltan!"), ez esetben ugye (NAGY SZINTETIKUS FOGMOSOLY, érvényes oda és vissza, kétszeri megszakítással, az állomáshelyen lebélyegzendő), az erővonalat"...

(Meghosszabbítja)

Dr. MITSCHÜTZKISCH-SZŰCS (tansz. vez. egyet. tan.) A költészet, mármint az izé, azaz a hogyishívják, vagyis a...

A HARMINCAS ÉVEK *(a MABI-nál biztosítva)* Marha!

MARHA *(a réten, édes fű között, testtelen zúgás, Shelley méri a szélerősséget, nyugati, nyers szél, felhőket habzó ciklon, ősz sóhajja, növekvő páratartalom)* Ember és polgár! A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma! Csak a láncaimat veszíthetem!

LÁNCOK *(csörögnek)* Egy Russzó! Ermenonvillé-ben! Csacsacsa!

MARHA *(folyt.)* Hölgyeim és Uraim, Tisztelt Egybegyűltek, Kedves Bérmálkozók és Daliás Leventék, van nekem erről egy elméletem: „A fűség lényege"; szíves engedelmükkel most, hogy ilyen szépen összejöttünk, ismertetném, persze csak vázlatosan, fővonalaiban, a lényeg lényegét.

A NEGYVENES ÉVEK *(füstkosztümben, bombaplisszírozással)* Jó az Isten! Egy nap a világ! Csak az értékmegőrzőben elhelyezett tárgyakért vállalunk felelősséget!

MARHA *(a lényeg, folyt.)* Ó világ végtelen selyme, szálas suhogás, rugalmas pengék hullámverése, zöld tenger a szél mentén, az ég alatt, a hajós idő kibámult a mezőre, harmatbirodalmak trónján palástos almák, öklömnyi országok, tele áramlatokkal és titkos csatornákkal, mulandó mindez, mégis a szívem a torkomban, fulladok, édes, édes...

AZ ÖTVENES ÉVEK *(sildes sapkában, bakancsban)* Ez a harc lesz a végső! Az ellátás zavartalan! Aki a liftbe hány, az a nép ellensége!

MARHA *(a lényeg lényege, folyt.)* Pontban a végtelen, érzem, add a kezed, a szád, a melled, mintha ma lenne, mintha soha sem lett volna, minden porszem külön halhatatlan, minden mozdulat madár, ahogy köröz, lecsap, fölemelkedik, ég és ég, lebegés, a gyönyör prése, itt jártam én, itt voltak szárnyaim...

A BOLDOGSÁG Ujjujjuj!

MARHA *(a lényeg leglényege, folyt.)* Vattatalpon jöjj szerelmem, lágy idő!

IDŐ Khrr, brr, bamm, durr, szütty.

HANG *(a fejhallgatóban)* A francba! Kiégett. Megpróbálom áttekercselni. Vétel.

VÉGE.

3. TÁJLEÍRÁS

Szoba. Ennyiszer ennyi. Végtelen.
Betűk közt áramlás. Fúj az idő. Számum egy csillagon.
Körülhatárolt. Hangok a falon át. A helyszín.
Gyereksírás vagy villamoszörgés. Fék sivít. Zörgő bádogkannák.

Semmi sem utal a háborúra. Szegényes luxus.
Fémkancsó Indiából. Fölrajzszögezett újságkivágás. Szótár, lexikon.
Szabadságolt képzelet: egy hivatalnok körmöl.
Hajszál-egyszeregy. Délelőtt, délután. Hús-vér lendkerék.

De bent más hely, más látvány. Egyértelműbb.
Állókép idő. A füst eloszlott. Zeng a Nap.
Homokkupac a sarokban. Piramis. Széthordhatatlan.
Repesz a keramit kockán. A vasgyümölcs magja. Udvar.

Kitágult pupillák: fénykép. Egy mozdulat megmarad.
Fölszáll, nem is, csak készül; a lendület sugallata.
Ég és föld között a szabadság íze. Óceán, fény;
a Föld tűpárnájába döfött sugár.

4. A SORSANGYAL LEBEGÉSE

Az ősök előtt? Az ősök ősei. Változatok,
s a mennytanokéinál korábban a földtanéi: a karbon páfrány
trópusi nyárban, zsurlófák dőzsölnek, arányaikkal
a föld túlozza el önnön öröklétét, noha csak tanul,
erejét próbálja az ősmocsárban, a zöld dzsungelben
a kőszénboltozatot, gyíkokkal a folytatást, a féltekékkel
a súlyelosztást; minden zár fölnyílik, minden nyílás
elfalazódik; sejtpáncéltól hízó kőzet, tenger a rozsföldön;
ki-be áramlik neve és tartalma nélkül a jó, a rossz;
egymást-falásból épül az egyensúly, a bukásból a túlélés,
a győztes változat, majd megbillenve leomlik; hol kezdődik
a kezdet, a táj, ahol egy merülő korszak reflexei
megterveztek? Nem mindegy? Az anyagfogalom
csikorogva szilárdul görnyedtében; sírközelben bízni
a versben nem kevesebb, mint bízni a változatokban,

s egy a magunké is közülük: régmúlt jövő
jelenében egy arc, tele röggel, szárnnyal, tűzzel, lombbal,
mielőtt széllé halványul a folytonos áttűnésben.

TANDORI DEZSŐ

Emléksorok Kosztolányinak

1

Amit kaptam, tudom, kegyféleképpen . . .
Így, ha nem őriztethetem letétben,
használnom kell — önmagam ellenében.
Hát akkor: „Nem akarok kevesebbet:
legyenek a dolgok egyféleképpen!"

S ezt már magyarázni kell: Hogyan értem . . .
És így tovább. Máris elér a szégyen,
hogy önmagamat — s javamra! — beszélem.
Nem mondhatom, hogy „csak kényszerítettek"!
Én kezdtem; hibás vagyok az egészben.

De csak az egészben, s nem bármi részben!
Nem a részek csorbítanak! De *épen*
maradtam volna . . . ! ha módomra élem,
amit élek; hogy: „Felőlem lehettek . . ."
Ám így, ha már van „kié" és „kié nem",

ha már „a többiek nem!" lett az „énem",
ha láthatom — mert visszanézek! —: én sem . . . !
s ha már van, amit *én sem . . . — mért tetézzem,*
amit — ha én! *ha* kik! *— kimerítettek:*
Legyenek a dolgok sokféleképpen!

2 *(És Aranynak is!)*

De könnyű annak mondani, *aki meghalt egy százada,*
fél százada, évtizede, éve, hónapja, napja, ma,
vagy sose-élt regényalak, vagy ma is él, de távoli,
kagylózúgás-távoli-mély miből-is szólnak szavai:
de könnyű — akár ha imett *tűnt át oda, mi-kapuján? —*
annak már ott a gyönyörű, kimondásos egy-átalány:
de könnyű az neki! ha az ára az is, hogy nem beszél,
de könnyű is beszélnie, ha már a bélszéltől se fél,

mellyel visszamorog a föld gyomra, ha túl súlyos szavak
— de könnyű ott már mondani! *— emésztőrög közt hangzanak:*
de könnyű úgy létezni már, hogy ami tényleg létezett,
most csak olyan, akárha a kockázatos emlékezet
játszana pár ujjal nyuszi-árnyjátékokat a falon,
pár évtized . . . nap . . . perc . . . elég; és máris minden: alkalom!
De könnyű annak, aki oly alkalmasan szól bármiről;
az, ha már bármit elmulaszt: mint ha teli edény kidől . . . !
de az anyaga — megmarad. Legfeljebb az eredeti
rendeltetésből Valami: más valamire rendeli;
átrendezi! így, aki szól, ki-tudja-mi réteg alól,
már azt a jó-ízt keltheti: söröskrigli kuglit tarol!
mint ha érdemes bajnokok szólnak hozzá valamihez,
míg te csak „így-úgy ez-meg-az mert-minden-minden-semmi-lesz":
De könnyű visszalátszani: *mintha* akkor *könnyebb dolog*
lett volna mit szólni, hogy a magán-létezés kavarog . . .
Seymour, Aglaja, Hyde s Jekyll, Bierce, Vian, a clochard, Teddy,
Winnie, Murphy, Aloysius, szívem örök-híresei:
Ványa bácsik! névtelenek! mind-mind! de könnyű már ma így,
ha bármilyet kötöttetek, szétrothadott akármi frígy,
melynek jegyében a-kori élőktől gyötrethettetek:
könnyű nektek ránk *mondani: „Jó, hogy nem vagyunk köztetek . . ."*

Weöres hangja

Az életfelfogások
próbája a gyakorlat;
csak az felfoghatatlan:
ez az „élet" mire gyakoroltat.

Nem-létezőknek kínál
fel így a felfogásom;
de annak módja kin áll:
saját vermem nem ásnom?

Rászokom világosban
ily-oly sötét beszédre;
némán is világos van,
ha lefekszem, sötétre.

S hogy ne rontsa kedélyem
e világbani okság:
ami fontos, úgy vélem:
Más-Világbainokság.

Mindez, persze, csak tréfa:
s mint ebből a négy szóból
ind mez, repesz, kacs, rét, fa:
más *éppúgy* kijön *e jókból —*

essen neked e bók jól.

VÁRKONYI ANIKÓ

Parafrázisok

(Részlet)

Március,
te mutass irányt
a millió-ujjú ökölnek,
harag-zöld fáklyavilág.
Tanítsd meg az őröknek is,
amit ma már nem érteni
a gyermek sem elég ostoba,
hogy: sem dac, sem ámokfutás,
sem félelem, sem lázadás
nem emelhet rá kezet,
a Kezdettől Valóra,
piszkos hamuvá morzsolja,
kinek a fiait fölfaló idő is
örökös rabszolgája csak.
S mint végtelen köldökzsinóron,
végigremeg gyújtózsinóron
eszméletig az üzenet,
hogy újból áldott az életnek
halált befogadó vágya
s véresen, zihálva, égve
szikrát dob az égre
a Szerelem asszony-titánja,
új nap robban a létezés
időtlen misztériumába,
s mindent új fénnyel átragyog.

*

A Genezis ím,
csupa vérből
és kínból kiérlelt magánya
a fenséges tűz istenének.

Üdvöz légy, égő trónusodról
országló Fájdalmak Királya,
Üdvöz légy, Zsarátnok-Király,
ifjúságunk legszebb virága,
Üdvöz légy te is, Forró Szívek
örökös fejedelme.

Csillagkörünkbe gyűljetek,
örömünkkel örvendjetek:

Él az Ige, mert testet öltött,
szóljon róla a legszebb ének.
Ő a jóság és értelem,
a rendbe zabolázott káosz
s összhangzó disszonancia.
A bölcs, ki boldogan hamvad el,
halált lebírók hitével
lángjában a tűz-szívűek
új tavaszi seregének.
Ő a főnixként fölcsapó
reménység messzelátó lángja,
közöny azúrját átfúró dac
szárnyas arany-nyila.
A Férfi ő. S tapossa bár
lovak patája, tépjék húsát
kiéhezett ember-vadak,
szívét a hűség keselyűje,
a tűzpróbát vitézül állja.
Mert maga a tűz.
Házat kigyújt, hazát teremt,
termékeny búzaföldeket
éjszakába hullt magánya.
De élete él és virágzó
üstökösök vonulása, parancs, a lét
befejezetlen mondata.
Mi fölkapjuk a parazsat, a szavakat.
S kibetűzzük legigazabb történetünk:
Örökös újjászületésed, gyönyörű Forradalom!

TAMÁS MENYHÉRT

Tövises talppal

1

Arc arcnak oldalvást fordul, majd ellen,
gyanakvás gyanakvást fial nagy szennyben;
lökné igazait sarak aljába,
feszített csigolyát végroppanásra,
maradék tisztese szegül mindegyre,
tövises talppal indul kráterhegyre,
jelzőtüzekbe menekítsen eszmét —
világló lángját hazányin kövessék.

2

Emelődtünk — készülni zuhatagnak?
Telítődtünk — ürítni másnapot?
Kérdést kérdésre rakni: vesztett bizonyság.
Hagynám el apadtát a dalnak. Az elnémulásokat.
(Csengéseit immár a tél is felejti.)
Esendő éjeink mélyét.
Akárha lennénk fehér bokrétafa: alig mutatkozó
törzse láttat törzset számost, gyökérzete egynek
szolgája, ám magosulta különül, oszt lombot,
erőt; állni szelet s vihart.
Vihart, mely:
hozza csapatát fejetlen,
bogoztat utat,
tántorít léptet más akaratba,
romlatlant s férgesét egyként veret földre,
épültet is ront nagy igyekezete,
indít vége-nincs bomlást gyengült szövedékben —
bár felfogni iramodtát kevés az erdő,
nem várhatjuk be végzetét!

> *Magvaszórt Idő, begyűjtetlen Idő! Engedd ígért*
> *igéink sarjadzását, szabadíts szorultából*
> *tagjainkat, tanítsd új mozdulatra; munkálni*
> *rezzenet nélkül — mert ami most emészt-*
> *fogyaszt minket, haladja erőnket, telelésünkhöz*
> *sem elegendő, nemhogy megérjük éltünk tavaszultát.*

Kevés az erdő —
bolydul lélekben-sehol kor. (Roncsalékai fölött
pusztít szándék és tett, jobbító igyekvése mindhányszor
gyilokra vált.)

Kevés az erdő —
zörgess ránk józanító pillanat! vesztésünk kövesse
dologra-dolgunk — erősnek maradni békességre.
Kevés az erdő —
néhány fa elindult fönnebb, a hegyre; tértüktől
várjuk jövendőnket.

KÁNTOR PÉTER

Dióhéjban

Terített asztalra ráhullott a hó,
terített asztalon feltört dió.
Terített asztalra ráhullott a hold;
a feltört dióban leopárd volt.

A feltört dióban leopárd feszült,
ugrani készült, harapni hevült.
Hóhullásra mégis megszelídült,
de az asztalbontásra megkeserült.

Üres asztalon üres szavak;
fekete hangyák bolyonganak.

Dióhéjban ez volt az egész,
de ne higgyétek, hogy ez kevés.

A pápa, az érsek és az ikonok

Íme az érsek
a híres leningrádi érsek maga
Nagy Péter óta növesztett szakállal
lágy pocakján fekete talárral

S íme a pápa
hosszú és hegyes, mint egy kihegyezett pálca

csúnyácska két szeme iszapkék
kihaltak belőle a halak rég

S íme az ikonok
magas homlokú, hajlott bölcsek
equenes bátrak, semmi árnyék
barna gondok, fekete magány
vörös bánat, erős szándék
aranyos vértű, harcos szentek
kék-sárga angyalleplek
Krisztust sirató néma Máriák
göndör szakállú patriárchák

S íme az érsek
ezüstbotjával böködi a szenteket
Szűz Máriát és a kisdedet
a délceg Boriszt és Glebet
a vörös földet és a kék eget
kurtán dicsér és puhán lépeget

S íme a pápa
mindenki, aki látja, őt csodálja
szívből jövő természetes közönnyel
megy végig a százados termeken
szűzmáriákon és szenteken
szinte mogorván

S íme az ikonok
barnák, vörösek, aranyok

S íme a pápa
rézfúvós zenekar zenél, s a Volhovon
hajóba száll a pápa
s Novgorodból elhajózik haza
várja a vacsora

S íme az érsek
aprót előrelép
arany keresztje eléri köldökét
míg meghajol
s eltűnik végleg

S íme az ikonok
Borisz örül és Gleb morog
a Megváltó belül mosolyog
Szent György a sárkányt veszi célba
messzire néz Mária arca

KISS ANNA

Nepomuk

NAGYSZEMŰ PIROS GYÖNGY

Történt pedig, hogy Nepomuk gyöngyöt nyelt.
Amália lefogta, gyötörte a gigáját, miért is Nepomuk haragot tartott, s épp a szeretet ünnepén. Amáliát felmérgelte a gácsér, karácsonyfáját teliaggatta nagy szemű gyönggyel.
Az is az igazsághoz tartozik, hogy Nepomuk a gyöngyöt nem szántszándékkal nyelte, a gyöngy kukorica közé keveredett, Amália rendetlensége világraszóló, még gyöngyfűzés közben is olvas, s nem egyszer, nem kétszer történt meg vele, hogy hypóval öntötte fel a húslét. Nepomuk élete hajszálon múlik, ha Amália olvas.
Köd utánam, így Nepomuk, kiment a tóra, zörgette a vizet, el akarta veszejteni magát, de a jeges víztől vagy mitől rátört az oktalan nagy szerelem.
És a kaput betámasztva találta.

Felmutatja a vastízest, rendel a piros borból, s addig mutatja fel a vastízest, míg bátorságot nem érez magában, hogy összeroppantson ennyihány pohárt.
Csikorgatja az üveget, nagy már begyében a zörgés, persze a sok pohárcserép feldönti, szárnya-lába egybe, boldog idők, amikor volt le meg fel! Egyre azon tűnődik nem Amália tette-é, hogy a föld kerüljön felülre, mivel alul az ég, és segítség sehol? Mert itt csak Amália jöhet számításba, a szép Regina-lány riszálhatja magát, kérdezheti a tükrét, ki a legszebb, Nepomuk behunyt szemmel is rávágja: Amália. Mégis a szép Regina-lány dunyhája alatt találja magát, és zörög Nepomukban a sok üvegcserép, kzz, cszz, kcszz!

Még egy fogadó a Zöld Gácsérhoz. Nepomuk itten üldögél, s mutogatja fel a vastízest. A vurlicer nyeli a kettest, Nepomuk a piros főtt kukoricát, vagy azt, vagy ezt furcsállja a rendőr, de hát a papír az papír, a pecsét meg maga az állam, joga van itten lenni Nepomuknak, nem tudni min nyerít a rendőr, valahányszor Nepomuk tányérjába pillant! Ő nyerít! Egy ekkora nagy ember, és citromszörpöt iszik szalmaszálon!
De mit beszélek én itt, hát nem ez volt az ok, ami Nepomukot megint kihajszolta a hóba, a nagy szemű piros gyöngy volt az ok a tányérja alján! Segítség, nyögte Nepomuk, és feltépte az ajtót.

Vigyázzon uraságod, nyomta a járdához a hölgy, kötelező megvárni a zöldet. Ez volt az, amitől Nepomukban megszűnt a zörgés, magától kiomlott a hóba, s Nepomukra újfent ránézett a piros. Vigyázzon uraságod, nyomta a járdához megint ugyanaz a hölgy!
Törölje meg a lábát, nyomódott Nepomuk a lábtörlőre, utálok takarítani!
Nepomuk még odabentről is a láncra vert lábtörlő után tekergette magát, ellopják különben, tüsszögött nyúlbundájából a hölgy, mikor már Nepomuk nagy papucsokban vesztegelt. Affenét, szögezte le Nepomuk, mást nem is szólt egész nap.

Nagy foltokban olvadt a hó, mire Teréziának világossá vált, mi történt voltaképpen Nepomukkal.
Addigra bőven kiderült, hogy Terézia gyászol, most pedig Nepomuk kapja fel Szegény Félixem kinti ruháját, s vizsgálja meg a málnaszínű házat, mit tett vele a hó! (Teréziát nem bírja meg a létra, Teréziát a sámedli sem bírja meg, szalad a lába négyfelé!) Szegény Félixem ott lóg a falon, s immár örökké azon fog tűnődni, miként jutott a csepp létrán az égbe?
Szegény Félixem Nepomukot mindannyiszor zavarba hozza, valahányszor körbejárja Amáliát egy bizonyos ügyben, ezenkívül túlságosan nagy utakat kell megtennie Terézia körül.

Már teljességgel olyan vagy, Terézia, mint aki ecetet tartogat a szájában. Ne sóhajtozz, fűzzed a gyöngyöt! Neked nincsenek gyöngyeid? Futok s veszek három kilót! A csipkebolt előtt mintha Amália meg a Regina-lány... Terézia segíts! Behumja a szemét, megugrik a három kiló gyönggyel, odafenn a hegyen tekergeti magát, nem jönnek-é utána?
Uraságod lopta azt a zacskó valamit?
Dehogyis, biztos úr, gyöngyöt vettem a szeretőmnek!
Nyerít. Fene látott ilyet.
A rendőr hanyatt fekszik, sapka, derékszíj, csizmák a fűben. Fújja ki magát, így Nepomuknak, kösse be rendesen az erszényt, telehintette a világot vastízessel!

Már azt ne higgye uraságod, hogy a bazsalikom csodaszer! Ennek előtte (feldőlt csizmáira, derékszíjára bök), herbáriákat csomagoltam, nálam többet bazsalikomról senki nem tud. Szóval ne használja a bazsalikomot, van jobb nála: a ménta. Méntát igyon, s megemlékezik rólam! A hölgy pedig, ha boldogtalan is, végül is szeretve van, a holgok pedig rendeződnek, igya a méntát háromszor naponta, Szegény Félixemet pedig nem kell túlontúl respektálnia.
Nepomuk szívéből ki van húzva a fullánk, megtapasztalja mire jó a ménta, s Terézia egyik ámulatából másikba zuhan. Mindenesetre Nepomuk kapja fel Szegény Félixem menti ruháját, s tegyen valamit az egerek ellen! Nepomuk felhajtja a méntafőzetet, rány az egerek, de mikor hatni kezd a ménta, nincs az a fotográfia, aki Nepomukot obb belátásra bírná, reng a plafon, hasadnak a falak, Szegény Félixem száll alá páros ágy mögé.

Méntaszünetben Terézia gyászol, Szegény Félixemen jártatja a portörlő rongyot, Terézia gyöngyöt se fűz, úgy önti fel hypóval a húslét, Nepomuk beleszagol, aztán még egyszer beleszagol, s azt mondja: ámen. Fel a falra, Szegény Félixem mellé!

ÉLEK, MITŐL VAGY KLÓRSZAGÚ?

Élek, mitől vagy klórszagú, dörgi a kapuálló, mikor Nepomuk elébe esik, s világító tollaiból kipislog.
Nepomuk megül a felhőben, s azt mondja: hippó.
Hát hippót mondtam én tenéked annó? Világosan emlékszem rá, hogy méntát mondtam! A hülyeség bűnébe estél!
A kihallgatás ezzel véget ért. Nepomuk mehet, de kakasszóra ott legyen a felhőn a agyvirágos papucsok előtt, kakasszóra kötelező ott lenni!
Világító tollaiban felhőről felhőre evickélt, mígnem az egyiken egy patikust talált pp indulóban lefelé. Én még ilyen tollakat nem is láttam, forgatta körbe Nepomuot, a hypósok valahogy másfélék! Nepomuk ettől feszengeni kezdett, de leértek a öldre, Birtalan úr felhúzta a rolót, s Nepomukot befogta tégelyt mosogatni. Hol olt már akkor a dicsfény!
Nyújtsd meg a lámpát, Nepomuk, fogd a kilenc zacskó szalmiákcukort, megyünk

Odalentre!
Az ám, az Odalent! Volt egy csapóajtó a padlóban.

A harmadik kanyarban az a fülke következett, ahol a postamester lova lakott a három hintalóval, meg avval a lyukas paplannal, mi alatt fent nevezett ló még életében hajnalozott, míg kordéra rakták a postát. Ezt a paplant (egyik oldalt bíbor, másik oldalt dohányszín) a gyerekekről húzták le postaindításkor, és rájuk került vissza kicsivel később. A postamestergyerekek kikoptak alóla, így örökölte a fent nevezett, s véle a paplan és a hintalovak is eltemettettek.

Süsü Balogh a katonaruhában.

Bal kézzel szúrkodja a tűt, babát varr oláh, muszka, bunyevác gyerkőcöknek, kiknek apját szuronyrohamban átalütötte volt, akik átalütötték volna, ha nekik sikerül.
Mi újság odafenn, Birtalan úr? Bolondak még a népek?
Mit lehet erre felelni?!

Ezeknek az élet szart se ér bajonett nélkül, nehogy harangozz, Nepomuk!

De már akkor lódultak a harangok, felbőgtek a torony ablakában, mit volt mit tenni, Nepomukot tarkón kellett vágni, cipelni, mint a zsákot. Birtalan úr kalapja elszállt, cipőfűzői kioldódtak, ráadásul Nepomuk tollai világítani kezdtek. A hypósok mind ilyenek! Mind azt hiszik, ők a Jézus Krisztus! Mind a harangoknak esik, keresztért kiabál! Te vagy az agyalágyult, én megtettem a magamét, feltaláltam a szalmiákcukort, te meg cipelteted magad ég és föld között, és a kakasok mind felébrednek! Nepomuk ma sem érti, mért lapult meg a nagyvirágos papucsok előtt. Birtalan úr elhadarta mi történt, de nem kellett raportra menni, a Teremtő megfázhatott, ki se bújt a kamillagőzből.

SZEGÉNY FÉLIXEM MEG A PRAKTIKA

Affenét, gondol bele Nepomuk, én itt utazgatok a felhőn, és teljességgel megfeledkezem Szegény Félixemről!

Mert ha a patikus a kalapjával érkezett ide (ami tény, később veszítette el), Szegény Félixem is hozta a flóbert, ha a fotográfiának hinni lehet!

Jó, mondjuk vér az nem folyik (mivel lehetetlen)... Itt a Félix a flóbertpuskával Nem. Ez a patikus. Mit ijeszteget maga engem! Már kivagyok idegileg!

Nepomuk fenn utazgat a felhőn, a felhőből nagy hó van készülőben, alacsonyan jár felhallik a kutyák marakodása. A szép Regina-lány suhogtatja a frissen mosott lepedőket, fülsértő üveghangon énekel.

Regina-lááááááááááááány...!

Kapucsattanás, utca hosszat csengés, suhogás, mert a szép Regina-lány szoknyái se lyemből vannak csináltatva, ezüstcsengők szólnak az alján.

Aha, mondja a patikus, aha.

Meg vagyok kísértve! Én, a kísértet vagyok megkísértve! (Mit keres maga itten Hagyjon békén a szalmiákcukorral!) Hadarnak valamit odalenn a kereplők, a patiku hajadonfővel igyekszik lefelé, s Nepomuk világító tollaiból kihirdeti a mindenségnek: addig élünk, ameddig akarunk!

A dölyfösség bűdébe estél, így a Teremtő, feltartja ujját a kamillagőzből, seggbrúgja Nepomukot, s egy egetverőt tüsszent.

Egészségedre, ordít Nepomuk.
Lélek, kitekerem a nyakadat, szögezi le a kapuálló.
Gyönyörű papucsok! Gyönyörű nagyvirágos papucsok!
Péter de kötekedj, és de irigyeld a boldogtaladt, igyekezz lefelé, válaszd szét kutyákat, összevesztek a pörzsölt diszdó papucsaind.

Hogy mer valaki ilyen gyönyörű szép lenni, csapja a talpas poharat a kancsó mellé Nepomuk, keresgéli a szoknyakapcsokat, csengeti lefelé a milliom szoknyát, honnan van neked ennyi szoknyád, hm?
Honnan van ennyi hajam, azt nem kérdi?
Nem kérdi Nepomuk, épp csak a szája jár, mert elakadt a szoknyakapcsokkal, különben is a szép Regina-lány éneklésétől pirosba fordult a világ.
Magáért meg szólnak a kakasok!
Ne praktikázz, dehogy is szólnak, a legfényesebb dél van. Nepomuk veszkődik a kapcsokkal, áldja a varróasszony tudományát, s mindenféléket kérdez szokás szerint.

De a flóbertpuska csak nem hagyja békén, még a szép Regina-lány ablakában is dupla csöveket lát.
Nézzük csak, sorolja a szép Regina-lány: macskagyökér, az nem jó, álomhozó. Büdöskevirág főzete, abba bele kell ülni, különben is asszonybajokra szánjuk. Cseppentőfű? Az a fülbajok orvossága. Egyet tehetünk, töröljük Szegény Félixemet.
Se pápaszem, se drótkeret, hogy te ahhoz tudós légy!
Te magad mondtad, így a szép Regina-lány, ha egy kísértet nem tér vissza pontban, lőttek az öröklétnek. Nem kell a tudományhoz pápaszem, megteszi a hetvenhét szoknyakapocs is, ezt meg én mondom, Nepomuk.

NEPOMUK MEGJAVUL, AZ ÁLMOSKÖNYVET BÚJJA

„Ablak alá vizelni, ablakból papot látni..."
Odébb.
„Házasodni, huszárt látni, huszonegyezni..."
Odébb.
„Tíkot elültetni..."
Visszább.
„Télen úton lenni..."
Ez az.
„Télen úton lenni: kívánságod nem teljesül."
Sületlenség. Más nem áll ottan?
Semmi.
Nepomuk nyálazza az ujját, forgatja az álmoskönyvet, nem tágít a Teremtő zsámolyától, nő a feje felfelé, rettentő sok a tudomány. Azt mondja: „Fán termő kacsa:..." Nepomukban meghűl a lélek. Elolvassa, aztán még egyszer elolvassa: „Fán termő kacsa:..."

Összekülönböztem a csízióval, adjon valami port tudomány ellen!
Aha, mondja a patikus, aha, dörgeti a porcelán mozsarat, kimér Nepomuknak a porbul, affenét, zsibbadok, így Nepomuk, feldől a Szentlélek Patika közepén, szép visszhangosan tyűget, mállik a vakolat az angyalos plafonról.
Ezt már Nepomuk nem észlelheti, mivel a Nagy Fa alatt úszkál, tojásforma zöld héjak alatt, minden percben megreped egy, kiesik belüle a kácsa...

Nepomuk fején zöld héj a kalap, nagy-nagy nyugodt víz imbolyog, jön a patikus a vízen, hozza a port...
Szivárványra a Szép Regina-lány lepedői vannak kiterítve, vadásznadrág meg egy kombiné...

Ez volt az utolsó fuvar, fogadkozik a patikus, hóna alatt Nepomukkal megérkezik a nagyvirágos papucsok elé, éppen időben, mert már szólnak a kakasok.
Lélek, ha nem hagyod abba a tyűgetést...!
De Nepomukba kár a szó, világít, tyűget, reszket alatta a felhő, úgy jár körbe-körbe

az égen, mint egy tehervonat, s hirtelen csend támad, mikor végre megjön a „vízről" hétnapi ott-tartózkodás után.
A keservit, támad a patikusra, hát nincsen vignyetta a maga porain?!
Lélek, a háládatlanság bűnébe estél, hét napig köteles vagy tégelyt mosogatni!
Péter, Péter, így a Teremtő, honnan veszed te aztat, hogy tégelyt mosogatni büntetés? Az is egy tudomány, mint ahogy kapuállni is egy tudomány, mondtad elégszer!
S ha még egyszer ilyesmin kaplak, elveszem a nagyvirágos papucsaidat!

Ó, Ó

Ó, ó, csücsörít a szép Regina-lány, még hogy vadásznadrág.
Igenis vadásznadrág, ordítja Nepomuk, nyitogatja a szekrényajtót, benéz az ágy alá, kihúzza onnan Szegény Félixemet, két akkora pofont lemér neki, hogy elrepül a zöld vadászkalap.
Ó, ó, csudálkozik a szép Regina-lány, hát ez meg hogy került oda? Mondhatsz akármit, Nepomuk, én semmiről nem tehetek, itt valami csoda esett az én ágyam alatt.
Ez az, amit Nepomuk nem hisz, ezért lesz a szép Regina-lány mostan halálfia, és ezt meg is mondja neki.
Ó, ó, sóhajt a szép Regina-lány, akkor én nem leszek, és az én szoknyáim madárijesztőn fognak csengeni. Amália kertjében.
Hogyisne, hüledezik Nepomuk, hát igazság is van a földön!
Akkor a Terézia kertjében fog az én hetvenhét szoknyám csengeni.
Elég, ordítja Nepomuk! És csapkodja a kancsót, és pusztítja a poharat.

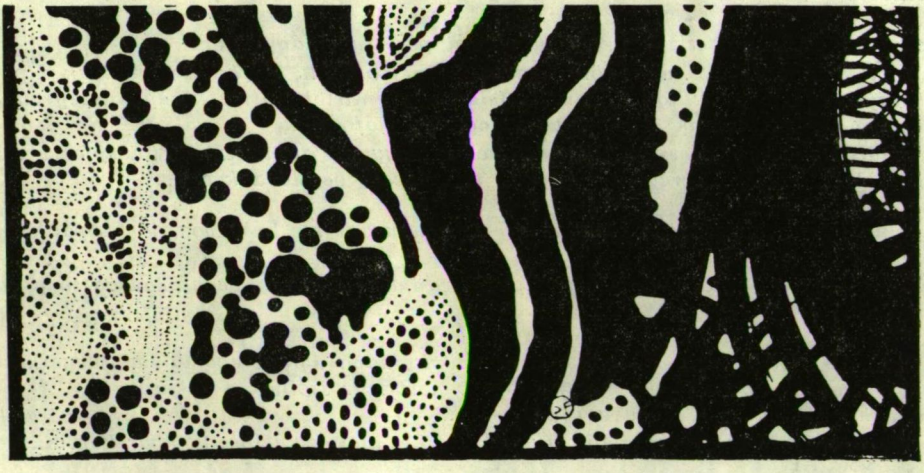

LÁSZLÓ GYULA

Emlékezés Veres Péterre

Amikről most írok, 1944 őszén történtek meg. Úgy hallom, Veres Péter is megemlékezett róluk életrajzi jegyzeteiben. Nem olvastam még ezt a könyvét. (Általában keveset olvasok barátaimtól: ismerem őket, emberségüket, meg le is rajzoltam őket, ami sokkalta árnyaltabb közelséget jelent, mint amit az olvasás adhat.) Most, amikor arra vállalkoztam, hogy néhány oldalon emlékezzek Veres Péterre, gondoltam: előveszem könyvét s elolvasom. Mégis — mint történész — jobbnak láttam, ha az ő emlékei nem mosódnak bele az enyémbe. Két külön feljegyzés együtt hitelesebb, mintha egyeztettem volna magamét az övével.

Októberben történhetett (vagy talán szeptember végén), Visegrádon. Kolozsvár júniusi bombázása miatt jött ki családom ide a „csendes helyre", s én szeptember elején téli holmit hoztam számukra, hogy ne fázzanak, de visszafelé a vonatok már nem jártak, kint rekedtem. Egyik vasárnap ebéd közben hirtelen haragomban felkeltem az asztaltól, nagyon csendesen kimentem a szobából, s neki a hideg szélnek, hogy fújja ki belőlem az indulatot. Dömösnek mentem, egyre csak mentem, lohadt az indulat, lassúbbodott a rohanás, s elfogott a bánat. Látszott már a hajóállomás, s gondoltam: hajón hamarább hazaérek.

Falusiak, városiak, katonák álldogáltak a kikötő körül, ki hajóra várva, ki meg csak idejét töltve. Itt-ott egy-egy szó, semmi hangoskodás: nyomott várakozású kora ősz volt. Én is ott ténferegtem a várakozók között. Ahogyan a Duna felé bámészkodtam, egyszer csak hátulról két erős tenyér befogta a szememet, s valaki kérdezte: találd ki, ki vagyok? A hang messzi emlékeket ébresztett, megfogtam a szemet záró két kezet: munkában edződött, göröngyös kéz volt. Bizony nem emlékszem már, hogy én mondtam-e: Péter!, vagy ő fedte fel magát, csak tudom, hogy erősen megöleltük egymást, s ő közben odasúgta, hogy nehogy olyant mondjak, amiből kitetszik, ki is lenne ő, mert csupán annyit tudtak itt róla — mivelhogy polgári ruhás munkaszolgálatosként a zászlóalj konyhájában dolgozott —, hogy egy „parasztbácsi", aki írni is szokott. Kérdezte családomat — merthogy Szárszóról ismerte feleségemet is — meg magamat. Messziről jött már a hajó. Péter, gyere, meglátogatjuk Lőrinczy Szabolcsot Kisorosziban, meg minket is megnézel Visegrádon. „Nem mehetek, hiszen katona vagyok, engedély nélkül nem távozhatok." Szerencsére ott álldogált alezredese is, odamentem, bemutatkoztam, s mondtam neki, hogy egy „falumbéli" kedves ismerőssel találkoztam, engedné el, hadd lássa a családomat. Péter ott állt vigyázzban mögöttem. Jó, elmehet, de este fél kilenckor jelentkeznie kell (lehet, hogy kilenc órát mondott, régen volt ez már!). Azzal felszálltunk a hajóra. Elvonultan arról beszéltünk, hogy mi lesz a magyar nép jövendője. Mondtam, hogy neki mindenképpen meg kell maradnia, hiszen benne van a bizodalmunk. Úgy emlékszem, hogy kissé elgondolkozva, kissé lehangolt legyintésfélével mondta, hogy Rákosi — aki már Aradon volt — nem kedveli őt. Én addig alig hallottam ezt a nevet, s nem tudtam még, hogy mi jelentősége lehet annak, hogy egy ember nem kedveli azt, akit mi sok millióan magunkénak érzünk.

Így, el-elgondolkozva dolgokon, amiket csak homályosan értettem, érkeztünk meg Kisorosziba Lőrinczy Szabolcsékhoz. Ő a Kultuszminisztérium elnöki osztályának főnöke, a népi irodalom, a haladó gondolat igaz híve volt (nem régen halt meg). Első szava az öröm után az volt, hogy: „Péter! Minden elő van készítve, hogy átszökhess a partizánokhoz, Szlovákiába!" „Nem lehet — volt erre a válasz —, kilencre (vagy fél kilencre?) jelentkeznem kell, ezt megígértem, aztán meg nekem ott a helyem, ahol a népem marad." Hiába igyekeztünk eltéríteni, mondván, hogy most mindenekelőtt az a fontos, hogy ő megmaradjon, hajthatatlan volt.

Lassan leáldozóban volt a nap, s mi a Duna-parton kettesben megindultunk Visegrád felé, hogy hozzánk is benézhessen, meg idejében Dömösön is lehessen. Útközben arról beszélt, hogy a Hajdúságban meg a Tiszántúlon annyi gabona van a raktárakban, hogy nem kell félnünk az éhínségtől. — Betértünk lakásunkba, de közben eleredt az eső. Veres Péter csizmában, kopott nadrágban, gyenge ujjasban volt. Feleségem s magam rábeszélésére felvett egy feles bőrkabátot (majdnem zekét írtam, de nem az volt, régen vettem volt, jó karban, egyik főiskolás társamtól). Azért szabadkozott, mert nem tudja, mikor adhatja majd vissza a kabátot, s nem szereti a másét magán. Végül is elindultunk, s a falu végén megöleltük egymást, azzal, hogy mindegyikünk vigyázzon magára és szeretteire, aztán elváltunk. Még sokáig elnéztem „öntudatos" járását, csizmás lábait „kivágva" ment az úton, mint aki vállalta sorsát. Talán nevetségesnek tűnik, de ez az elszánt járás szinte nagyobb belső tartást adott nekem is, mint beszédünk.

Aztán egy ideig nem láttam. Mi átmenetileg — várandós feleségem miatt is — beköltöztünk Pestre, Lőrinczy Szabolcsék lakásába, a Hieronymi útra. Volt igazolvány mindenféle, hogy „kiürítés esetén sem hagyhatom el a fővárost", de szerencsére egyszer sem került sor igazoltatásra, mert nagyon kétes értékűek voltak ezek az igazolások. Hátha még megtalálták volna azokat is, amelyek közül az elsőt akkori szomszédom, Pálóczy Horváth barátom — aki a Rádiónál volt akkoriban — állított ki oroszul, s látott el pecséttel, a kijevi múzeum anyagának megmentéséről. Egyik este kopogtatnak, belép éppen Pálóczy Horváth s mögötte Veres Péter. Péter kezében bőrkabátom, pironkodva, restelkedve mondta, hogy előbb nem tudta hozni, mert nem akadt nyomomra. — Péter! Hát, amikor a „... világtraverzek összedőlnek ..." — emlékszem erre az Április-idézetemre —, neked gondod egy bőrkabát? Szemmel láthatólag nem értette értetlenkedésemet, hiszen a kabát az enyém, csak kölcsönben volt nála, tiszta sor, hogy vissza kell adnia, bármi történik is.

Elmondta, hogy aznap délelőtt hajszálon függött az élete. Bent volt Püski Sándor könyvesboltjában (ott volt a hamis igazolványok készítésének egyik központja, egy százados vezette, nevét nem tudom), amikor fegyveres nyilasok körülvették a boltot, s mindenkit, aki ott volt, bekísértek az Andrássy út 60-ba. Ő is ott álldogált a kihallgatási szobában, amikor az egyik nyilas, látván, hogy parasztember, reákiálltott: „Maga mit keresett ott?" „Könyvet akartam vásárolni" — találta fel magát Veres Péter. Mire a nyilas trágár káromkodással valósággal kidobta őt, hogy takarodjék emerre meg amarra. Veres Péter nem akarta elhinni, amikor kint volt az Andrássy út 60-ból, hogy megszabadult, hiszen tudta, hogy a nyilasok halálra keresték! Mint régi barátját kereste fel ezután Pálóczy Horváthot, s tőle tudta meg, hogy a szomszédban lakom. Emlékszem még, hogy próbálgatta Vorosilov nevét, s barátja tanította, hogy legalább az első „o"-t a-nak kell ejteni. Hát így történt a „bőrkabáttal" való eset, legjobb emlékezetem szerint, anélkül, hogy valamit is hozzátettem volna fakuló emlékezetemhez.

Veres Péter azután is sokszor eljött hozzám a hivatalba, vagy hívott magához. Szegény Sinka István halála után néhány hónapra találkoztunk utoljára a volt Royal mozi előtt, a Körúton. Jó színben, jó erőben volt, meglátszott rajta a mindennapos kerti munka. Hosszan elbeszélgettünk elváltunkkor, s — éppen szegény Sinkára célozva — ezt mondta: „Lassan már alig maradunk." Ő már elment, s ezt a rövid emlékezést azért ragadtam ki a sok mindenből, ami eszemben van, mert voltak idők, amikor még barátaink is kétkedve nézték szereplését, s akkor mindig ezt a történetet mondtam el. Akinek az élethalálharc aknazáporában is az járt az eszében, hogy szavát meg kell tartani, hogy a kölcsönholmit vissza kell adnia, az megpróbált jellemű ember, de különben is: nézzétek tiszta tekintetét, mosolyát, sugárzik róla a becsület. Ez a tekintet, ez a mosoly él még bennünk, és szeretném, hogyha ez a rövid emlékezés is hozzájárulna ahhoz, hogy a jövendő nemzedékek tudnák meg: Veres Péter amellett, hogy nagy embere volt népünknek, melegszívű, szavatartó, segítő, jó ember, jó barát volt.

350 éve született Apáczai Csere János

MAKKAI LÁSZLÓ

Az első „modern" magyar ember

Ha Apáczai Csere Jánost az első „modern" magyar embernek nevezem, mindenekelőtt meg kell magyaráznom a „modern" szó itt használt értelmét. Egyszerűen „újkorit" értek alatta, ami persze többet jelent a kronológiai meghatározásnál. Az újkor a marxista történeti periodizációban az angol forradalommal kezdődik, következőleg a polgári, a kapitalista korszakkal azonos. Ezek szerint Apáczai lett volna az első magyar „polgár", vagy éppen az első magyar „kapitalista"? Nyilván nem erről van szó.

A XVII. századi Magyarország feudális ország volt; gazdasági-társadalmi szerkezetében még csíráikban sem jelentkeztek tőkés polgári elemek. Ellenkezőleg: a XVI. század nagy agrárkonjunktúrájából adódó külkereskedelmi előnyök, amelyek egy tőkés fejlődés előfeltételei lehettek volna, ekkorra már elenyésztek. A XVII. század Magyarországon gazdaságilag stagnáló, depressziós korszak volt, olyannyira, hogy ekkor ébredtek rá először magyar emberek a nyugati országoktól való lemaradásunkra. Zrínyi a „romlás saeculum"-áról beszélt, s Apáczai szerint is csak tudatlanságból fakadó vakságunk akadályoz bennünket, „hogy meg ne lássuk pőreségünket, ínségünket, szegénységünket", hogy „mindenféle mesterségben idegenekre szorultunk". A gazdasági depresszió egész Európára kiterjedt, s olyan országokban is, ahol a tőkés fejlődés már megindult, visszaesés következett be, a feudalizmus újra megerősödött. Egyedül az első polgári forradalmakat megvívó Hollandia és Anglia tudott kilábalni a válságból, és átlépni a kapitalizmusba; máshol a polgári átalakulás még több mint egy évszázadig vagy még tovább váratott magára. De éppen ez a két ország volt az, amelyeknek egyetemeit a XVII. század derekán magyar református diákok leginkább látogatták, kézenfekvő tehát, hogy ők látták meg legélesebben az otthoni középkor és a külföldi újkor közötti különbséget, s bennük ébredt fel az elmaradottság mardosó szégyenérzetével együtt az elmaradottság behozásának sürgető szükségérzete.

Apáczai nem az első volt ezek között. Már az ő fellépése előtt kibontakozott Magyarországon a demokratikus egyházkormányzatért és az anyanyelvű népoktatásért küzdő puritán mozgalom, amelybe őmaga is bekapcsolódott. Forradalmi gondolatokat hirdettek a magyar puritánok, de nem voltak forradalmárok. Igaz, Apáczai leghűségesebb filozófiai követője, Martonfalvi Tóth György debreceni puritán professzor volt az első magyar ember, aki nemcsak a jobbágyokkal való embertelen bánásmódot, hanem magát a jobbágyrendszert, mint az isteni és a természeti törvénnyel egyaránt ellenkezőt, elítélte, de ő sem gondolt a feudális rendszer forradalmi megdöntésére. A maroknyi puritán értelmiség üldözést, börtönt vállalt eszméiért, forradalmasodott társadalmi bázis híján azonban politikai mozgalmat nem indíthatott, s reformtörekvéseivel az egyház és az ahhoz kapcsolódó iskola falain belül maradt. Aligha volt köztük olyan, aki teljes tudatára ébredt volna annak, hogy azok a gondolatok, amelyeket képvisel, tulajdonképpen csak egy alapjaiban más, új világban, egy polgári társadalomban valósulhatnak meg.

Az utópiák korában utópisták voltak a magyar puritánok is, de félreismernők az utópiák történelmi mozgósító, tudati előkészítő szerepét, ha azt hinnők, hogy semmiféle hatást nem gyakoroltak a társadalmi fejlődésre. Ahhoz, hogy egy társadalomban egy forradalmi mozgalom kibontakozhassék, a gazdasági fejlődés által megérlelt forradalmi helyzet szükséges, de semmiképpen sem közömbös az, hogy a forradalmi helyzet jelentkezésekor a forradalmi elmélet mennyire érett. A polgári forradalom elmélete sok évszázados szellemi előkészület terméke, s ha kiérlelt formáját a francia felvilágosodásban jelöljük meg, akkor azzal is tisztában kell lennünk, hogy ez nem csupán egy új társadalom modelljét tartalmazta, hanem egy új világképet is, amelyet a természettudomány forradalma a XVII. század folyamán alakított ki.

A középkorban Arisztotelész nyomán úgy képzelték, hogy a Föld áthatolhatatlan gömbhéjak, a „szférák" hétszeres burkába van zárva, s a legkülső szféra egyben a véges világegyetem külső burka. A bolygók ezeken a szférákon csúszkálnak; költői lelkek a súrlódást, a „szférák zenéjét" is hallani vélték. A Hold pályájával azonosított legbelső szféra alatt a négy elemből összetett földi világban a testek aszerint, hogy mi bennük az uralkodó, a lefelé törekvő föld, víz, vagy a felfelé szálló levegő, tűz, „természetes helyüket" keresve mozognak azzal a mozgással, amelyet a legkülső szférán, a „mennyben" lakó „mozdulatlan mozgató", azaz Isten oltott beléjük. A reneszánszban feléledő ókori panteizmus és atomizmus hatására a testek „természetes" mozgását egyre inkább öntörvényűnek képzelték el úgy, hogy a „mozdulatlan mozgató", a „világlélek" szétosztja magát a természetben, s így minden parány központi irányítás nélkül, véletlen zűrzavarban járja boszorkánytáncát, vonzva, taszítva egymást, egyesülve, majd újra szétválva. Ebben a szemléletben minden démonizálódott, élettelen tárgyak és élőlények egyaránt titokzatos ártó-segítő erőket sugároztak, s az emberek ördögöktől, boszorkányoktól való rémületben és őrangyalokban, szentekben reménykedve éltek. A fizikai mozgás valódi törvényeit nem ismerve, még a legtudósabb elmék sem juthattak el egy gyakorlatilag alkalmazható mechanikához, az ipar gépesítésének alapfeltételéhez, de egy racionális társadalomszemlélethez sem.

A tudomány forradalma Kopernikusztól Newtonig szétzúzta ezt a hagyományos világképet. A Föld helyett a Nap került a világegyetem központjába, a szférák illúziónak bizonyultak s a kozmosz a végtelenbe tárult, a földi testekről pedig bebizonyosodott, hogy nincs saját mozgásuk, hanem tehetetlenek, s külső beavatkozás híján megmaradnak egyenes irányú egyenletes mozgásukban, sőt mérhető kiterjedésükön kívül nincs is egyéb lényeges tulajdonságuk. Ezek a részletfelismerések a XVII. század derekán Descartes agyában álltak össze először az arisztotelészihez képest gyökeresen új, egységes világképpé, amelyet mechanisztikusnak nevezünk azért, mert a világegyetemet halott anyagból felépülő, kívülről bevitt és részecskéről részecskére lökésszerűen terjedő erő által mozgatott szerkezetnek, hatalmas óraműnek írja le. Ebben a világban nincsenek ördögök, sem angyalok, nem történnek csodák, Isten maga sem avatkozik be közvetlenül az egymást lökő, taszító dolgok mozgásába, hanem csak egyetlen ponton, a kiterjedés nélküli, tehát szellemi természetű emberi gondolkozáson keresztül. A reneszánsz materializmusának és a reformáció spiritualizmusának összeötvözéséből keletkezett mechanisztikus természetfilozófia Descartes megfogalmazásában, majd Newton matematikai átfogalmazásában nemcsak a természettudomány világképévé, hanem a polgári világnézet kozmikus keretévé is lett, megadva az alapokat egy racionális technika- és társadalomszervezés elméletéhez és gyakorlatához. Apáczai abban volt az első „modern" magyar ember, hogy ezt a világképet teljes következetességgel átvette és világnézetének alapjává tette.

Apáczai kartezianizmusát már sokszor megvitatták, s így vagy úgy következetlenségben elmarasztalták. Szemére vetették, hogy Descartes maradandó főművét, a „Discours de la méthode"-ot csak felületesen aknázta ki, legnagyobb horderejű alkotását, az analitikai geometriát talán meg sem értette, s Descartes-nak azt a könyvét, a „Principia Philosophiae"-t tekintette második szentírásának, amelyet már a kortársak támadtak, s a tudomány hamarosan meghaladott. Mindez igaz, de Apáczai esetében inkább dicséretnek számít, mint elmarasztalásnak. Magyarország akkori művelődési viszonyai között nem a filozófiai gondolkozás módszerének megújítása,

még kevésbé a természettudomány alkotó művelése volt a feudalizmusból kivezető út első mérföldköve, hanem a gondolkozást fogva tartó démonizált világkép megváltoztatása, racionalizálása. A kételkedés szükségességét hirdető, a „világos és szabatos" fogalmazást sürgető karteziánus ismeretelmélet (bár Apáczai erről is beszélt), a modern mechanikát megalapozó többdimenziós geometria (bár Apáczai a matematikai tudás fejlesztését is erőteljesen hangsúlyozta) ekkor még a nyugati országokban is egy szűk értelmiségi elit ügye volt, s polgárjogot csak egy új, racionalizált világképen belül nyerhetett. Mikor Európa-szerte a katolikus és lutheránus egyetemeken az arisztotelészi világképhez való görcsös ragaszkodással védelmezték egy törvényszerűségek helyett csodák által kormányzott kozmosz illúzióját, és elutasították Kopernikuszt, a legnagyobb, legforradalmibb tett a karteziánus kisebbség racionalizált mechanisztikus világképének a vállalása volt, mert egyedül a természeti erők kiszámíthatóságáról való meggyőződés szabadíthatta meg az embert a kiszámíthatatlan, démonikus hatalmaknak való kiszolgáltatottság nyomasztó érzésétől, s adhatta meg neki azt a tudatot, hogy a természeti törvényszerűségek ismeretében szabadon alakíthatja környezetét és sorsát.

A természet megismerhetőségébe és ismeretének birtokában alakíthatóságába, a fejlődés korlátlan lehetőségébe vetett bizakodás a „modern" ember mentalitásának legfőbb jellemzője, szemben a középkornak azzal a hiedelmével, hogy az emberiség történelme állandó hanyatlás, „vénülés", feltartóztathatatlan zuhanás egy végső káosz felé, amit legfeljebb késleltethet a „régi jóhoz", az antikvitás bölcsességéhez vagy az őskeresztyénség erkölcsi tisztaságához való időnkénti visszatérés. Az a gondolat, hogy a reneszánsz, a reformáció nem pusztán helyreállítása, hanem meghaladása, továbbfejlesztése a „régi jó"-nak, sőt, hogy az új jobb lehet, mint a régi, a középkorias gondolkozásban merő eretnekségnek számított, s ezt az eretnekséget vallotta a karteziánus természetfilozófia alapján Magyarországon elsőként Apáczai.

„A bölcsesség tanulásáról" 1653-ban tartott gyulafehérvári székfoglaló beszéde a magyar művelődéstörténet egyik nagy fordulópontjának kiemelkedő dokumentuma. Ebben hangzott el először Magyarországon az újkor optimista természet- és történetszemléletének, egy minden korábbit felülmúló emberi fejlődésbe vetett reménységnek meghirdetése. A katolikus neotomizmus és neoarisztotelianizmus, a lutheránus és kálvinista ortodoxia uralmának közepette a bálványokká merevedett tekintélyek meghaladását, a haladás diadalát ünnepli: „Mikor pedig túlságos hiszékenység vert tanyát az emberi lélekben, és Arisztotelésznek valamiféle filozófiai mindentudóságot kezdtek tulajdonítani, az evangéliumi világosságnak Luther, Bucer, Oecolampadius, Zwingli és Kálvin által való újjászületése után támasztotta nekünk az Úr a múlt században Petrus Ramust, aki segítséget hozott az akkoriban már haldokló igazi filozófiának, megtisztította azt az értéktelenebb évszázadok hulladékaitól, megcáfolta a hamis és a keresztény igazsággal ellenkező tanokat ... és pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia káoszában... Tőle indult ki azután a reformátor-filozófusoknak az a hatalmas sora, mely e nagy vezér irányításával tudományos és hasznos magyarázatokat adott ki mind a világi, mind az egyházi írókhoz, sikeresen működve az önálló tudományos kutatás területein is éppen úgy, mint műveik közhasznú terjesztésében... Mivel azonban egyetlen ember, sem egyetlen évszázad sem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, úgy akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk se legyen megfosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában, úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk, René Descartes-ot, az egész filozófia újjáteremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét... Az a gondolata támadt, el lehet-e juttatni valahogyan a filozófiát a matematikai tudományok bizonyosságáig? Nem csüggedt el, és kétségbe vont minden olyan dolgot, amelynél csak a legcsekélyebb ok is adódott a kétkedésre. Minthogy ilyen módon saját eszének mint még eközben is gondolkodó dolognak létéről semmiképpen nem kételkedhetett, arra a következtetésre jutott: lehetetlen, hogy az ne létezzék. Míg ezt kutatja, fölismeri, hogy az Istennek is szükségképpen léteznie kell. Azután pedig felismeri a testet, vagyis azt a dolgot, amely kiterjed hosszúságban, szélességben és mélységben, kü-

lönböző módon mozgatható és alakítható. Mivel ezek az elvek egyrészt kisszámúak, másrészt nagyon világosak, ... az egész emberi bölcsesség ezekből levezethető... Legfontosabb gyümölcse ezeknek az elveknek, hogy gondos alkalmazásuk által a lehető legtöbb igazságot fedhetjük fel, amelyeket maga Descartes nem fejtett ki, és így ezekről amazokra fokozatosan haladva előre, idővel az egész filozófia tökéletes ismeretére, a bölcsesség legmagasabb fokára juthatunk el. Ez lesz az emberi bölcsesség igazán nagy s egyben legvégső korszaka."

Apáczai nem a jelenből a múltba, hanem a múltból a jövőbe néz, neki a múlt a káosz, a jövendő a fokozatos, állandó tisztulás. Szinte ironikusan állítja szembe a világ „késő vén koráról" szóló közhelyet a megifjodás, újrakezdés tényét bizonyító szellemi haladással. Még vezércsillagai, Ramus és Descartes sem végső állomások, dogmatikus tekintélyek számára, hanem a tökéletesedés lépcsőfokai, s hogy ezt komolyan vette, bizonyság rá Descartes-tal szembeni állásfoglalása Kopernikusz mellett, akinek tanítását elsőként merte Magyarországon helyeselni. Descartes-tot idézve, vele együtt vallja: „... világosan kimondom, hogy a testeknek más anyagát nem ismerem, csak azt, amely mindenféleképpen osztható, alakítható és mozgással felruházott, azt, amelyet a geometria tudósai mennyiségnek hívnak és bizonyításuk tárgyául vesznek; nem is lehet bennük világosan vizsgálni semmi mást, csak a szóban forgó osztásokat, alakokat és mozgásokat; nem tarthatunk felőlük igaznak semmi olyat, amit azokból a közös fogalmakból, melyeknek igazsága felől kétségünk nem lehet s oly világosan le nem vezethetünk, hogy matematikai bizonyítás gyanánt kell elfogadnunk." Ez a modern tudományos gondolkodás matematikai módszerének feltétlen elfogadása, egyben pedig hadüzenet az irracionális világszemléletnek, a démonizált világképnek. A mennyiségileg mérhető anyagra redukált mindenségben nincs helye csodáknak, boszorkányoknak; a dolgok átlátszókká és kezelhetőkké válnak, az alkotó ember hatalmába kerülnek, aki így a múlt rabjából a jövő urává válik.

Apáczai művelődéstörténeti jelentősége nem merül ki abban, hogy elsőként képviselte nálunk a „modern" ember világnézetét. Eszméi elszigeteltek maradhattak volna, ha nem építi be azokat az iskolai oktatásba, amelyen keresztül szélesen terjedhettek, hathattak. A karteziánus világképet propagáló Magyar Enciklopédia lett a XVII. század második felében a református főiskolák fizikatanításának vezérfonala, sőt már Apáczai gyulafehérvári és kolozsvári tanársága idején, azaz 1660 előtt tőle többé-kevésbé függetlenül máshol is tanítottak karteziánus természetfilozófiát, például Enyedi Sámuel Váradon, Komáromi Csipkés György Debrecenben. 1660-ban Váradot a török elfoglalta, tanárai közül Martonfalvi Tóth György Debrecenbe, Enyedi Sámuel (1664-től) az ugyancsak elpusztult gyulafehérvári akadémia helyett alapított nagyenyedi kollégiumba ment, mindketten a karteziánus fizikát vitték magukkal. A református főiskolák közül egyedül Sárospatak zárkózott el Descartes befogadása elől, mert ott Comenius (igaz, antiarisztoteliánus és sokban a Descartes-évél rokon, de még a misztikus „világlélekkel" kacérkodó) természetfilozófiája uralkodott, s a hatvanas években a következetes karteziánus Apáczai-tanítvány Köpeczi János rövid tanárkodása után az antikarteziánus Pósaházi János sajátította ki a filozófiai oktatást, de ő sem hátrafelé, hanem előrelépett Descartes-tól, Galilei, Gassendi, Boyle alapján az atomizmus bevezetésével újítva meg a hazai természetfilozófiát.

Apáczai úttörése tehát visszafordíthatatlanná tette az arisztotelészi világképpel való szakítást az egész magyarországi református főiskolai oktatásban. Ezt a szakítást már őelőtte is megkísérelte Sárospatakon a magyar puritán mozgalom kezdeményezője, Tolnai Dali János, aki a „peripatetikusoknak a fizikáját kevésre becsülte, csupán hiábavalóságnak és hazugságnak tartotta", s 1639-ben az arisztoteliánus természetfilozófiai tankönyveket kivette a tanulók kezéből. Az ő reformja azonban csak a filozófiai ismeretelméletre terjedt ki, s a Szent Bertalan-éj áldozatául esett nagy hugenotta filozófus, Ramus (Pierre de la Ramée) gyakorlatias, a természet dialektikáját a gondolkozás dialektikája forrásának hirdető módszerét vezette be az arisztotelészi logika helyett, az új gondolkozási keretet azonban még nem tölthette meg új világképpel. Ezt a feladatot Apáczai teljesítette a ramusi dialektikának a karte-

ziánus fizikával való összeházasítása által, s ez lett több mint fél évszázadra a magyarországi református főiskolák filozófiai oktatásának alapanyaga, egyben pedig egy olyan, a skolasztikus múlttal gyökerében szakító, modern világnézetnek az alapvetése, amelyre a XVIII. században majd ráépülhetett a newtoni világkép és a felvilágosult világnézet befogadása.

VEKERDI LÁSZLÓ

„Azért... csak tanítton taníts"

Lényegében már Bethlen Miklós elmondotta Önéletírásában azt a keveset, amit Apáczai Csere János (1625—1659) rövid életéről tudunk. Ő, Apáczai hálás és fényes tehetségű diákja írta fel legszebben mesterének jellemképletét is: a tragikus sorsú nagy tanár vonzó és imponáló képét. Életrajz és sorsképlet persze az ő *Önéletírás*ában még szerves emberi egésszé ötvöződött, később azonban egyre inkább elvált egymástól. Apáczai életéről, illetve életkörülményeiről Gyalui Farkas és Herepei János türelmes kutatásain kívül alig-alig hoztak felszínre újabb adatokat, az Apáczai-sors ellenben eltérő interpretálások hosszú során keresztül valóságos művelődéstörténeti példatárrá terebélyesedett. A pedagógiai reformer, a nyelvmívelő, a nemzetnevelő, a kultúrközvetítő, a kartezianizmus úttörője, a puritánus forradalmár, a modern természettudományos oktatás előharcosa s még jó néhány, a maga korában éppen divatos szerep költözött Apáczai mindössze 35 évének szerény adataiba. Bán Imre hatalmas Apáczai-monográfiájáé az érdem, hogy rendet teremtett az interpretációk kavargó zűrzavarában.

Bán Imre a modern irodalomtörténeti analízis korhűségre hitelesített eszközeivel vizsgálja sorra Apáczai műveit. Mindenekelőtt — s ez „enciklopédikus" szerzőről lévén szó, különösen fontos — pontosan megállapítja Apáczai forrásainak a spektrumát. Ez az irodalomtörténeti spektrálanalízis azután mintha elhalványítaná a korábban erősen hangsúlyozott karteziánus színeket. Tévedés ne essék: Bán Imre ezt így — hiszen elsőrangú történész — sehol le nem írja. Ellenkezőleg, ahol lehet, hangsúlyozza Apáczai — gyanítható inkább, semmint bizonyítható — kartezianizmusát. De ahol és ahogyan szembesíti a forrásokat az Apáczai-féle átírásukkal, azonnal szembetűnik Descartes nagy ritkasága. Ames, Ramus, Fennerus, Regius, Scribonius, Fortius, Comenius, Althusius és mindenekelőtt Alsted hasonlíthatatlanul gyakrabban szerepelnek Apáczai forrásaiként a mintakép- és példaképként elfogadott és dicsért Descartes-nál. A *Magyar Enciklopédia* latin bevezetőjén, csillagászati-meteorológiai helyein, a gyulafehérvári beszéd vázán s a kolozsvári *Disputatio de mente humana* Regiusszal vitázó érvein kívül úgyszólván seholsem érhető tetten a „karteziánus" Apáczai. A Magyar Enciklopédia forrásanalízise inkább azokhoz a „Természet Könyvében" lapozgató „naturalista" humanistákhoz sorolja őt, a „széllelbélelt szólovagokhoz", akiket annyira megvetett Descartes. Különösen a könyv növénytani, állattani, mezőgazdasági, ásványtani és kronológiai részeiről szólva mutatja meg szépen Bán Imre, hogy milyen mélyen gyökeredzett ebben a reneszánsz-humanista tradícióban Apáczai. Annyira mélyen, hogy eszébe sem jutott humanista naturalizmusát kartezianizmusával összeegyeztetni vagy pláne korrigálni. A Magyar Enciklopédia szerzője olyan otthonosan mozog a korabéli arisztoteliánus és pliniuszi növény- és állatleírás különlegességektől és csodáktól hemzsegő humanista világában, mintha soha-

sem olvasta volna Descartes-ot. Hasonlóképpen, a két nagy beszéd, a gyulafehérvári és a kolozsvári műfaji elemzése is a humanista retorika kiváló ismerőjének s alkalmazójának mutatja Apáczait; Ramus, Keckermann (1571—1609), Althusius, Voet és Alsted tanítványának. Mindez azonban jól megfért vállalt kartezianizmusával. Éppen ez a kartezianizmus volt az a többlet, figyelmeztet reá Bán Imre, ami kiemelte Apáczai enciklopédikus nevelési törekvéseit a kor hasonló jellegű panszofisztikus mozgalmaiból és protestáns skolasztikájából. Viszont azt is ismételten hangsúlyozza, hogy Apáczait „vallásos világképe" több ponton is „megakadályozta mestere gondolatvilágának teljes megértésében. ... Igazán jelentőset kartezianizmusával, a világi tudományosság megbecsülésével, demokratikus egyházi és politikai elveivel, pedagógiai reformterveivel hozott, de mindez puritánus eszméin belül, velük egyensúlyban alakult ki". Vagy ahogyan Mátrai László szellemesen megfogalmazta: „Descartes dualizmusának, a materialista fizika és az idealista metafizika ellentmondásának Apáczai gondolkodásában egy kezdetlegesebb ellentmondás felel meg: a puritán hit és a racionalista tudás ellentéte. Ez az ellentét feloldhatatlanul marad Apáczai tanításában (mert nem is feloldható), de érzelmileg, szubjektíve feloldódik Apáczai világnézetében azon az alapon, hogy a puritanizmus a legracionalistább hit, és a kartezianizmus a leghivőbb racionalizmus abban az időben." A pedagógus és a filozófus Apáczai így meg is találta volna hát a helyét a természettudomány felé hajló humanizmus, a puritanizmus és a kartezianizmus koordináta-hármasával képzett térben. Nem is annyira az ő helye kérdéses többé, hanem a „téré": lassan, alig észrevehetően ugyanis megváltoztak körülötte a XVII. század koordinátái.

*

A leglátványosabbak valószínűleg a „puritanizmus" változásai voltak. A XIX. század végén s a XX. század első felében nagyon határozott képet rajzoltak maguknak a történészek a puritanizmusról, helyesebben talán a „puritánról". Szorgalmas, józan, kritikus, okosan önző, a munkát s a belőle felhalmozódó vagyont értékelő emberekként írták le őket, akik azonban hitbéli, egyházszervezeti és rituális kérdésekben feltűnő — ti. a modern történészeknek feltűnő — makacssággal ragaszkodtak a hivatalos protestáns egyházakétól eltérő nézeteikhez. Az előbbi tulajdonságaik miatt szinte önként kínálkoztak a „kapitalista gazdálkodás" és a „természettudományos világnézet" terjesztői, illetve megteremtői gyanánt, utóbbi makacsságuk pedig megmagyarázta, hogy úgyszólván mindenütt konfliktusba kerültek a hivatalos protestáns egyházakkal, s ahol az egyház — mint Angliában s többé-kevésbé Erdélyben is — szervesen szövődött az állammal, ott a fennálló államrenddel is. Anglia XVII. századi természettudományos—matematikai előretörése, az új, polgári gazdasági formák ottani kifejlődése és a századközepi nagy forradalom mind csábítóan egységes és egyszerű magyarázatra talált a puritánus mozgalomban, s Európa többi országainak azután már csak követni kellett — több-kevesebb késéssel — az Angliában kialakult kész polgári-természettudományos mintát.

Ám idő múltával, ahogy alaposabban megismerték a XVII. századi szövegeket és körülményeket, kétségek kezdték ki a szép konstrukciót. A XVII. századi „puritán" — megfelelő időtávlatból — mind jobban kezdett hasonlítani a XIX. századvég és a századforduló liberális polgáreszményéhez, s végül a XVII. században nagyon kevés „igazi" puritán maradt, kivált a természettudomány—matematika—technológia korai nagy képviselői között. Kiderült, hogy Lord Bacon, Gilbert, Harriot, Harvey, Barrow, Wallis, Boyle, Hooke, Flamsteed, Newton, Ray, Halley, Wren, Gregory, Willis, Sydenham egyáltalában nem vagy csak jelentékeny történetírói erőszak árán nevezhető puritánnak. S még az olyan haszonos „busybody"-k is, mint a Royal Society létrehozása körül sürgölődő és a Forradalom alatt számos királypárti tudós munkalehetőségét megóvó John Wilkins, végső soron inkább bizonyultak opportunistának, mintsem „igazi" puritánusnak. Ha valahol, hát inkább a költők és írók között kell keresni a mozgalom meggyőződéses híveit, azonban Miltont vagy pláne Bunyant édeskevéssé érdekelte a természettudomány és a polgári haladás. Így azután a puri-

tanizmus és a természettudományos világkép genetikus összefüggését állító tan hívei lassanként egyetlen kulcsfigurára koncentrálták érvelésüket: Samuel Hartlibre. Ez a Londonban élő német emigráns sokáig csakugyan valóságos történészálomnak bizonyult. Adatszerűen és hiteles szövegek alapján nagyon keveset lehetett róla megállapítani, annál több szóbeszéd s legenda keringett viszont körülötte. Ismert úgyszólván mindenkit a századközép vallásos, politikai és természettudományos mozgalmaiban, s igen alkalmas személynek látszott, hogy a háttérből, „láthatatlanul", ő irányítsa közvetlen sugalmazással vagy puritánus elvbarátai közvetítésével a kor tudományos mozgalmait, kivált a Royal Societyt később majd megalapító tudósok tevékenységét. A Royal Society eredetére vonatkozó intézmény- és tudománytörténeti kutatások azonban mind gyanúsabbá tették, hogy vajon volt-e egyáltalán valami szerepe Hartlibnek a híres intézmény létrejötte körül, legutóbb pedig váratlanul előkerült Hartlibnek egy csomó levele s kézirata, amiket a XVII. századi angol tudomány ma élő legnagyobb ismerője, A. R. Hall megvizsgált, és meglepődve vette észre, hogy Hartlibnek nemcsak a Royal Societyhez, de a modern természettudományhoz s a technológiához sincs az égvilágon semmi köze. Ezeknek a leveleknek és kéziratoknak az alapján Hartlib szabályos reneszánsz utópistának bizonyult; olyasféle „hermetikus mágus"-nak — mint Paracelsus vagy Johann Valentin Andreae —, akinek „kinyilatkoztattak" a Titkok — Arcanae —, és terjesztésükkel — persze titkosan — a Korok Végének, az „Idők Teljességének" az eljövetelét készíti elő. Ez az apokaliptikus vizionáriussága és chilazmusa tán közelíthette a puritanizmustól a protestáns miszticizmus felé hajló fanatikusokhoz, de a természettudományos világképhez semmiképpen sem. Hisz az utóbbi épp a Paracelsusok és Johann Valentin Andreaek, a reneszánsz „mágusok" és „hermetikus filozófusok" világképét győzte le s váltotta fel, késhegyig menő, de gyakran alig-alig tudatosuló eszmei, lelkiismereti és szervezeti harcok árán. Ennek a hatalmas küzdelemnek voltak vezető gondolkozói, és váltak már a maguk korában szimbólumaivá Galilei és Descartes. Karteziánusnak lenni tehát nem föltétlenül jelentette Descartes tanainak az alapos ismeretét vagy éppen a megértését. Egyébként is Descartes matematikája olyan nehéz s olyan mély volt, hogy azt soha senki, talán még maga Descartes sem értette teljesen. De megérthető s követhető volt Descartes határozott, végleges kiállása a hermetikus filozófia ellen, s így Descartes filozófiája valóságos szellemi mágnesként irányította Európa-szerte az önmagukban ide-oda ingadozó pici elmemágneseket, megerősítette és véglegesítette — anélkül, hogy föltétlenül tudatosította is volna — szembefordulásukat a reneszánsz természetfilozófiával. Ez a kollektív szellemi kooperatív jelenség, ez a hatalmas erőtérhatás az, amit „kartezianizmusnak" nevezünk. Karteziánusok természetesen egyaránt akadtak katolikusok és protestánsok, puritánok és janzenisták, de még independensek és jezsuiták között is; legtöbben tán a kálvinista jellegű protestánsok között, a lényeg azonban mindenképpen az, hogy a természettudományos megismerés útjára kizárólag galileista—karteziánus alapokból kiindulva lehetett lépni. Eleve rosszul exponált kérdés tehát a „vallás" és a „természettudományos világkép" kapcsolata. A valódi probléma a természettudományos világkép és a kartezianizmus összefüggése; ez viszont annyira természetes, hogy egyáltalában nem is kérdés. Ez a jelentősége s jelentése Apáczai jókori kartezianizmusának, s e mellett igazán eltörpül az, hogy értette-e Descartes matematikáját vagy sem. Voltaire se értett egyetlen kukkot sem Newton matematikai fejtegetéseiből, még sincs senki, aki nála többet tett volna a természettudományos világkép soron következő fázisának, a newtonianizmusnak a terjedéséért. Descartes, úgy lehet, inkább csak példájával és tendenciájával, mondhatnánk szinte jelszóként hatott az ifjú erdélyi gondolkozóra. A *Magyar Enciklopédia* határozott kartezianizmusa nélkül azonban aligha irányulhattak volna az ide-oda lengő magyar elmék az új irányába, s ki tudja meddig mozogtak volna még fel s alá egy mind reménytelenebbül elavuló hermetikus-mágikus szellemvilágban; Paracelsus (1494—1541), Johannes Alsted (1588—1638), Bisterfeld (1605?—1655), Comenius (1592—1671), Johann Valentin Andreae (1586—1654) és Hartlib (1600?—1662) világában.

*

Apáczai természetesen rengeteg mindent átvesz tőlük, méghozzá szó szerint és forrásai megnevezésével. [Utóbbi mellesleg külön becsületére szól, hisz az efféle szerzői tisztesség akkoriban sem volt általános.] A *Magyar Enciklopédia* mégis merőben eredeti mű, mert nem az a lényeg, amit elődeitől átvesz, hanem amit kihagy. Kihagy ugyanis mindent, ami nem mutat vagy nem fordítható a karteziánus erőtér irányába. A növénytani és az állattani részbe bekerült ugyan jó néhány — mai szemmel — különös vagy éppen megmosolyogni való elképzelés, azonban teljes joggal hangsúlyozza Bán Imre, hogy Apáczai lényegében ilyenkor is „kora legjobb tudományosságát veszi át". A biológia XIX. századi nagy forradalma előtt ezen a területen még nagy bizonytalanság uralkodott, s a kartezianizmus sem tudta elválasztani mindig az állattant az állatmeséktől. Ellenben csaknem csalhatatlan irányítónak bizonyult mindenütt, ahol asztrológiai, alkímiai vagy demonológiai eszmék, mikrokozmosz—makrokozmosz analógiák, okkult jelenségek, paracelsusi korrespondenciák, különféle antipátiák és szimpátiák, *mirabilia* és *Arcanae* megítéléséről — és elvetéséről — volt szó. A kor prekarteziánus német gondolkozása lényegében ezt a hermetikus-mágikus világszemléletet képviselte; olykor a *Malleus maleficum* — a hírhedt *„Boszorkánykalapács"* —, olykor pedig Kepler vagy Comenius szintjén, többnyire azonban afféle jó átlagteljesítményekben, mint amilyen Alsted professzor enciklopédiája volt.

Az 1584-ben alapított Herborni Egyetem, ahol Alsted, Piscator, Bisterfeld, Comenius egyaránt tanult és működött — a szigorúan melanchtoni vonalhoz ragaszkodó Wittenbergával ellentétben —, a protestáns paracelsusi—Valentiniánus filozófiának az egyik melegágya volt. S ezt sugározta szerte Európában, kivált amikor a harmincéves háború szenvedései sok professzorát és diákját hosszú emigrációra kényszerítették. Nem maradtak hatástalanul ezek az eszmék a természettudományos—technikai kor nagy megálmodójára, Bacon Lordra sem; jórészt ez okozta — amint legutóbb P. M. Rattansi demonstrálta — Hartlibnek s körének vonzalmát a lordkancellár iránt. De Bacon eszméiben, s magában a német hermetikus filozófiában is számos részlet akadt, ami karteziánus kontextusban is megállotta a helyét; a cambridge-i platonisták, Anglia első karteziánusai csakugyan el is végezték ezt a nagy szűrést, és ezáltal megteremtették a kellő alapot Newton hatalmas szintéziséhez. Ha kisebb mértékben és szerényebb körben, de hasonló munkával szolgált hazájának Apáczai is, s noha az ő fáradozásait nem követte Newton, egyáltalában nem múlottak el nyomtalanul, amint azt ismét Bán Imre igazolja legszebben nagy monográfiájában.

*

Esze Tamás egyik mesteri tanulmányában (amit még Ilia Mihály baráti — és szerkesztői — figyelme juttatott a kezembe) Misztótfalusi Kis Miklós *Mentségének* egy megjegyzéséből kiindulva kifejti, hogyan jutottak a török hódoltság alatti Baranyába iskolai tankönyvek a XVII. század második felében a messzi Kolozsvárról. S nemcsak könyvek, hanem tanítók is. Elsőként Gyimóti István, aki veresmarti mintaiskolájával, úgy látszik, megkedveltette a környéken a tisztességes iskoláztatást. Karancs község bírája és esküdtjei például 1679-ben a kolozsvári kollégiumból kértek iskolamestert. „Ez a folyamodvány — írja Esze Tamás — szép bizonyíték a Baranyában történt változásról: egy kicsiny falu elöljárói annyira szívükön viselik iskolájuk sorsát, hogy mikor mestert keresnek belé, nem elégszenek meg valami vagabundos diákkal, vagy írást tudó falusi mester szolgálatával, hanem »academikus rectort« kérnek a kolozsvári híres kollégiumból. S költséget, fáradságot nem kímélve, követeket küldenek érte." Török—tatár dúlások, szörnyűséges pusztítások és ínségek ellenére is élt s hatott tehát Magyarországban s Erdélyben a tanulás és a tanítás becsülete. És ezzel együtt a könyveké.

A könyvek száma Erdélyben — amint Dankanits Ádám úttörő kvantitatív művelődéstörténeti vizsgálatai megmutatták — a XVI. század közepe táján ugrásszerűen megnőtt; nemcsak a külföldről bevitt, hanem az ott nyomtatott könyveké is.

Dankanits a könyvcirkuláció alapján egyenesen „olvasási robbanás"-ról beszél. „Még az annyira szűk körhöz szóló művek is, mint amilyen például a heliocentrizmus kopernikuszi alapkönyve volt, az őskiadás megjelenése után néhány évvel feltűnnek hazai könyvgyűjtőnél." A könyvcirkuláció hirtelen megnövekedése a tanulás és a tudásterjedés forradalmi változásával függött össze. A XVI. század közepe táján — ez Dankanits exact vizsgálatainak legfőbb tanulsága — hirtelen megváltoztak a kulturális információk kommunikációs formái és keretei. És ez a változás forradalmi fordulat lehetőségét teremtette meg az értelmiség képződésében. „A középkori diák külföldről fejében és néhány kéziratban tárolt tudással tér vissza, később a pogygyászba a kézirat mellé nyomtatvány is kerül — a lényeg azonban nem változik. Az információ hordozója az ember. A tizenhatodik század dereka körül a helyzet megváltozik: a könyvet helyben állítják elő, azért, hogy helyben is ki lehessen képezni értelmiségieket." A nagy fordulat teljes kiaknázását s a polgári értelmiség megerősödését Erdélyben — s Magyarországon is — megakadályozta a XVI. század végétől kezdve újra mind jobban elhatalmasodó feudális világ s véle szövetségben az egyházi ortodoxia. „Bethlen, Apáczai és Misztótfalusi ebben a megvilágításban már nem a fénykor alakjaiként, hanem a fénykor visszaállítására reménytelenül törő és jobbára bukásra ítélt héroszokként tűnnek fel előttünk. Ami Honterusnak és Heltainak, egy polgári irányba tartó század polgári közegben működő fiainak sikerült, nem sikerülhetett egy visszafeudalizálódó század polgári környezet nélküli értelmiségieinek." Igen, csakhogy egyrészt ez a visszafeudalizálódás meglehetősen általános jelenség volt a XVII. században, másrészt pedig — amint Makkai László a magyar puritánusokról szóló monográfiájában igazolta — a XVII. század első felében még folytatódott az az elsősorban bortermelésre és állattenyésztésre alapuló mezővárosi föllendülés, ami természetes polgári környezet gyanánt szolgált a honi értelmiségnek. S harmadsorban és legfőképpen pedig a XVII. század során az erdélyi és a magyarországi protestáns diákok leginkább abba az országba jártak egyetemekre, ahol nemcsak a visszafeudalizálódás volt viszonylag legkisebb mértékű, hanem a legelevenebben élt tanulás—tanítás—könyv Dankanits feltárta értelmiségképző hagyománya is.

*

„Hatalmas művelődési energiák feltörése tette a XVII. századi holland egyetem működését elsőrangú kulturális jelenséggé, az »aranykor« egyik legnagyobb teljesítményévé" — írja Wittman Tibor Németalföld aranykorát tárgyaló szép könyvében. Sorban elemzi is ezeket a művelődési energiákat; legfontosabbakként a könyv tömegcikké válását, a tanulás és a tanítás egyetemit megelőző szintjeinek gondos és ésszerű megszervezését, valamint a (részben látszólagos, részben tényleges korlátok alatt s ellenére is élvezett) széles körű véleményszabadságot említhetnénk közülük. Az utóbbi különösen súlyosan esik latba, és igen jellegzetes. Még az olykor szörnyen heves viták és az oktalan tilalmak felett is valahogyan a tolerancia fényessége ragyog: Apáczai például nyugodtan vallhatta magát hivő karteziánusnak, holott Gijsbert Voetnek (1588—1676), Descartes halálos ellenfelének volt a kedvenc tanítványa. A Hollandiában is föl-fölhorkanó vallási-eszmei türelmetlenséget talán az is enyhítette, hogy az egyetemek fölött végső soron az Állam rendelkezett; az Állam túlkapásai ellen pedig védett a hatalom provinciák s azon belül városok szerinti megosztása. Hollandia kultúráját — hangsúlyozta Huizinga — a sok egyenrangú város határozta meg; még a XVII. század során igen gyorsan növekvő Amszterdam sem nyomta vagy homályosította el soha a többi várost. A XVII. századi Hollandia kifejezetten és csaknem az egész országra kiterjedően városi táj. S ebben a városvilágban természetesen a polgár a központ. „Soha sehol a világon — állapítja meg Huizinga — nem jutott csekélyebb szerep a lovas embernek, a lovagnak, mint Hollandia történelmében és kultúrájában."

Ennek a városi fejlődésnek és polgári jólétnek a bázisa elsősorban nem az ipari termelés, hanem a kereskedelem és a mezőgazdaság volt. A holland városok egy

része szabályos mezőváros volt. „Egyébként — hangsúlyozza Fernand Braudel — a XVIII. századig még a nagyvárosok is őrzik a mezei munkát. Nyugaton is megtalálhatók a lakosaik közt a pásztorok, mezőőrök, szántóvetők, vincellérek (még Párizsban is)." S ez a mezőgazdasági jelleg a XVII. századi Hollandiában már csak a földművelés ottani nagy minőségi ugrása miatt is különlegesen erős volt. Németalföldön és Angliában emelkedett — úgy 1600 körül — először és rendszeresen a gabonaneműek terméshozama a valósággal mesésnek látszó hétszeres fölé — egyebütt akkor még csak 3-4-szeres volt —, s a közmondásos holland tisztaság is eredetileg mezőgazdasági célt: a sajttermelés minőségét szolgálta. A szárítás — szélmalmokkal hajtott szivattyúművekkel — állandóan új s új területeket nyitott meg; az öntözés csatorna- és zsiliprendszere pedig egyben a szállítás és a közlekedés gondjait is megoldotta. Ebben a világban szinte bárkiből feltaláló és megfigyelő válhatott. S ahogyan a kálvinista papok arra buzdították híveiket, hogy állandóan olvassák és maguk értelmezzék a Szentírást, az új természettudomány Hollandiában élő képviselői meg arra biztatták az embereket, hogy olvassanak képességeik szerint a Természet Könyvében. „Tanulatlan emberekkel — írja R. Hooykaas utrechti történészprofesszor a vallás és a természettudományos forradalom összefüggését elemző művében — gyűjtettek adatokat a teljesebb természetrajz és földrajz megszerkesztése végett; megbízták őket, hogy figyeljék meg a madarakat és a növényeket, az árapályt, az égi jelenségeket, az időjárást, a mágnestű elhajlását. A természet könyvének eme »általános papságát« természetesen nem csupán a teológiai párhuzam sugallotta. Említettük már azt az egyszerű tényt, hogy hajósok és kézművesek nemegyszer megszégyenítették — vagy éppen megalapozni segítették — a tudósok elméleteit. De ennek az új kísérleti tudománynak a szembesítése a bevett természetfilozófiával mégis erősen tetszhetett a protestánsoknak. Hiszen őket eleve arra tanították, hogy minden embernek saját felelőssége kell hogy legyen az igazság saját lehetőségei szerinti megkeresése. És arra, hogy meg kell szabadítsuk magunkat minden emberi tekintélytől, hogy annál teljesebben vethessük alá lelkünket Isten hatalmának." Ez a józan, racionális, kritikus, reáliák iránt nyitott, mélységesen demokratikus és mélységesen hivő szemléletvilág fogadja a magyar diákokat Hollandiában. Ezt közvetíti, William Ames (1576—1633) filozófiája szerint formába öntve, Apáczai *Magyar Enciklopédiá*ja.

*

Zoványi Jenő úttörő könyve, Hazagh Mihály tanulmányai s még inkább Berg Pál monográfiája (*Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946.) óta a szakemberek jól ismerték már Ames — Amesius — jelentőségét az erdélyi s magyarországi kálvinista mozgalmak s irodalom történetében. De csak újabban Czegle Imre szerencsés lelete s közlése nyomán derült ki, hogy 1624—25-ben nem kevesebb mint ötvenöt magyar diák hallgatta a franekeri egyetemen Amesiust, „s közülük huszonhat disputációt is ír abban a kollégiumban, amit Amesius vezet". Ők készítették elő a magyar puritánus mozgalom harcos vezetőjének, Tolnai Dali Jánosnak az útját, s az ő nyomdokaikon jár, sok évvel Amesius halála után, Apáczai is.

Mindig is tudták, Apáczai maga írja, hogy a logikában s a teológiában Amesiust követi. De Amesiustól ered a *Magyar Enciklopédia* műfaja is. Apáczai műve ugyanis egyáltalában nem *úgy* enciklopédia, ahogyan például az Alstedé, s a korábbi és a XVIII. századi enciklopédiák egytől egyig. Egyáltalában nem kíván minden ismeretet felölelni, s cseppet sem törekszik semmiféle tartalmi teljességre. Nem kívánja nemhogy a tudás. de még a tudományok összességét sem adni. A hagyományos tudós mesterségek (*ars* vagy *techné*) jellemzésére, bemutatására törekszik úgy, hogy a leírásból kiderüljenek általában a tudomány és specifikusan az egyes tudományok korlátai és céljai. Nem összegez vagy pláne fölsorol, hanem eligazít. Orientálódik és orientál. Az ő könyve a tudományos mesterségek, a különféle tanok elmélete. „Tan-tan", ahogyan két évszázad múlva az Üdvtan sorait papírokra rovó Bolyai János fogja nevezni a maga korának igényeihez és szintjeihez tervezett elmé

leti eligazítóját. „Meta-disciplina", ahogyan Lee W. Gibbs nevezi — modern szóhasználattal — a *Magyar Enciklopédia* műfaji mintaképét, Ames *Technometriáját*. A Módszert, amely a metafizika fölváltására volt hivatott.

*

A franekeri professzor mesterien megformált tanításán keresztül jut el Apáczaihoz ez a Módszer: a kor centrális polgári filozófiája és pedagógiai irányzata, a ramizmus.

Pierre de la Ramée (1515—1572) — Petrus Ramus — az utóbbi időkig nem tartozott a filozófiatörténetírás nemcsak hogy nagy, de még kedvelt „kis" alakjaihoz sem. Okos és rugalmas Arisztotelész-ellenessége sem volt elég — annyi kisebb kortársával ellentétben — a filozófiatörténeti üdvösséghez. A kálvinista történészek is inkább csak a hugenotta mártírt becsülték benne — a Szent Bertalan-éji vérengzéseknek esett áldozatul —, nem a gondolkozót. Érthető, hogy Apáczai lelkes és következetes ramizmusát is illett valamiféle jóindulatú, a maga korában is idejétmúltnak kijáró mentegetéssel kezelni.

Századunk harmincas éveitől kezdve azonban egyre több kutató figyelt föl Ramus gondolatainak s tanainak eredetiségére és tartós történelmi jelenlétére a XVII. század folyamán, olykor a legelső gondolkozóknál is. Joachim-Otto Fleckenstein például egyenesen a karteziánus matematika előkészítőjének tekinti. Ramus „divatba jött", s ma már igen jelentős helyet juttat néki a filozófia- és tudománytörténetírás, kivált mióta Walter J. Ong kapitális Ramus-monográfiája (megelőzve MacLuhan hasonlíthatatlanul pontatlanabb, de sokkal hatásosabb bestsellerét) megfejtette, hogy mi volt a ramista gondolatok XVI. és XVII. századi nagy népszerűségének s elterjedtségének a titka. Ramus teremtette meg a kor nagy művelődéstörténeti fordulatához, az olvasás forradalmához, a „Gutenberg galaktikához" illő és szervesen hozzátartozó új logikát. Nem azért, mintha elsőrendű vagy — mai értelemben — különösebben „eredeti" gondolkozó lett volna. Ong atya legkevésbé sem állít ilyesmit, végig kimért tisztelettel kezelt ellenfeléről. Ellenkezőleg, azt fedezi föl s becsüli benne, hogy eredetiségre való törekvés nélkül és következetesen ragaszkodott ahhoz az ősi pedagógiai-egyetemi tradícióhoz, melyben szívvel-lélekkel élt. Ramus a középkori *facultas artium*, a *septem artes liberale* művészetét alakította át, transzformálta a nyomtatott és olvasott könyvek logikája szerint.

A mindennapos használati eszközként forgatott könyvben fejezetekbe, táblázatokba, jegyzékekbe rendezhetőkké, indexelhetőkké váltak a dolgok: „tartalommá" szögzítődött az addig inkább „diskurzus" formájában kifejeződő világ. „Abban a post-Gutenberg korszakban, melyben a ramizmus virágzott, az irodalmi produkciók*ban* foglalt *tartalom* régebben még csak nem is gyanított státusra emelkedett. Az általános vélemény szerint a könyvek nem csupán kimondották az igazságot, hanem »tartalmazták«, mint valami igazság-dobozok." Ezt a fundamentális transzformációt szolgálta a ramista logika. Egyszerűen azáltal, hogy az artista fakultás hagyományai szerint a tanítás szolgálatába állította az új eszközt, a könyvet. Az a sok elrendezés, definíció, disztinkció, dichotómia amit annyira kedvel a ramista logika, nem öncél és nem játék a szavakkal, hanem a tipográfia új lehetőségeit keresi az egyre hatásosabb, módszeresebb, világosabb tanítás érdekében. Ez a tanítás azonban — az egyetemek régi hagyományai szerint — tanulás is egyben. Hiszen „ami a tanulónak világosabb«, az egyszerűen az, ami a gyakorlatban könnyebben »tanítható«. Ramus és a ramisták, így vagy úgy, értettek hozzá, miként elevenítsék meg a tanok *(artes)* előadását. Innen már csak egy lépés az a következtetés, hogy az előadás a *magától* való »világosabb«-ból vagy »a dolgok természetéből« és így »jobban ismert«-ből bontható ki. Ezt a következtetést azonban nehéz volt bizonyítani, és jobbnak látszott meg sem próbálni. Egyszerűen föltételezték, hogy a »világosság« (amint az többé-kevésbé mérhető a tanításban) és az érthetőség azonos. De ezáltal már elő is készítették az utat a karteziánus vállalkozáshoz." Vagy ahogyan Apáczai megfogalmazta a maga ramista-karteziánus meggyőződését: „Mihelt Isten segedelméből az tudomány dol-

gában valami küs ítéletet tehetsz, azon igyekezzél, hogy napotló-napestig taníthass. Ha penig minden disciplinákban még magadot annyéra nem gyakorlottad, vagy munkád után még annyit nem gyűjtöttél, hogy egymásután sokáig cselekedhetnéd azt: azt taníts, az mit tudsz, külömb-külömb hellyeken és órákon. Így semmi nem lészen nehéz, ha mindenkor rákészülés nélkül taníthatsz. Elég, ha csak eggy lészen is, az ki téged hallgasson. Azon közben a magad gyakorlása által csudálatos, mely nagy dolgok bőségét szerzed tennen magadnak. ... Azért minden magad mutogatását hátrahagyván, akar készülhess reá, s akar ne, csak tanítton taníts."

A nagy tanító halálát követő iszonytató évtizedek terhe alá görnyedt magyarságot, úgy lehet, egyes-egyedül ez a hit éltette, hogy puszta létén felül értelmét is megőrizhesse.

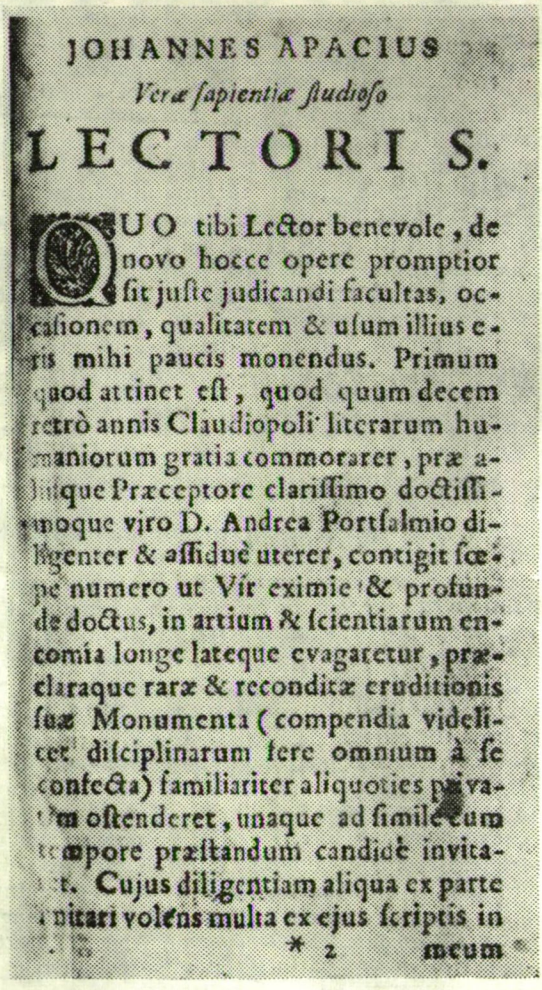

JOHANNES APACIUS

Veræ ſapientiæ ſtudioſo

LECTORI S.

QUO tibi Lector benevole, de novo hocce opere promptior ſit juſte judicandi facultas, occaſionem, qualitatem & uſum illius eris mihi paucis monendus. Primum quod attinet eſt, quod quum decem retrò annis Claudiopoli literarum humaniorum gratia commorarer, præ aliisque Præceptore clariſſimo doctiſſimoque viro D. Andrea Portſalmio diligenter & aſſiduè uterer, contigit ſæpe numero ut Vir eximie & profunde doctus, in artium & ſcientiarum encomia longe lateque evagaretur, præclaraque raræ & reconditæ eruditionis ſuæ Monumenta (compendia videlicet diſciplinarum fere omnium à ſe confecta) familiariter aliquoties privatim oſtenderet, unaque ad ſimile cum tempore præſtandum candidè invitaret. Cujus diligentiam aliqua ex parte imitari volens multa ex ejus ſcriptis in

* 2 meum

BÁN IMRE

Híradás Apáczai Csere János doktori értekezéséről

Ismeretes, hogy Apáczai, az utrechti egyetem hallgatója, Gisbertus Voetius kedvelt tanítványa nem a nevelő *alma mater*en, hanem az újonnan alapított harderwijki egyetemen szerezte meg doktori fokozatát, mégpedig meglepő gyorsasággal. A friss *universitas* első teológiai doktora volt, 1651. április 26-án díszes külsőségek között fel is avatták. Értekezését *De primi hominis apostasia* címen az első emberpár bukásáról írta.[1] A kinyomtatott mű (RMK III. 1773) egyetlen hazai példányban maradt ránk a sárospataki kollégium könyvtárának *Collectio Dioszegiana* című kolligátumában, ez azonban a második világháborúban eltűnt vagy elpusztult. Így Apáczai disszertációjáról mindössze annyit tudtunk, amennyit Gyalui Farkas szűkszavú és hiányos ismertetése elárult, tehát csak a címet, az ajánlást és a mű hármas tagolásának tényét.[2]

Remélhető volt természetesen, hogy a 20 lapos nyomtatvány Hollandia könyvtáraiban valahol felbukkan. Az első lépés megtételének érdeme Forró Imre kenderesi nyug. református lelkészé, aki az 1970-es évek elején Franekerben kutatott, és felhívta a disszertáció jelentőségére dr. S. van der Woude amszterdami professzor figyelmét. A hollandiai szakember azt állapította meg, hogy a sors különös szeszélye folytán a nagy könyvtárak példányai a második világháború során náluk is veszendőbe mentek vagy lappanganak, a reményt azonban nem adta fel, s angliai kutatásba fogott. A cambridge-i egyetem könyvtárának egyik kolligátumában meg is találta Csere Jánosunk sokáig keresett értekezését. A felfedezés tehát S. van der Woude érdeme.[3] Az Országos Széchényi Könyvtár azonnal fényképmásolatot készíttetett a becses műről több példányban, s ezek egyike a debreceni egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének birtokában van.

Legelőször azt kell megállapítanunk, hogy Gyalui Farkas (és a Régi Magyar Könyvtár III.) címleírása pontos, dolgozata 33. lapján a címlapnak a szedéstükör szerint készült szabatos másolatát is adja. A disszertáció időpontja tekintetében vitázik Szinyei Gerzson adatával,[4] minthogy a pataki példányon az április 22-i dátum második számjegye át van húzva. Ennek alapján Szinyei a disszertáció előadásának időpontját április 21-ére tette. Megállapíthatjuk, hogy Szinyeinek van igaza, mert a cambridge-i példányon ugyanez a javítás szerepel, a második szám áthúzása csakugyan 21-et jelent, és a legnagyobb valószínűség szerint Apáczai kezétől származik. Pontos Gyaluinál a belső címlap ajánlása is, eltekintve attól a hibától, hogy Apáczai latin disztichonját nem jó sorrendben közli, és a vers előtt szereplő „Johannes Tsere Apátzai Transylv." aláírást kihagyja. A vers tehát nem úgy olvasandó, ahogyan — Gyalui nyomán — magam is közöltem említett monográfiám 135. lapján, hanem az alábbi módon:

Musarum Patres nova suscipe tu quoque Mater
Πρωτότοκον tua quem Filia prima parit.

Látnivaló, hogy az eredetiben nem szerepel a *tibi*, amelyet Gyalui torzult alakban *tica*nak szedetett. Az a benyomásom, hogy Gyalui Farkas a sárospataki példányt nem is látta, csak Rácz Kálmán tudósítása alapján dolgozott, amint arra dolgozata 32. lapjának 3. jegyzetében maga is hivatkozott. A vers magyarázatához csak annyit, hogy a Patres az egyetem kurátorait jelenti, a *Mater* az egyetem, a *Filia prima* a teológiai kar, az elsőszülött (*πρωτότοκος*) pedig maga a disszertáció. Nagyjából helyesen tárgyalja Gyalui a disszertáció beosztását is, noha korántsem kielégítő

módon, minthogy az eredeti szöveget nem olvasta végig, s pusztán a teológus Rácz Kálmán felvilágosításaira hagyatkozott.

A doktori értekezés bonyolult gondolatmenetének feltárását elvégeztem, munkám eredménye az Akadémiai Kiadónak benyújtott tanulmánykötetemben lát majd napvilágot.

JEGYZETEK

1 Vö. Bán Imre: Apáczai Csere János, Bp. 1958, 134—137.
2 Gyalui Farkas: *Apáczai Csere János életrajzához és műveinek bibliográfiájához*, Kolozsvár, 1892, 32. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeumból.)
3 Forró Imrének Kenderesen 1972. február 10-én kelt, hozzám intézett levele, valamint az OSZK (Régi Magyar Nyomtatványok Tára) 1974. június 14-én kelt tájékoztatása (Soltész Zoltánné dr.). Ez utóbbi megjelöli a cambridge-i University Library lelőhelyi számát is: Class-Mark SYN 7. 58. 109. Az említetteknek szíves köszönetet mondok a tájékoztatásért.
4 Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező, VI. (1875), 179.

FÁBIÁN ERNŐ

Alkotó élet

A 17. századi alkotó értelmiség magatartását a kételkedés, vizsgálódás, kísérletezés, a megcsontosodott tekintély egyeduralmának elutasítása jellemezte. Csak az elfogadható, ami világosan és szabatosan megérthető. Ne a tudás kedvéért tanuljunk, írta Bacon, hanem azért, hogy értelmesen cselekedhessünk. Az arisztotelészi szemlélődő magatartás hitelét vesztette. Ebből a kételkedő, cselekvő magatartásból érthető meg Apáczai élete és elméleti munkássága.

Apáczai „ideaember" volt, akinek egész életét átvilágította a valóságot részeire szedő karteziánus gondolkodás és a puritán etika eszmeisége. Megpróbáltatásaiban is karteziánus gondolkodó és etikus puritán maradt, kétségbe vonta az egyház, a fejedelem kizárólagos ítélkezési jogát eszmék és mozgalmak felett. A tekintély ideológiájával az egyéniség önálló gondolkodását, véleményalkotási szabadságát állította szembe.

A nyugati cselekvő magatartás, racionális gondolkodás és társadalmi változások Apáczait a hazai társadalmi állapotok kritikájára és a fejlődés trendvonalával egybeeső reformok kidolgozására késztették. E sorok írójának meggyőződése szerint Apáczai életművének legértékesebb részét kritikája és reformeszméi képezik. Nem egyszerű terjesztője vagy szubjektív befogadója volt a nyugati modellnek, a hazai valóságot, életet akarta megváltoztatni.

Apáczainak az ismeretelméleti kételkedés módszeres útmutatást adott a látszatigazságokon túl a „clare et distincte" igazságok felismerésére. Amíg a kortárs természetfilozófusok — közöttük is elsősorban Descartes — a valóságban való kételkedést a természetre alkalmazták, Apáczai a társadalmi jelenségek és folyamatok megismerésére is kiterjesztette. A tartalmas társadalomkritika kételkedéssel kezdődik: előbb kétségbe kell vonni a meglevőt, hogy módszeresen meg lehessen kérdőjelezni létezésének ésszerűségét. Apáczai tudatosan közeledett a társadalmi valóság jelenségvilágának megértése és kétségbevonása felé. Tudatossága Descartes filozófiájától nyerte fényét.

Bacon és Descartes előtt Montaigne „se égen, se földön jobb anyagot nem lelve" önmagát kutatta, a filozófiák szembeállításával érvelt az ismeretek viszonylagossága mellett. Descartes-nál a tudás nem annyira csalhatatlan, hogy ne kételkednék magában a tudásban is. A kételyek azokhoz a látomásokhoz hasonlóak, „amelyek éjnek

ENCYCLOPÆDIA.

Az az,

MINDEN IGAZ ES HASZNOS Böltseségnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása.

APATZAI TSERE JANOS altal.

SENEC. 64. EPIST.

Etsi omnia à veteribus inventa essent: hoc tamen semper novum erit, usus & inventorum ab aliis scientia & dispositio.

ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOANNIS à WAESBERGE, CIↃ IↃ CLIII.

MAGYAR

ENCYCLOPÆDIA.

AVAGY

Minden eddig feltalált, igaz, és hasznos Böltsesegnek szep rendbe foglalása, es Magyar nyelven világra botsátása.

ELSŐ RESZ.

A' tudománynak kezdetiről.

I. 1. MIvel gyermeki állapatban születtettünk, és a' meg erezhető dolgokrol sokféle iteleteket töttünk, minek elötte a' mü okosságunkal egésiszen élnénk, a' sok eleve valo iteletekkel félen fordittatunk az igaznak meg ismérésétől; 2. Mellyektől meg nem szabadulhatunk semmikeppen, hanemha egyszer életünkbe minden tudománybéli dolgokrol ügyekezünk kételkedni, valamellyeknek bizonytalanságok felől, tsak kevessé gyanakodhatunk-is. 3. Kétel kedhetünk azért, ha vagyoné voltaképpen azok közül valami, a' mellyeket mü érezünk vagy képzünk, 1. Mivel tapasztalván megh tapasztaltuk hogy az erzekensegek gyakorta megh tsalnak, okosság penig soha annak felette nem hinni, a' ki münkőt avagy tsak egyszer megtrefált. 2. Mert naponként számtalant lattatunk almunkbā erzeni vagy kepzeni a' melybe semmi sints; nintsenis az illyen forman kételkedőnek semmi bzonyos jele, mellyel almát imettétől bizonyosson megkülömböztethetné.

II. 1. Igy ketelkedven azert, egy elősszőr könnyen sel tehettyük, hogy se Isten, se ég, se föld, se semmi test ne legyen, és hogy magunknakis se kezünk se lábunk, se semminemü tagunk ne legyen: mind azon által hogy mü magunk, a' kik igy gondolkodunk és kételkedünk, semmik ne volnánk azt semmiképpen megnemengedhettyük, mivel mágával ellenkeznék, ha azt vel-

DISPUTATIO PHILOSOPHICA

De

MENTE HUMANA.

Quam

AUXILIANTE NUMINE

Sub Præsidio

Viri Reverendi & Clarissimi

D. JOH. Chieri APACII, S.S. THEOL. Doctoris, ejusdemque & p.t. Philosophiæ naturalis in illustri Collegio Claudiopolitano Reformatorum Professoris ordinarii,

Publicè defendendam suscipit

MATTHIAS FOGARASI,

Theol. Phil. & Ling. Studiosus.

VARADINI,

Apud ABRAHAMUM KERTESZ SZENCIENSEM.

Anno Domini M. DC. LVIII.

DISPUTATIO PHILOSOPHICA

De

MENTE HUMANA.

THESIS I.

CUm nihil homine divinius, venustius, mirabilius, sub Lunæ concavo Deus sapientissimus naturæ artifex, inter opera hexaemeri reliquerit: hæc autem divinitas, pulchritudo & elegantia maximè in mirabilibus naturæ in ipso altioris operationibus (qua nempe præterita recordatur, cernit præsentia, & futura prævidet) consistat: non inutilem operam nos ponere visi sumus, si de Mente humana sobriè & paucis philosophari in præsentiarum sumeremus: quo materiam de anima rationali superioribus hisce diebus per ordinarias prælectiones propositam discipulis clariorem & faciliorem redderemus.

THESIS II.

Quamvis mentis humanæ appellationes tam apud Latinos, quam Græcos & Hebræos, promiscuè sæpius usurpentur; si tamen differentiam requiramus, ea vix alia esse potest, quam quod anima quæ Græcè ψυχη Heb. nephes dicitur, significet principium, quo vivimus: spiritus sive animus, qui Græ. πνευμα, Heb. ruach, verò sit id, quo sapimus: Mens denique Græc. νους Heb. danyat dicatur illud, quod divina contemplatur.

THESIS III.

Mens itaque hominis est spiritus corpori ejus regendo destinatus. Quod verò per spiritum, quem aliquid aliud indigitare statim diximus, definire cogamur, causa est, quia usus loquentium clariorem eum jam nobis fecit. Adeo quidem ut illo nomine & Deus & Angeli passim veni-

idején, a gyönge és homályos világosság következtében mutatkoznak; ha menekültök előlük, a félelem továbbra is üldözni fog, de ha közeledtek hozzájuk, hogy mintegy megérintsétek őket, egyszeriben rájöttök, hogy az egész csak levegő és árnyék, s így elmétek ezentúl nem fog ilyen körülmények között megijedni". Descartes a természet jelenségvilágában akarta a látszatigazságokat szétfoszlatni, a társadalmi kérdésekben óvatosan tartózkodott az újítástól. A francia bölcselő elítélte azokat a „nyugtalan lelkületű embereket", akik mindig „valami újításon törik a fejüket". Apáczai az „ésszerű kritikát" a társadalomra és az államügyekre is alkalmazta. A karteziánus gondolkodó tevékeny társadalomkritikussá fejlődött hazájának elmaradott körülményei között. A megriasztó kételyek nem voltak hasonlatosak azokhoz a látomásokhoz, amelyek éjnek idején gyönge világosságnál mutatkoznak — az élet elevenjébe vágtak.

A descartes-i filozófia Apáczai kritikájának tudatosságában játszott meghatározó szerepet. A 17. század egyetlen hazai gondolkodója sem volt annyira meggyőződve a kételkedés módszertani fontosságáról, mint az erdélyi valóságot részeire bontó kolozsvári professzor. Descartes mellett és vele egyenlő mértékben járultak hozzá Apáczai társadalomszemléletének kialakulásához a puritanizmus, az angol forradalom eseményei és a holland társadalom ismerete.

A Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása, Apáczai Csere János legjelentősebb alkotása, amelynek első nyolc fejezetét Hollandiában írta, az utolsó hármat Erdélyben vetette papírra. A tizenkettedik rész, amely nyelvészettel foglalkozott volna, nem készült el.

Mi késztette Apáczait a tudományoknak magyar nyelven történő megszólaltatására?

Az Encyclopaedia bevezetőjében karteziánus gondolkodónk világosan megfogalmazta szándékát. „A fő indítóokom ez vala: hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképpen segítenék, s oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben az anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna. A hiába való vetélkedéseket egyáltaljában elkerültem. Oly dolgokat, amelyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem s a szabad igazságnak zászlója alatt közlöttem a hazám fiaival." A tudományokban járatlan nép nem emelkedhet tökéletességre. A jó tájékozódáshoz, a valóság megértéséhez, az értelmes cselekvéshez egyetlen út vezet: a tudományoknak anyanyelven történő elsajátítása. Apáczai felismerte, hogy az újkori társadalom alapvető követelménye az anyanyelvű tudományosság és közművelődés megteremtése. Ebből a felismerésből származik a Magyar Encyclopaedia pedagógiai jellege. A magyar nyelven írt ismerettárat a középfokú iskola második osztályában kellett volna tanítani, az anyanyelvű iskola elvégzése után.

A gyakorlatias célkitűzés távolról sem jelenti azt, hogy az Encyclopaedia kizárólag tankönyvnek készült, sokkal inkább nevezhető olyan összefoglaló munkának, amellyel szerzője az anyanyelvű közművelődést akarta megteremteni, hogy mindenki számára hozzáférhetővé tegye a 17. század tudományát.

Az Encyclopaedia lényeges tartalmi eleme, hogy a mű terjedelmében a természettudományok előtérbe kerültek, kétszázötvenhét lap foglalkozik matematikával és természettudományokkal, hetvennégy társadalomtudományokkal és negyvenhét teológiával. A 17. század természetfilozófiája az összes tudományokat magába foglalta, Descartes szép hasonlata találóan jellemzi a kor gondolkodóinak felfogását. „Ekként az egész bölcselettudomány olyan, mint egy fa, amelynek gyökere a metafizika, törzse a fizika, és a törzséből kinövő ágai az összes többi tudományok, amelyeket azonban három főágra kell visszavezetni, ezek: az orvostudomány, a mechanika és az erkölcstan, mégpedig az erkölcs legfelső és legtökéletesebb foka, amely egyben a bölcsesség legmagasabb foka is, mert a többi tudományok teljes ismeretét tételezi fel." Apáczai Csere János a gyökértől a bölcsesség legtökéletesebb fokáig, az erkölcsig írta Encyclopaediáját.

A modern polgári nemzetté alakulás korában az anyanyelvű kultúra megteremtése, amely eszmeileg és érzelmileg egységbe tudja foglalni a középkori „nemzetiség" laza kötelékeit, alapvető követelmény. Apáczai a karteziánus filozófia, puritán etika és az enciklopédikus műveltség elterjesztésével és befogadtatásával egységes gondolkodású és egyakaratú közösséggé akarta formálni elmaradott társadalmi viszonyok között élő népét. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az Apáczai-irodalomban meghonosodott tényközlő felsorolás elmulasztotta Apáczai reformtörekvéseit kapcsolatba hozni a nemzetté alakulás folyamatával. Az egyetemek és főiskolák, tudományos társaságok, természetfilozófiai világkép, elmélyült vallásosság és puritán erkölcsiség szerves részét képezik a polgári nemzet genezisének. Az Encyclopaedia ismeretanyaga mellett észre kell vennünk Apáczai elgondolásának mélyebb indítékait. Apáczai nemcsak ismereteket, eszméket szándékozott terjeszteni; a sokoldalúan képzett, enciklopédikus tudású, erkölcsös, gyakorlatias polgár eszményképét szerette volna valóra váltani, az anyanyelvű közművelődés megvalósításán keresztül.

Apáczai legérettebb társadalomkritikai alkotását, *De summa scholarum necessitate* (Az iskolák fölötte szükséges voltáról) 1656. november 20-án mondotta el az egybegyűltek előtt. Apáczai kolozsvári beköszöntő beszédét logikai fegyelem, áttekinthetőség, rendezettség jellemzi, a retorikai díszítés is azt a célt szolgálja, amiért íródott: a barbár állapotok okainak megmutatását. Ebben a művében Apáczai vádlóbb, türelmetlenebb, távolabbra tekint mint a *De studio sapientiae*ben. Minden sorában izzik az elkeseredés hazájának elmaradottsága miatt. Kíméletlenül ostorozza a tudatlanságot, maradiságot, felfuvalkodottságot, kényelmességet, henyeséget, álmosságot. Senkit sem kímél, a felelősség mindenkire tartozik, nemesre, papra, jobbágyra, tanítóra, elöljáróra, mert az ő tehetetlenségük okozta az ország anyagi és erkölcsi romlását. Beszédében nyomát sem találjuk a megalkuvó lojalitásnak, taktikázó ügyeskedésnek, előjogok, kiváltságok tiszteletének. Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról az antik retorika szabályai szerint írt vádirat a társadalmi elmaradottság ellen. Apáczait a fejedelem megfedhette, Basirius és skolasztikus társai rágalmazhatták, a gyulafehérvári kollégiumból eltávolították, de nem tudták megtörni. Éleselméjűségben, következetességben, erkölcsi tisztaságban nyilatkozott meg Apáczai személyiségének és jellemének nemessége, emberi szépsége. Kortársai közül csak Zrínyi Miklós állítható Apáczai Csere János mellé. Kettőjük társadalomkritikai és elméleti munkásságában kristályosodott országmentő tervvé az újkor eszmei fejlődése.

A *De summa scholarum necessitate*ben Apáczai pontosan kidolgozta a közoktatás szervezési és tanrendi átalakításának reformtervét. Az anyanyelvű népiskola képezi az alapegységet, erre épül a triviális iskola, a szervezési alakzat tetején helyezkedik el az akadémia. A felsőbb fokú tanintézetekben kell nevelődjön az ország vezetésére alkalmas értelmiség, mert „egyedül ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezetőembereket, legigazságosabb bírákat és legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására".

Teljesen elveszünk, írja Apáczai Zrínyire, Berzsenyire, Kölcseyre, Adyra emlékeztető nemzethalál látomását, ha idejében észre nem vesszük a pusztító bajokat. Elvész a nép, amelyet nem bölcsességgel, tudással vezetnek. A megújhodás a szellemben és az erkölcsben kell jelentkezzen. Ehhez vezető első lépcsők az anyanyelvű iskolák és az akadémia létesítése.

Közben elkészült az akadémia létesítésének módjáról és formájáról írt tervezetével. A Barcsai Ákos elé terjesztett tervezete, *A nagyar nemzetben immár elvégtére egy Académia felállításának módgya és formája (1658)*, egyetem alapításának gondolatát tartalmazza. A tizenegy professzorral működő egyetem Európa legnevezetesebb egyetemeivel lett volna egyenrangú. A jogi és orvosi fakultás tanulmányi idejét öt-öt évben, a teológiáét hét évben állapította meg. Apáczai elgondolásának megalapozottságát bizonyítja, hogy az egyetem mellé nyomda, könyvtár, botanikus kert létesítését is javasolta.

Bethlen Gábor is foglalkozott az akadémia alapításának gondolatával. Szenci Molnár Albertet szerette volna megnyerni a gyulafehérvári iskola igazgatására. Ezzel az lehetett a célja, hogy az akadémiát Szenci Molnár irányításával már akkor

létrehozza. Bethlen Gábornak az általa alapított fehérvári kollégiumhoz írott utasításaiból is kitűnik emelkedett, korszerű gondolkodása. Apáczai akadémiatervezete a bethleni országépítő politika szerves folytatása.

Nagy vesztesége művelődéstörténetünknek, hogy Apáczai tervezete nem valósulhatott meg. Alkotója nem számolt a kedvezőtlen történelmi-társadalmi körülményekkel, a nemesi-rendi gondolkodás ellenállásával, Barcsai Ákos fejedelemtől várta a támogatást, aki azonban nem tudott úrrá lenni a hanyatló Erdély belső viszályain, pedig, ahogy Bethlen Miklós írja „nem hiszem, Barcsai Ákos, ha floreál vala, hogy fel nem állítja vala, de Isten ezt máig Erdélynek nem engedte". Jeles önéletírónk a fejedelem szándékát atyjától, Erdély kancellárjától tudhatta.

Apáczai kritikája iskolaközpontú. Az iskoláztatás és a műveltség elterjedésétől várta a társadalmi elmaradottság megszűnését. A kultúra társadalom- és emberformáló erejébe vetette reményét. Apáczai iskolaközpontú kritikája több irányú, nem korlátozódik csupán a műveletlenség és az iskolák elhanyagoltságának ostorozására. Széchenyit és Adyt előrevetítő kegyetlen kritikájával az elmaradottságért a nemességet és az ország vezetőit tette felelőssé. Egyetlen prédikátornál sem találni olyan mondatokat, amelyek olyan mélyre vágtak volna a hazai életbe, mint Apáczainál. Az elmaradott közállapotok és az ebből származó tunyaság, műveletlenség, álmosság, felelőtlenség, rossz kiválasztódás, érdemtelenek és tehetségtelenek érvényesülése népre szakadt betegség, téboly, amely a lélekbe is behatolt, szétroncsolja az ország szervezetét. S erre nincs más orvosság, csak az, ha szervezetten, ésszel és erkölcsi megújulással az egész társadalom törekedik a gyökeres változásokat hozó reformokra és az emberi kapcsolatok humanizálására. A bajokat reformokkal gyógyítani lehet. Apáczai kritikája nem céltalan mindent tagadás. Azért bírált, hogy megismerve a bajok eredetét, ésszel és akarattal megtalálható legyen a megoldás. A „van" és a „legyen" kategóriájában gondolkodott.

A 17. század nagy reformer gondolkodói a nemességben látták azt a társadalmi erőt, amely képes a társadalom közállapotainak megváltoztatására. Apáczai műveiben nemesellenséget nem találunk. Ezen nincs miért csodálkozni, volt annyira racionalista, hogy a társadalmi erőviszonyok tekintetében ne legyenek illúziói. Comenius, Zrínyi és Apáczai kegyetlenül ostorozzák a nemesség tunyaságait, elmaradottságát, közügyek iránti közönyét. Apáczai elégedetlen volt kora nemességének szellemével, erkölcsével, gondolkodásmódjával, életvitelével, azért jutott az ország Európa „csúfjává", mert a vezetőréteg belső romlottsága képtelenné tette a tudomány és a kultúra vívmányainak befogadására. Erdélynek meg kell újulnia! Ha nem, elszakad a fejlett nyugati országoktól, amely Apáczai felfogásában egyenlő a pusztulással.

A megújulás hordozója a nemesség kell legyen. Nem az ősök címeres jelvénye, külső díszjelek, elődök hosszú sora teszi az embert nemessé, hanem az erény és a kultúra, aki magaviseletével, tudásával önmagának és övéinek dicsőséget szerez. „Ne tartsd azt sajátodnak, hogy régi, nemes, érdemes és dicsérettel magasztaltatott nemzetből eredtél. Jól nem lakik az, aki másnak szájával eszik. Vedd észre, hogy semmi különbség nincs azok között, akik sohasem születtek s akik semmi emlékezetre méltó dolgot nem mívelvén, ez életből kimúltak. Szeresd a munkát. Kerüld a kényes életet és szófia [üres] beszédeket. Keresten-keresd az alkalmatosságot, amellyel élvén magad tanulhass vagy másokat tanithass." Szerencsének ajándékai, testnek ékes termete elenyészik, városok, országok romlanak, de a lelki jóság és „tudományok díszei" megmaradnak. „Ha nagy állhatatossággal nem iparkodunk, hogy az időt hasznosan eltöltsük, dicsőség nélkül, barmok gyanánt fogunk az életből kimúlni." Csak akkor remélhető gyógyulás, ha a nemesség műveltté válik, iskolákat, akadémiákat létesít. Az országnak és a nemességnek egyaránt jót tenne, ha a vezetők iurius doktorok, tudományokban jártas emberek lennének.

Apáczai eszménye a „nemestermészetű" ember volt, aki szerzett szellemi, erkölcsi javaival képes kiemelkedni korának látszatigazságai közül, ezzel alkalmassá válik a társadalmi megújulás megvalósítására. „A nemestermészetűség a mü szabadságunknak és tulajdon dolgainknak mindazoknak, amelyek mütölünk elvétethetnek, megutálásával [vetésével] egybeköttetett szeretése. Ez minden rendetlen indulatoknak

megzabolázására igen hasznos orvosság." A „nemestermészetűség" a szabadság és a tulajdon dolgok szeretete, amellyel a rendetlen indulatok megfékezhetők. Apáczai Csere János korának nemes eszményét fogadta el, az erényes nemességgel akarta reformjait megvalósítani.

Előbb le kell számolni a bűnökkel, amelyek a nemességet és az országot sorvasztják. A bírálat kegyetlenségében, az önvizsgálat szükségességének hirdetésében Apáczai legnagyobb kortársa Zrínyi Miklós volt.

Zrínyi Miklós eposzában a nemzet azokért a bűnökért lakol, melyeket a protestáns és katolikus prédikátorok, Bornemissza Péter, Károlyi Gáspár, Magyari István, Veresmarti Mihály, Pázmány Péter, a nemesek és a parasztok fejére olvastak. A Szigeti veszedelem írásakor Zrínyi még hihetett a sors bonában, de jöttek a rettenetes évek, török, tatár pusztítása, Habsburg-árulás, Várad pogány kézre került, a jó szerencse nem fordult az ország javára. Ekkor robbant Zrínyi Miklós tüzet szóró röpirata, a *Török áfium ellen való orvosság.* Az ország vesztét a nemesség bűnei, a tunyaság, tudatlanság, részegség, egymás nyomorgatása okozza. A nemesek nem tanulnak tudományokat, sem vitézlő mesterséget, nem érdeklik őket az idegen országok, hogy tapasztalataikat itthon a nemzet javára gyümölcsöztessék.

E vázlatos áttekintésből is kitűnnek a Zrínyi Miklós és Apáczai Csere János nemeskritikája közötti érintkezési pontok. Zrínyinél a nemesség tunya, tudatlan, rest, nem tanul tudományokat, semmit sem tesz a közügyért, személyes érdekeiért perel, pattog. Apáczai írásaiban nyíltan kimondotta, hogy az ország vesztét a tudatlanság okozza, tunyaság, álmosság bénítja az akaratot, a közügyek elhanyagoltak, ostoba papok, tanítók, nemesek, elöljárók törik kerékbe az építő kezdeményezést.

A két jeles gondolkodó különböző úton jutott következtetéseire. A szellemi források is mások voltak. „Zrínyi Miklós politikai írásai szerves részét képezik az egykorú európai machiavellista—tacitista irodalomnak" (Klaniczay Tibor). A karteziánus Apáczainak a descartes-i filozófia és a puritán etika szigorú normái adták az indítást a társadalmi valóságban való kételkedéshez és az erkölcsi megtisztulás követeléséhez. És ismerte a nyugati modellt: a holland polgári mintaállamot.

Az eltérő szellemi források és a megtett út különbözősége ellenére is ugyanarra a következtetésre jutottak: az országot a vezetésre hivatott nemesség megújulása válthatja meg. Célzatosan használom a megváltás szót, mert Zrínyi és Apáczai elképzelése az ország sorsának jobbra fordításáról messianisztikus elemeket is tartalmazott. Realisták voltak, amikor a nemességtől várták az állandó hadsereg megteremtését vagy a műveltség terjesztését. A 17. század derekán Közép-Európában a nemességen kívül más társadalmi osztálytól reformok megvalósítását nem is lehetett várni. Messianisztikus ábrándokat melengettek a nemesség erkölcsi újjászületéséről, nem ismerték fel, hogy a bűnök, amelyeket oly kegyetlenül ostoroztak, mélyen a gazdasági és társadalmi viszonyokban gyökereznek. A reformtervek, állandó hadsereg, nemzeti monarchia, szomszédos országokkal való szövetség, anyanyelvű oktatás, akadémia létesítése, világi értelmiség nevelése — a történelmi lehetőségek felismeréséből keletkeztek. Megvalósításuk elérhetőnek látszott.

Apáczai társadalomkritikája folytatódott. Elég, ha ennek bizonyságául tanítványának, Bethlen Miklósnak Önéletírásából idézünk egy rövid részletet. Az írás, olvasás, a nem keresztény latin nyelvek — tíz-tizenkét esztendős skolasztikus tanulása „... csinálta Erdélyben a sok nyomorgató, istentelen főurat, főembert és ezekből osztán a sok istentelen hamis bírót, igazgatót. a sok bolond, egymással ellenkező, egymás házait elrontó, magoknak és mindnyájoknak a maradékjoknak is ezeket vesztő újabb-újabb articulusokat." A motiváció Bethlen Miklósnál is ugyanaz, mint Apáczainál: a tudatlanság, műveletlenség. korszerűtlen oktatás okozza a főurak, nemesek. bírák, igazgatók romlottságát és a törvényhozás ésszerűtlenségét. Az iskola és a kultúra ember- és társadalomformáló erejébe vetett hit a 17. század társadalomkritikusainak gondolatvilágában tovább élt. Ezt a kritikai hagyományt Erdélyben Apáczai Csere János teremtette.

Apáczai szerint a jobbágyság intézménye jogi viszonyból, a „cserélésből" keletkezett. „Ide tartozik a zsellérség. melyben az úrnak tiszti az, hogy a jószágnak annyi

használt engedje a zsellérnek (lakónak), amennyi az ő munkájához és a jószág jövedelméhez illendő. A lakónak pedig tiszti az, hogy a jószágot hűséggel mívelje és hogy amivel belőle tartozik, igazán bészolgáltassa. A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a mai napi nyomorúságos jobbágyság, mely az Egyiptom-béli szolgálatot bizonyos feljül haladja hazánkban sok helyeken." Fennerus művében nyomát sem lehet találni ilyen kifakadásoknak. Az egyiptomi szolgaságot felülmúló nyomorúságról a mondatot Apáczai fogalmazta.

A szerződéses viszonyban a jobbágy kötelessége, hogy szorgalmasan, „jólélekkel" dolgozzon, gazdája használt éppúgy kívánja, mint magának, a gazdának viszont a szolgálat ellenértékét idejében meg kell fizesse, és fel ne fuvalkodjék a szegény dolgos ellen. Apáczaiban a jobbágyság megszüntetésének gondolata fel sem merült, a szerződéses kapcsolat humanizálásával, belátással kell könnyíteni az egyiptomi szolgaságot felülmúló helyzeten. Az egyenlőséget csak a szellemi képességekben és a művelődésben ismerte el. Minden embert művelni kell, lehetőséget kell teremteni, hogy a jobbágyszármazású fiatalok is csiszolják elméjüket, találják meg a kegyességben belső életük forrását. Így foglalható össze Apáczai elvont egyenlőségeszméje.

Erdélyben Bethlen Gábor művelődéspolitikája nyitott utat a jobbágygyermekek továbbtanulásának. Törvényben biztosította, hogy a földesurak a jobbágyszármazású fiatalok iskolajárását ne akadályozzák, „kedvek ellen onnan ki ne vehessék", és büntetéssel fenyegette, aki a tilalom ellenére mégis megkísérli. Ez a törvény lehetővé tette, hogy sok román jobbágyfiú a gyulafehérvári, enyedi, kolozsvári kollégiumokban tanuljon. Apáczai a Bethlen Gábor-i humanizmus szellemében akart gondoskodni a jobbágygyermekek továbbtanulásáról. Az örökös jobbágyságból való kiemelkedés kérdésében csak a Bethlen Gábor által törvényileg biztosított lehetőséget ismerte el.

Apáczai államtanát keresztül-kasul áthatja a puritán etika szigorú normarendszere. Eszménye a puritán erkölcsi alapelvek által kormányzott állam, ahol az uralkodó is a közjót szolgálja. A lelki, hitbéli és erkölcsi tisztaság kell irányítsa és formálja az emberek közötti kapcsolatokat és a hatalmi szervek igazgatását. A „polgári társaságnak mindenemű tag"-ját — gazdagot és szegényt, kicsinyt és nagyot — hittel kell az Istennel és egymással kötött szövetség megtartására kötelezni. A szövetség, amelynek Apáczai nagy fontosságot tulajdonított, nem a rousseau-i „contrat social" eszméjének korai jelentkezése. Apáczai az ótestamentumi patriarchális demokratizmust akarta puritán erkölccsel „korszerűsítve" meghonosítani. A polgári társaság feje az Isten, a fejedelem, tisztviselő, hivatalnok, jobbágy — mind kötelesek betartani a puritán etika szabályait, mert csak így uralkodhat az államban az igazság és érdem, Apáczai szavaival a törvényeket „kegyességben és igazságban kell szolgálniuk". A vezetőknek arra kell törekedniök, hogy az ország lakóira minél kevesebb teher nehezedjen.

A zsarnok eltávolítása vagy megöletése a felső rendek akaratából vagy az „egész nép megegyezéséből" törvényes és jogos. A zsarnokölés elméletének elfogadásával Apáczai azokhoz a radikális európai gondolkodókhoz csatlakozott, akiket a legitim uralkodókat védő közírók „monarchomach" jelzővel illettek.

A Basirius—Apáczai vitából ismerjük, hogy Csere János II. Rákóczi György fejedelem előtt sem rettent meg, presbiterianus meggyőződését a hatalmasságok előtt is fennen hirdette. A dolgok természetes rendjeként fogta fel a közrendűek és a jobbágyok bevonását az egyház vezetésébe. Ha a hitben a meggyőződés, kegyesség, lelkiismeretesség a döntő, akkor az egyház vezetése sem történhet kívülről, az egyén akarata ellenére. A jobbágyok részvétele a presbiteriumok munkájában a földesurak és nemesek befolyását csökkentette volna, az önmagukat igazgató eklézsiák alsó fokon demokratizálták volna az egyház ügyeinek intézését. A nemzeti zsinatban pedig „minden ecclesiának legalább egy lelkipásztort és ecclesiai öreg embert [gondviselőt] kell küldeni", összehívásáról pedig a felsőbb magisztrátus kell gondoskodjon. Apáczai felismerte, hogy Erdélyben az államhatalomtól és a felsőbb egyházi szervezettől független egyházigazgatás megvalósíthatatlan, ezért a nemzeti zsinat összehívását a magisztrátus jogkörébe utalta. Még ez a módosított, erdélyi valóságot figye-

lembe vevő elgondolás is merész újításként hatott. Az államegyház felépítését és politikai gyakorlatát veszélyeztette.

A presbiterek kötelességei közé tartozik, olvashatjuk a Magyar Encyclopaediában, hogy ügyeljenek a hívekre „kinek-kinek életét felcirkálják", kisebb vétkeseket megintsék; ha ez elégtelen, akkor megbüntessék, átok alá vessék. A puritánusok azt hitték, hogy a külsőségektől mentes mély valláserkölcs a beteljesülő tökéletesség, amelyben az egyén meg kell találja élete értelmét.

Az encikopédikus műveltség — a Magyar Encyclopaedia műveltség modellje — elsajátítása a lelki műveltség megszerzéséért és a technikai civilizáció meghonosításáért szükséges, hogy az ország műipar dolgában ne szoruljon idegenekre. „Ámde a könny illik ide inkább, mint a beszéd, ha már, az egész magyar nép nagy és örök szégyenére, elborult tekintettel ugyan, de mégis kénytelenek vagyunk szemlélni országunknak, ínségünknek, szégyenletes tudatlanságunknak és közönyösségünknek végtelen tengerét és azt a letörölhetetlen szégyenfoltot, hogy csaknem minden technikai kérdésben idegenekhez folyamodunk, de nem annyira fegyveres erőszak, és nem is annyira rabság miatt, mint egykor a zsidók, akik ekevasukat és kapájukat a filiszteusok táborába voltak kénytelenek vinni élesítésre, hanem a magunk hibájából, csupa álomkórságból, úgyszólván teljes meggondolatlanságból; szamár tunyaságunk és tudatlanságunk miatt, mely nemhogy egy országnak, de egy értelmes embernek is szégyenére válnék; elkábult és kiégett öntudatunk miatt, mely nem érzi a nyomorúságot, és — hogy röviden kimondjam, ami a nyelvemen van — vakságunk miatt, mellyel az Isten ver bennünket, hogy meg ne lássuk pőreségünket, ínségünket, szegénységünket. Hazudnék, ha nem volna idegen nálunk az építőmester, idegen az ágyúöntő és tűzszerész, idegen a fazekas, asztalos, posztókészítő, kőfaragó, órás és minden másfajta mesterember, idegen annyira, hogy csaknem minden szerszámunkat az ő műszavaikkal jelöljük." A Hollandiát jól ismerő Apáczai előtt egy pillanatig sem volt kétséges, hogy iskolákat, akadémiákat az ipar és a kereskedelem fejlesztéséért, valamint a világi értelmiség neveléséért kell létesíteni. Ez a történelmi felismerés késztette arra, hogy államelméletének sarkalatos pontjaként fogalmazza meg, hogy a „polgári társaság" jobb előmeneteléért a fejedelem kötelessége az iskolákról való gondoskodás.

Említettük, hogy Apáczaira milyen nagy hatást gyakorolt Platón filozófiája. A kérdésre azért kell visszatérnünk, mert államelmélete, amelyben bizonyos szempontból összefoglalta reformelgondolásainak lényegét, nem érthető meg csak a puritán etikából és a presbiteriánus egyház és államigazgatás szervezési elveiből. A tudomány társadalmi jelentőségének felismerése olyan állameszmény elfogadása felé irányította Apáczait, amelybe szervesen egyesíthető a hit és erkölcs reformja a tudomány és a tudósok megnövekedett szerepével.

Az államot akkor fogják jól kormányozni, ha a filozófusok fognak benne uralkodni. A platóni állameszményt Apáczai átvette, többször is követendő modellként emlegette. Mi több, fogadalomként írta a Magyar Logikácska ifjú Rákóczi Ferencéhez intézett ajánlatában, hogy munkáinak célja és értelme olyan őrállók nevelése az ország részére, akik a tudományt és a tudósokat támogatni fogják, „hogy ne látassunk többé igen messze lenni attól a Platón Republicaja boldogságától, amelyben a philosophusok uralkodnak, és az uralkodók philosophálnak." A szétszórt Platón-hivatkozásából arra lehet következtetni, hogy Apáczai a legideálisabb államnak a platóni respublicát tartotta. Apáczainál azonban az államot vezérlő eszmevilág, amelyet a filozófusoknak követniük kell, nem elvont ideatan. A karteziánus természetfilozófia, újkori tudomány és a puritán etika ismerete szükséges az állam ügyeinek ésszerű intézéséhez.

Apáczai a megismerést állította a történelem és az emberi lét értelmének középpontjába. A De studio sapientiaeben a történelem értelmét azonosította a bölcsességnek, a legfelsőbb lény akaratából történő haladásával. Apáczai műveiben a bölcsesség (sapientia) az összes tudományokat és az ember értelmi tevékenységét jelenti. Az első emberé volt a „legigazibb bölcsesség", az egyetemes erkölcsi törvény mint vele született képesség élt benne. Mivel a bűnbeeséssel az ember nem vesztett el

mindent, gondolkodással, nagy fáradsággal visszaszerzett belőle valamit. A „bölcsesség útja" Júdeába, majd Egyiptomba és Görögországba vezetett. A tudomány a görög forrásokból újra feltámadt, kiszabadulva „a skolasztikusok szennyéből és tövises bozótjából". A bölcsesség haladása Descartes filozófiájában éri el a befejezettségnek és tökéletességnek azt a fokát, amely az embert alkalmassá teszi a természet és a kinyilatkoztatás megismerésére.

A 17. századi történetfilozófia összehasonlíthatatlanul alacsonyabb színvonalú volt, mint a természettudományok és az azokból levont filozófiai általánosítások. „Amit a XVII. század »történelemnek« nevezett, abból hiányzott a történelmi világnézet legalapvetőbb fogalma — a fejlődés" (Aszmusz: Marx és a polgári historizmus). A történelmi fogalmak azokban a tudományokban jöttek létre, amelyekbe az okozati tények és törvényszerűségek magasabb módszertani szinten fogalmazódtak meg. A polgári historizmus legelőször mint *naturalista historizmus* jött létre (Aszmusz). A „historiografiai elmélet" megteremtői nem a történészek vagy szociológusok voltak, hanem fizikusok, matematikusok és fiziológusok. Szembetűnő Baconnál, hogy milyen nagy különbség van a természettudományok jelentőségének méltatása és a történelemre vonatkozó megállapításai között. A történetttudománynak csak egyetlen olyan ágazata van, amelyet Bacon a gyakorlati következményekkel összefüggésben tanulmányozott, a tudománytörténet. A tudás feladata, hogy tanulmányozza azokat a történelmi korszakokat, amelyekben a tudományok és a művészetek virágoztak, ugyancsak foglalkoznia kell a kultúra vándorlásával, hanyatlásával, újjászületésével. Apáczainak történelemre vonatkozó írásaiból — Magyar Encyclopaedia, De studio sapientiae — a művelődéstörténeti események képezik a történelem csomópontjait. Bacon és Apáczai historizmusa közötti hasonlóság esetleges. A naturalista historizmus hasonló vagy éppen megegyező koncepciók kialakulását tette lehetővé. Történelemre vonatkozó idealista szemléletük természetszerűen következett naturalista historizmusukból. Apáczai társadalmi és művelődési reformjainak szükségességét történelemfilozófiailag magyarázta. Erdély csak úgy tud kiemelkedni elmaradottságának vegetációjából, ha ésszel és akarattal megteremti a bölcsesség tűzhelyeit, az iskolákat és az anyanyelvű közművelődést. Ezzel mintegy csatlakozik a történelem és a lét értelmét jelentő tudományos haladáshoz. Kortársai sem jutottak tovább.

Erdélyben a 17. században a nemesi uralom megerősödött, a paraszti árutermelés és a városi fejlődés a hanyatlás számos jelét mutatta. A polgárság nem tudta pozícióit megőrizni. A 17. század elején még virágzó mezővárosok fokozatosan elvesztették jogaikat, a falvak színvonalára süllyedtek. A városi fejlődés megakadt a kézműves-céhes színvonalon. Az ipari fejlődés hiányában a földesúri gazdálkodás nem tudta az agrárfejlődést megindítani. A „második jobbágyság" állandósította a feudális termelési viszonyokat. A kedvezőtlen gazdasági-társadalmi körülmények leszűkítették Apáczai reformterveinek megvalósítási lehetőségeit. Reformjaihoz erőteljes polgári fejlődésre, a rendi uralom korlátozására lett volna szükség. A század második felére Erdély nemzetközi helyzete is megingott, végnapjai felé közeledő, belső viszályoktól szaggatott országgá változott.

Bethlen Miklós rezignáltan írta mesterére emlékezve: „... az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely őreá méltatlan volt, kivette, ultima die anni 1659." Az ostoba világ megakadályozta reformjainak megvalósulását. A hagyomány azonban tovább élt Erdély földjén.

MÁTYÁS PÁL

Csere János Apácája

A Barcaság északi szegletében, az Olt bal partján terül el Apáca, Brassó megye népes és jómódú községe. Az apácaiak néprajzilag és a művelődés szempontjából a barcasági csángókkal azonosoknak tekinthetők. A községről mindmáig nem jelent meg önálló helytörténet. A már klasszikusnak tekinthető *Orbán Balázs* székelyföldi leírásán kívül, melyben a Barcaság is benne foglaltatik, Apáca múltját külön fejezetben tárgyalja *Bán Imre*, Apáczai Csere Jánosról szóló alapvető monográfiájában. Apácáról, mint a törcsvári uradalom egyik jobbágyfalujáról részletesen ír *David Prodan* akadémikus a XVI. századi erdélyi jobbágyságról kiadott kétkötetes munkájában.

Apáca falutörténete nemcsak az általános históriai szemszögből nézve, de mint a világhírű Csere János szülőhelye irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból is érdeklődésre számíthat. Ennek ellenére a XVII. század Apácájának eddig nem akadt alapvető kutatója. A Brassói Állami Levéltár a törcsvári uradalomra és ezen belül Apácára vonatkozóan is gazdag anyagot őriz, melyet sem Apáca község kutatói, sem pedig Csere János életrajzírói nem használtak fel.

Az alábbiakban Csere János szülőfalujának, Apácának történetét szeretnénk a brassói levéltári anyag, valamint a rendelkezésünkre álló egyéb forrásmunkák alapján ismertetni. Dolgozatunk célja: tisztázni Csere János őseinek társadalmi és genealógiai helyzetét, ami természetesen lehetetlen az egész apácai faluközösség gazdasági, társadalmi, művelődési és családtörténeti állapotának ismerete nélkül. Időrendi szempontból a *főhangsúly* a XVII. századra tevődik, de a fejedelemkori Apáca helyzetének vázlata ismét csak csonka lenne, ha nem tekintenénk hátra és előre, azaz a XVI., illetve a XVIII. századba is.

APÁCA FÖLDJE ÉS HATÁRA

Apáca nevének jelentéséről az a mendemonda terjedt el, hogy a falu alsó részén álló romos épület egy hajdani apácakolostor része lenne. Egy másik változat szerint az apácakolostor e romtól északra húzódó Remetevölgy egyik előhegyén állott volna.

Ez az állítólagos apácakolostor létezése oklevelesen nem igazolható. A román—magyar Apaţa-Apáca helynévtől teljesen független az erdélyi szász (német) Giszt (Geist) etimon, mely szinte kizárólagos a régi Erdélyt ábrázoló térképeken. Ez az elnevezés mai napig is használatos a barcasági, de különösen a szomszédos szászmagyarosi szászok ajkán. Az Apáca-Geist helynévkettős szerintünk arra utal, hogy a falu első birtokosa és esetleg alapítója egy, a Szentlélek (Heilige Geist) nevét viselő apácakolostor lehetett. Benkő József leírásából tudjuk, hogy a régi Brassó belvárosában is volt egy Szentlélek utca (ma Str. Poarta Şchei), ami a közeli Szent Mária-, mai Fekete templom melletti kápolna nevére utalhat.

Apáca földrajzilag az Olt bal partján, Nagyajtával és Bölönnel szemben terül el. Az 1870-es évekig érvényben volt közigazgatási beosztás szerint Apáca (Felső) Fehér megye részét alkotta, déli szomszédja a barcasági kerülethez tartozó szabadparasztok lakta Szászmagyaros, az Olt jobb partján pedig a székelyföldi Sepsi szék falvai sorakoztak. Az északi szomszéd Ürmös, bár szintén (Felső) Fehér megyei jobbágyfalu volt, azonban mindig nemesi birtok (eleinte Sükösd, brassói patrícius, majd Maurer családoké), lakosainak életkörülményei és a falu története sokban eltér a törcsvári uradalomhoz tartozó Apácától, ahol a nemesi magánbirtok mondhatni teljesen ismeretlen volt.

Apáca határa az Olt árterületén kívül a folyó teraszaira is kiterjedt, a múltban az Apácai Erdő-nek (Gesiter Wald) nevezett Persányi hegység gerincén érintkezett az ugyancsak Fehér megyei Datk, Oltbogát és Hévíz határaival.

Csere János idejében Apáca falu határa — akárcsak a többi barcasági falué — három nyomásra volt felosztva. 1761-ben a brassói tanács birtokában levő nemesi kúria vagy majorság szántóföldeket bírt a *„Felső forduló határban"* („a hosszú mezőn, az eresztő vagy király Szabadja nevezetű hellyen... az ország uttyán..."), a *„Középső forduló határban"* („a küs Lügeten egy darab...") és *„Az Also forduló határban"* („a Remete nevezetű hellyen egy darab..."). A „Szabad Király Brasso Várossának ezen totális Possessiojában (vagyis Apácán) egy Nobilitaris curiaja vagy is Majorság hellye" volt és „Kaszáló hellyeket" bírt a nevezett három fordulóban. A középső forduló határban az Oláh mezőn („... vicinusa Oláh János") elterülő kaszálóról az urbárium a következőket jegyzi meg: „Notandum. Ezen említett kaszáló hellyeket az előt 4 vagy 5 Esztendőkkel vették el a Város részére, annakelőtte penig a falu bírta közönséges szükségei véget."

Az erdélyi jobbágyfalvakban általános szokás volt, hogy a szántók, kaszálók és erdők két részre osztódtak: az egyik részt, különböző szolgáltatások ellenében, a jobbágyok egyénileg vagy közösségileg bírták, a másik — allodiális vagy majorsági — részt a földbirtokos, a mi esetünkben a brassói tanács (magisztrátus) és kommunitás birtokolta.

Az apácai erdő már ezelőtt kétszáz évvel is makktermő volt, azzal a különbséggel, hogy a tölgyerdő sokkal terjedelmesebb és jóval többet jövedelmezett. Így például 1526-ban a törcsvári uradalom az apácai erdőben több mint 500 sertés makkoltatásának haszonbéréből 14 forint és 14 asper jövedelmet tudott elkönyvelni.

Az apácai határban máig élő *Országútja* hely-, illetve határnév érdekes bizonyítéka annak, hogy a Persányi hegység „apácai erdőnek" (Geister Wald) nevezett szakaszán haladt át a Barcaságot a belső erdélyi részekkel: Hévízzel, Kőhalommal és Segesvárral összekötő főútvonal. A Fekete-halmot Sárkánnyal összekötő út (Zeidner Wald-Sárkányi erdő) és a haramiáiról hírhedt Rikán átvezető út, a ma már autóúttá kiépített magyaros—bogáti útszakasz megnyitása előtt, az apácai erdőn keresztül vezetett az „Országútja".

APÁCA LAKOSSÁGA

Ami Apáca népességének tanulmányozása közben a leginkább meglepő, az a lakosság rendkívül pozitív dinamikája. Miközben a szomszédos szabad falvak népesedési szempontból aránylag lassan gyarapodtak, vagy éppen stagnáltak, addig a törcsvári uradalom jobbágyfalvai és köztük Apáca lakossága is gyorsan növekedett. Az uradalom 1514-ből származó első jobbágynévjegyzéke a kilencfaluban összesen 249 személyt nevez meg; ezen összeírás végén olvasható megjegyzés szerint 1498-ban, tehát amikor Törcsvár és uradalma Brassó zálogbirtokába került, a kilencfalu lakossága csak 156 család volt. Eszerint a lakosság 16 év alatt körülbelül 75%-kal növekedett.

A lakosság természetes szaporodással, de ezenkívül még tekintélyes bevándorlás révén is gyarapodott. A tanulmányozott történelmi demográfiai források csak 1526-ban említenek jövevényeket (Hoc anno venientes), mégpedig hat nevet, valószínűleg családfőt. A periodikusan megismétlődő pestis és egyéb járványok gyakran megtizedelték a lakosságot. Számszerű adatokkal azonban csak a különösen pusztító 1718—19. évi mirigy esztendejéből rendelkezünk, amikor Apácán 811 halottat jegyeztek fel.

A hazai viszonylatban gazdagnak mondható apácai történelmi családnévanyag tanulmányozása érdekes eredményekkel kecsegtet. A XVI. század eleji — főképpen az 1514-es és 1526. évi — névjegyzék elemzése azt mutatja, hogy a családnévadás Apácán sem volt még akkor befejezett folyamat. A legtöbb név ugyan kettős, de

sokan csak egy névvel vannak bejegyezve. Így például Anderkó vagy Fábián (1514), aki 1526-ban már Horváth Fábiánként szerepel, és nyilván délszláv származású volt. A családnevek nagy része keresztnévi képzés (például Sebestyén, Lukács, László, Orbán, Jancsó, Pálfi, Mátis), tulajdonságnév (Süket, Nagy, Veress, Sánta, Sós) vagy foglalkozásnév (Vékás, Égető, Portás, Kerekes). Jellemzőek a tisztségnévből képzett családnevek mint Polgár, Nemes vagy a később felbukkanó Bíró, Porkoláb.

A magas halandóság, a gyakori be- és kivándorlás, valamint a dinamikus lakosságnövekedés miatt az apácai családnevek gyakran változtak. Az apácai családok genealógiai leszármazásának követését megnehezíti az a tény, hogy bár a XVII. századból is fennmaradtak a törcsvári számadások, azonban 1577 és 1673 között nem találtunk Apácára vonatkozó névjegyzéket. A XVI. században gyakori családnevek zöme 1673-ban már nem szerepel. Így, legalábbis férfiágon kihaltak, elvándoroltak vagy nevet változtattak a következő családok: Vékás, Mihály, Polgár, Sánta, Fábián, Siket, Égető, Mátis (bíróviselt), Szél vagy Szelle, Sigmond, Bakó, Rőt vagy Rette, Ambrus, Magyari, Marosi, Boldizsár, Csiki, Salamon, Sándor. Legalábbis névazonosság — ami természetesen genealógiai folytonosságot is jelenthet — mutatható ki a Darkó, Veress, Lukács, Orbán, László, Kiss, György, Máthé, Kele, Bartha, Oláh, Varga, Bölöni, Sós, Jakab, Porkoláb, Lőrincz családok esetében. *A XVI. századi apácai névjegyzékekben nem szerepel a Csere család.* Az első, XVII. századi ismert adólajstromban (1673-ból) egy egész sor új családnév fordul elő, mint a Szabó, Mojre vagy Mojra, Bíró, Csere, Imreh, Halmágyi, Ferencz, Székely, Kádár, Bene, Dávid, Gáspár, Fazekas, Szentpáli, Kispál, Simon, Demeter, Etzeli, Rab, Bartalis, Kovács, Salvarikötő, Anis és Czerik nevek.

JOBBÁGYOK ÉS SZABADOSOK APÁCÁN

Sokáig kísértett az a nézet, hogy a törcsvári uradalom falvainak lakosságát és ezen belül az apácaiakat is csak a XVI. század folyamán süllyesztették jobbágysorsba. Ez a felfogás azonban — mely a XIX. század második felében, a Brassóval mint egykori földesúrral vívott gazdasági és jogi csatározásokban alakult ki — nem igazolható egykori történelmi adatokkal. A törcsvári uradalom falvai Fehér megyéhez tartoztak, és sem a székely székekhez, sem pedig a szász Universitas vezette Királyföldhöz. Az erdélyi királyi — majd fejedelmi — váruradalmaknak (Gyalu, Görgény, Fogaras, Vajdahunyad, Törcsvár) elsősorban jobbágyi szolgáltatásra volt szüksége, ezért az illető uradalmak falvait főleg jobbágyok lakták. Ez persze nem jelenti azt, hogy a barcasági kilencfalu lakosai között, úgy mint máshol is Erdélyben, ne lettek volna *a jobbágyi szolgáltatásoktól mentes szabadosok.* A XVI—XVII. században számos apácai férfi szolgált a brassói darabontok soraiban. *Szolgálatuk ideje alatt a darabontok mentesek voltak a jobbágyi szolgáltatások és az adó alól, ezért szabadosoknak neveztettek.*

APÁCA MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETE

Apáca művelődéstörténete szorosan összefügg a Barcaság és azon belül a brassói és a törcsvári uradalmat képező kilencfalu kultúrtörténetével. A barcasági magyarság egyházi és nyelvi elkülönüléséről csak a reformáció (1542) utáni időben beszélhetünk, mivel ez előtt, vallás tekintetében, úgy a magyarok mint a szászok egységesek, katolikusok voltak, és csak az anyanyelvet jogaiba helyező humanizmus és reformáció hozott létre nyelvileg megosztott intézményeket. Brassónak már a reformáció első éveiben volt magyar prédikátora. Az 1541-ben említett János papot Demeter követte. 1556-ban Valentin Wagner neves humanista gondoskodott a brassó magyar prédikátor javadalmazásáról.

Az apácai plébánia létezéséről csak a reformáció korában van tudomásunk 1555-ben az apácai lelkész (parochus) 10 forint fizetést és a bárányadózsmából egy

forintot kap. Mivel az apácai papilak építésénél a krizbaiak is segédkeztek, nincs kizárva, hogy a két falu eredetileg egy közös egyházközséget alkotott.

Eléggé ismeretes, hogy a Királyföldön már a XIV—XV. században fejlett falusi iskolahálózat működött. A szomszédos Székelyföldön is, a XVI. században sok iskoláról van adatunk. Az Apácával szomszédos Bölönben a XVI. század utolsó évtizedeiben már létezett egy jól szervezett iskola.

A Barcaság minden mezővárosában és falujában volt akkor iskolamester. Részben a földesúr — Brassó város — hatásának tudható be, hogy a törcsvári uradalom minden protestáns egyházközsége mellett működött iskola. A brassói magyar iskolamesterről (scholasticus hungaricis) ugyancsak 1571-ből rendelkezünk okleveles adattal, mégis úgy tűnik, hogy ott a magyar nyelvű oktatás visszanyúlik legalább a reformáció hajnaláig. Gödri János, a brassói magyarság egy XVIII. századi krónikása úgy tudta, hogy: „Honterus János és az akkori buzgó Magistratus és Fő Pap nem hagyta a kevés Magyarságot vigasztalás nélkül, hanem a régi mód szerint gondot viselt arról, hogy nékiek Magyar Papot és Mestert, azoknak Szállást, Salariumot és oskolát rendeljen."

Hétfaluban már 1544-ben, mind a három egyházközség mellett volt iskola. Szent Mihály (Csernátfalu) egyházközségében 101 jobbágy közösen fizette iskolamesterét (ludi-rector). Külön iskola volt a legnagyobb csángó település, az akkor 73 családot számláló Hosszúfaluban, akárcsak az 59 jobbágytelkes Háromfaluban.

Mivel Apácán is már a reformáció kezdete óta volt egyházközség, régi kell legyen az ottani iskola is. Az apácai iskolamester (Ludirectori in Apaczya) első ismert okleveles említése 1560-ból származik.

Az mindenesetre tény, hogy a XVI. század második felében és körülbelül 1660-ig a barcasági magyar egyházak reformátusoknak számítottak, dacára annak, hogy a barcasági esperesség elöljárói evangélikus szászok voltak. Ellentétben a régebbi és az újabb irodalom (Orbán Balázs, Molnár János, Bán Imre) megállapításaival, az evangélikus földesúr és a szász egyházi vezetés körülbelül 1660—1680-ig nem gyakorolt nyomást a kilencfalusi egyházakra. Ebben az időben a barcasági magyar diákok minden megszorítás nélkül látogathatták a kálvinista kollégiumokat (Gyulafehérvár, Sárospatak), sok kálvinista diák és lelkész működött Brassóban vagy a Barcaságon. Ekkor nem létezett gyakorlatilag erdélyi magyar lutheránus egyház, hanem csak evangélikus fennhatóság alatt álló kálvinista egyházak voltak. A XVII. század elején székelyföldi kálvinisták, így ilyefalvi Bikfalvi András, majd szemerjai Elekes János volt a brassói magyar pap. A Kolostor utcai magyar templomot a kálvinista fejedelmek is látogatták (így például Bethlen Gábor), és a zömében alföldi kálvinista hajdú eredetű brassói darabontokat nehezen gondozhatta volna egy lutheránus lelkipásztor.

Ebben a toleráns szellemi légkörben nevelkedtek, és később is ehhez tartották magukat az apácai értelmiségiek is. Annak dacára, hogy ebben az időben Apáca szomszédaitól elkülönülve, mintegy „kálvinista" szigetet képezett, sok idevalósi ifjú kitart egyháza mellett, és kálvinista környezetben keres magának megélhetést. Apáczai István Szatmár vidéki (1606), Apáczai Miklós (1614) tordai református pap, Apáczai Kelemen (körülbelül 1624—1648) nagyernyei, majd erdőszentgyörgyi lelkész, Apáczai Bálint 1653-ban a kolozsvári református iskola seniora, majd a fejedelem radnóti számtartója.

Apáczai Csere János életében és közvetlen halála után csernátfalvi származású csángó értelmiségiek voltak az apácai iskolamesterek. Ekkor sok erdélyi kálvinista ifjú már Hollandia egyetemeit kereste fel. Brassai Mihály (Michael Coroneus) 1632-ben, Csernátfalvi János (Johannes Schernatfalwi Transylvanus) az előbb említett Rozgonyi Sutor Jánossal (Johannes Souterius) együtt 1638-ban iratkozott be a később Csere János által is látogatott leydeni egyetemre.

TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK APÁCA ÉLETÉBEN

Mivel Apáca életét és az ottani eseményeket tudtunkkal egyetlen helybeli krónikás sem jegyezte fel, meg kell elégednünk az erdélyi és főleg a brassói forrásmunkák idevonatkozó adataival.

Apáca első birtokosa 1460-ban a Forró család lehetett, valószínűleg ők alapították a falut, vagy legalábbis a lakosság egy részét ők telepíthették ide. A falu 1498-ban Brassó birtoka lett, ezt a birtoklást 1530-ban csak rövid időre szakítja meg Petru Rareş, aki Zápolya János híveként ostromolja a Habsburg-párti Brassót. János király 1530-ban a moldvai vajda magyar íródeákjainak, Magyar Bertalannak és Bölöni Literátus Jánosnak adományozza Apácát. Nemsokára azonban, az apácai lakosság tiltakozása ellenére, Brassó visszaszerzi Apácát. Nincs kizárva, hogy Bertalan diák apácai származású lett volna; az is ismeretes, hogy Apácán már a XVI. században éltek Bölöniek.

Ezután, vagyis 1531-től kezdve egész az 1848-as forradalomig Brassó háborítatlanul birtokolta Apácát. A falu története — mint más hazai faluközösség esetében is — a periodikusan ismétlődő pestisjárványok, tűzvészek, török- és tatárdúlások jegyében telt el. A brassói szász krónikák Apácára vonatkozólag a különösen pusztító 1652. évi, majd a még ennél is több áldozatot követelő, 1658 nyarán a Barcaságon végigsöprő tatárjárás dúlásait jegyezték fel. Az ellenséges hadak mindkét esetben a bodzai szoroson törtek be, és az útba eső falvakat felégetve (Hétfalu, Höltövény, Újfalu, Krizba, Apáca), az apácai erdőn átvezető országúton hagyták el a Barcaságot.

A XVII. század végén Apácára is nehéz idők jártak. 1689-ben megint a tatárok, 1690-ben pedig Thököly Imre beütése, majd ugyanabban az esztendőben Badeni Lajos császári serege pusztította és égette a barcasági falvakat.

APÁCZAI CSERE JÁNOS SZÁRMAZÁSA ÉS CSALÁDJA

Csere János gyerekkoráról és származásáról igen kevés közvetlen adattal rendelkezünk. Születési évét maga mondja meg Magyar Encyclopaedia-ja 312. lapján az 1625. évnél: „Ennek a könyvnek írója születtetik." Erdély leírásánál az Olt folyó nevének említésekor, a 118. oldalon megjegyzi „... melynek partján neveltettem." Gyerekkorában sokat barangol, főleg a közeli Erdővidéken. Erre utal a Magyar Encyclopaedia következő sora: „Németországban sok jó savanyú vizek vannak, mint Erdélyben is, kik közül az erdővidékiek a legnevezetesebbek, mellyek a b. e. és mindenfelé tündöklő hírű-nevű nagy Bethlen Gábor halála előtt nem sokkal medicusi tanátsaikból három holnapig mulatott" (123. old.). Még fiatal korában járt a homorodalmási barlangnál is, mely az erdővidékiek gyakori rejtekhelye volt a török és tatár betörések idején. „Vargyas mellett a Tsudakő, melynek az oldalában egy kerekdéd lik vagyon, kire nehezen hághatni fel és osztán oda bé rettenetes üregek vagynak, s denevéreknek sokasága; egynéhány óráig jártam tizenegyed magamma gyertyáknál benne, de végét soha nem érhettük; sok emlékezetre méltó dolgot lát tam benne" (120. old.).

Amint ismeretes, Apáczai Csere János származását illetőleg döntő jelentőségű egykori tanítványa, Bethlen Miklós feljegyzése: *„Apáczai János volt Barca-apácza szegény, ott minémű szabadsággal élnek, olyan ember gyermeke."* Az Apáczai Csere Jánosra vonatkozó aránylag gazdag irodalom ezeket a sorokat kétféleképpen értelmezte: Vagy székelynek vélte Apáczai őseit, és így ezek szabadságát magától értető dőnek tekintette, vagy pedig ezt a szabadságot az egész apácai lakosságra vonatkoztatták.

Apáca, mint említettük, már a XV. századtól kezdve jobbágyközség, eltekintve attól, hogy az akkori úrbéri kötelezettségek könnyebbek voltak, mint a XVIII. századiak. *Ezek szerint nem lehet az egész apácai faluközösséget globálisan sem szé*

kelynek, sem pedig „minemű szabadsággal élő embereknek" tekinteni. Brassó Apácát jobbágyfaluként kezelte, akár zálog (1651 előtt), akár örökbirtokról volt szó (1651 után). Az apácaiak tehát nem voltak szabadok, még csángók sem (ez az elnevezés eredetileg csak a szecseleiekre vonatkozott), hanem (Felső) Fehér megyei jobbágyok.

Amint egy előbbi fejezetben láttuk, Apácán kezdettől fogva éltek szabadosok, darabontok, akik azonban csak az összlakosság mintegy egytizedét alkották. *Kutatásunk lényege abban foglalható össze, hogy a Bethlen Miklós által említett „némineműszabadsággal élő ember" kifejezés egy, a jobbágyi szolgáltatástól mentes szabadosra, valószínűleg a brassói gyalogok seregében szolgált darabontra vonatkozik. Apáczai Csere János ősei tehát szabadosok, darabontszolgálatot teljesítő emberek lehettek.*

A következő lépés lenne az apácai Csere család genealógiai leszármaztatása. Herepei János érdeme, hogy nagy vonalakban tisztázta a *Csere, Tsere, Cseri* és *Cserei* névformák rokonságát, egymáshoz való viszonyát. Az is valószínűnek látszik, hogy a Csere és Cserey nevek között összefüggés van, és nem lehetetlen Herepei feltevése, hogy az apácai Cserék egyike költözött át az Olt jobb partjára, először talán Barótra, majd vissza Nagyajtára, és lett az ismert nemesi család őse. A történetíró Cserei Mihálynak is volt még Apácán birtoka.

Herepei János fejtegetését itt csak azzal egészíthetjük ki, hogy a Cserék — természetesen csak a családnevet viselő férfiágon — nem voltak őshonos apácaiak. *1577-ben (és előtte sem) a Csere név nem szerepel sem az apácai jobbágyok, sem pedig a szabadosok között.* A Csere család őse tehát máshonnan, szinte biztosan a Székelyföldről származott be Apácára. A XVI—XVII. század fordulóján, 1602-ben, Herepei *Baróton* talált egy Cserei Lukács nevű szabad székelyt, 1604-ben pedig *Telegdibaconban* említenek egy Cserey Gergely nevű darabontot. Csíkban a Cserey ősi családnév; a Csereyek családnevüket a csíkrákosi jószáguk Csere nevű domboldalától származtatják, 1626-ban viszont a közeli Csíktusnádon említenek egy Cserei János nevű székelyt. Ami a Csere nevet illeti, Herepei szerint 1602-ben csak a keresztúr széki Alsóboldogasszonyfalván éltek szabad székely Cserék, a szomszédos Szenterzsébeten pedig Cziere nevű jobbágyok.

Apácán a Csere családra vonatkoztatható első adat 1612-ből származik. Ebben az évben Báthori Gábor *Apáczai Mihályt* megnemesíti a hadjárat alatt tanúsított hű szolgálataiért, és jutalomképpen Apácán a Nagy utcában jobbágy Égető Dávid és Nagy Tamás puszta háza között fekvő portáját mindennemű állami és jobbágyi szolgáltatás alól felmenti. A nemeslevélből kitűnik, hogy Apáczai Mihály portáját azelőtt jobbágykötelezettségek terhelték. Apáczai Mihály valószínűleg beházasodás útján, feleségül véve egy apácai jobbágy leányát, került az Apácán őshonos Égető jobbágyporta szomszédságába.

Bán Imre szerint nem valószínű, hogy Apáczai Mihály Apáczai Csere János őse lett volna, hiszen a hagyomány szerint a Cserék a Rabszorosban laktak és jórészt még ma is ott laknak. Ez az érv azonban nem meggyőző. A Rab család (innen ered a Rabszoros utca — illetve sikátornév) 1673-ban is messze lakott a Cseréktől. Ebben az évben kiállított névjegyzékben Csere György és Csere Mihály ugyanis a 8., illetve 9. sorszámot viseli, Rab Gergely pedig a 25-öst, ő tehát a falu másik felében lakott.

Véleményünk szerint Apáczai Mihály személye igen könnyen összefüggésbe hozható az 1622-ben nemességre emelt Chieri (Chiery) Benedek apjával, Mihállyal, Bethlen Gábor 1622. november 5-én nemesi oklevelet ad Cseri Benedeknek és atyjának Mihálynak, vérrokonainak, Tamásnak és Miklósnak, valamint testvéreinek, Istvánnak és Györgynek. Ezek a nemességre emelt személyek parasztnak és nem nemesnek születtek, és 1622-ben Nagybölönben, Sepsi székben laktak. Maga az oklevél sehol sem tesz említést apácai származásukról. Az armális másolatban maradt fenn, és ehhez a gyulafehérvári káptalan a következő bevezető megjegyzést fűzte: „Literal armales nobilium Benedicti, Michaelis, Thomae, Nicolai, Stephani et Georgi Cseri de Apácza ac exemptio domus eorum im possessione Nagy Bölön et sede Sepsi existentis ex originalibus coram nobis praesentatis transumptae."

Ez az oklevél sok érdekes kérdést vet fel. Vajon a nemességre emelt apácai Cseri család minden tagja átköltözött a szomszédos Bölönbe, vagy csak Cseri Benedek költözött oda és testvérei, mindenekelőtt Cseri György nem örökölhette-e Apáczai (Csere) Mihály apácai házát? Ezek azonban csak feltevések, bizonyításuk hiányzik.

Mindenesetre Herepei János által megállapított tény, hogy az ősi Csere névből keletkezett Cserei és Cseri azonos szó. Tehát a Bölönbe kiszármazott Cser(e)i-ek is ebből eredtek csakúgy, mint maguk az Apácán maradt Cserék. A baróti és a nagyajtai Cseréknek tehát nem Barót, még kevésbé Nagyajta volt ősi fészkük.

Az előbbi feltevések után térjünk át Csere Györggyel — aki valószínűleg azonos az 1622-ben nemességet kapott Cseri Benedek „Georgii Cseri de Apácza" nevű testvérével — az oklevelesen bizonyítható történelem szilárd talajára. Az apácai őrtorony 1658-ból fennmaradt felirata alapján Gáspár János bíró mellett *Csere György* még három falubeliével együtt a polgári tisztséget viseli. *Az 1658. évi felirat fényes bizonyítéka annak, hogy ekkor Apáca faluközössége élén — akárcsak 1577-ben — egy bíró, négy polgár (esküdt) és két gocsmán (gondviselő) állott.*

Az 1673-as évi apácai névjegyzékben a Csere családból Csere György és Csere Mihály fordulnak elő, mindketten, szinte biztosra vehetően Apáczai Csere János testvérei. Portájuk egymás mellett volt. 1688-ban már gyermekeik is, mint családfők, szerepelnek az apácai talléros adóról készített összeírásban: Czere János (83), Czere Tamás (98), Küs (azaz Kis) Czere György (102) és Czere Mihály fia (108). Csere György vagy Csere Mihály — esetleg egy másik testvér, Csere Máté — lehetett az a testvér, aki 1658 után négy gyermekével Kolozsváron nyomorgott. Herepei feltételezése szerint Apáczai professzor öccseinek valamelyikétől származtak a szucsáki nemes Csereiek. Az Apácán ma is élő Cserék azonban Csere György és Csere Mihály leszármazottai.

Az Apáczai Cserék közül ketten értelmiségi pályára léptek. Csere János öccséről — aki 1640 körül születhetett — Bethlen Miklós feljegyzi, hogy „mindketten tudományok által szép állapotra mentenek. Tamás tanulótársam, azután Zemplénben onnét beszorulván a vallás üldözése miatt, Hunyad vármegyei nótárius, igen szép író volt, de ő tovább nem ehhez az íráshoz való". Apáczai Tamás Zemplénben szolgabíró lett, majd 1670 körül a kuruc mozgalmak egyéb résztvevőivel együtt Erdélybe került és hunyadi nótárius lett. Apafi Mihály fejedelem 1671-ben Isztambulba küldte, portai naplója fenn is maradt.

Mindezeket összefoglalva elmondhatjuk, hogy Apáczai Csere János egy jobbágyfaluban, de szabad szülők gyermekeként született. A Cserék a székely részekről 1577 és 1612 között, apácai nőkkel kötött házasság útján, kerülhettek Apácára. Apáczai (Csere) Mihály — Csere János feltételezett nagyapja — mint szabados (darabont) Báthori Gábortól nemességet kap, és háza mentesül a jobbágyszolgáltatások alól. Apáczai (Csere) Mihály a szomszédos Bölönben is birtokot kapott. Legidősebb fia, Apáczai Csere Benedek 1622-ben, mikor Bethlen Gábor megnemesíti, már nagybölöni lakos.

Csere Benedek testvéröccse, Csere György — Apáczai Csere János valószínű apja — Apácán maradt, és folytatta a falusi szabadosok életét. Bethlen Gábor 1626. évi hadjáratában — amikor az erdélyi hadak is részt vettek a harmincéves háború eseményeiben — az apácai darabontok is jelen voltak a szász városok (köztük Brassó) által kiállított seregben. Apáczai Csere János gyerekkorában gyakran járt az Erdővidéken, feltehetően a Bölönben, Baconban és más falvakban élő Csere(i) rokonságnál. Apáczai Csere Jánosnak a jelek szerint négy fiútestvére volt; a legidősebb Csere György lehetett, aki 1658-ban apácai polgár (esküdt) volt. Csere György és Mihály 1673-ban és még 1688-ban is apácai lakosok (a rendelkezésünkre álló névjegyzékekből sajnos nem derül ki, hogy jobbágyok vagy szabadosok voltak-e). Herepei János a kolozsvári adójegyzékben 1658 után felbukkanó Apáczai Mátét Csere János öccsének tartja. Idősebb Csere György fiai közül kettő értelmiségi pályát választ: Csere Tamás íródeák lett, Apáczai Csere János professzor pedig a XVII. századi hazai magyar művelődés legkiválóbb képviselője.

SARLÓSKA ERNŐ

Az igaz bölcsességre törekvő olvasó — közöttünk

„Apáczai János üdvözli az igaz bölcsességre törekvő olvasót." Evvel a mondattal kezdődik művelődéstörténetünk egyik nevezetessége, a *Magyar Enciklopédia* elé írt terjedelmes előszó. A könyvecskét sugalmazó körülményekről számol be Apáczai Csere János, és törekvésének célját ismerteti latin nyelven a Praefatio ad lectorem számozatlan lapjain. Már tanulókorában hasznos ösztönzést nyer egyik oktatójától, Porcsalmi Andrástól, aki Kolozsvárott „nagy hírű és nagy tudású tanító". Mestere „néhányszor szívélyes közvetlenséggel" megmutatta összehalmozott jegyzeteit, és „szorgalmát bizonyos mértékben utánozni akarva", a feljegyzésekből Apáczai sok részletet másol ki saját használatára. Apáczai később Kolozsvárról Gyulafehérvárra kerül tanulónak. Ott Bisterfeld János Henrik tanítványai társaságában művelődik tovább, és gyakorta hallhatja a figyelmeztető szavakat: „Annak pedig, hogy szilárd műveltséghez jussunk, nincs hasznosabb módja, nincs előnyösebb útja, mint az, hogy minden dologról rövid vázlatot állítsunk össze, és minden tudomány rövid összefoglalását emlékezetünkbe vessük." Az elhintett mag jó földbe került. Apáczait a „szorgalom dühe oly lázba" hozta, hogy Alstedius Enciklopédiáját a „hexilógiától kezdve egészen a zenéig" mind kimásolja — „rövid idő alatt ugyan, de hatalmas testi-lelki fáradtság árán". A körülmények hatalma folytán a „Szövetkezett Belgium hírneves akadémiáira" kerül tanulmányai folytatására. Az egykori intelmek új csírázásnak indulnak, és — „szorosan a nagy tudósok nyomában haladva", Apáczai összegyűjti a fontosabb meghatározásokat és felosztásokat mint a „tudományok tudományát". De kincskereső izgalmában nem hagyja nyugton messze maradt hazájának műveletlen világa. Mi haszna van buzgalmának, ocsúdik fel szorgalmából, ha „könnyes szemekkel" csupán a távolból szemléli hazájának „áldatlan sorsát"? Ez a felriadás, ahogy állapotáról beszámol, gyakran előzte szeméről az álmot, és egy vágy hatalmasodott el benne, hogy segítsen szülőhazáján. Elhatározása: „... nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm a magyarokkal az összes tudományokat." És hozzákezd egy új könyv megírásához, melyet „tárgykörének egyetemessége" miatt pasoptronnak, mindenek tükrének nevez el. Amire mindenekelőtt gondol, a „jobb hírű szerzők alapján azokat a dolgokat, melyeket legszükségesebb tudni, és amelyek hasznosak az emberi életre" természetes sorrendbe szedi és táblázatokba foglalja, hogy aztán a tanulóifjúságnak „legyen legalább egyetlen olyan könyve, melyből az egész műveltség szövedékes szálait legombolyíthatja, mégpedig anyanyelvén".

De milyen körülmények között van „az igaz bölcsességre törekvő olvasó" ma, ha hasznosan akar tájékozódni az emberi gondolkodás vívmányai között? Milyen eligazítást nyújt egy „enciklopédia" ma, mit vettünk kézbe, ha egy lexikont ütünk fel? Egy mai meghatározás szerint az „enciklopédia" szakkifejezés egy olyan műhöz tartozik, mely alfabetikus sorrendben állít össze megállapításokat azzal a célzattal, hogy az emberi ismeretek teljességéről tájékoztasson. Fritz Heinemann, oxfordi bölcselő „Die Philosophie im XX. Jahrhundert" című kötethez (Klett Verlag, Stuttgart, 1959.) írt előszavában úgy elemzi a gyakorlattá lett enciklopédikus feladatot, hogy az abból a feltevésből indul ki; az emberi ismeret velejében homogén, a tudás mindenekelőtt ténymegállapítás, minden tény egyformán fontos és summázandó. Helyesen jegyzi meg Heinemann, hogy „tudni" valamit ilyen-olyan esetben, nem homogén megállapítás. Egyik esetben arról van szó, „hogy" egy esztendő tizenkét hónapból áll, egy másik alkalommal a probléma, „hogyan" készíthetünk egy kést, és egy to-

vábbi töprengés tárgya lehet, „miért" — kezünkbe a kés. ... A „hogy", „hogyan" és „miért" az eszmélkedés különböző késztetéséből fakad. És ráadásul már nem élünk a középkorban, ismereteink nem származnak valami kinyilatkoztatásból, korunkban az emberi szellem az autonómia világához tartozik. És ezzel a mi, miért, egy alapvető gond lett, mely fontossági kikötéseket igényel, értékrendet, amit az alfabetikus felsorolás már nem teljesíthet.

És milyen eszmecserékre bukkan könyvei között manapság az „igaz bölcsességre törekvő olvasó"? A Literaturnaja Rosszija egy alkalommal (1964. 20.) így állítja meg a kíváncsi tekintetet: „Russell és Snow állítása szerint az utóbbi években a műveltségnek két szférája alakult ki. Az egyik a kizárólag humán képzettségű emberek közkincse, a másik pedig a mérnököké, fizikusoké és vegyészeké. A szakadék igen nagy és minden évben mélyül. Az az elidegenedés, amely bizonyos ideje a műveltség két szférája között jelentkezett, valóban nagy, s ez igen sokba kerül az emberiségnek. A két kultúra kérdése, abban az értelemben, ahogyan az angol gondolkodók felvetették, napirenden marad. Ez a kérdés valóban megérett..."

A KÉT EGYENES METSZI EGYMÁST

„Éljen a fizika!" — írja Nietzsche egyik hosszabb elgondolkozása elé. Mert mire vitte az ember a morális dolgok feszegetésében, töpreng maga elé Nietzsche. Tudjuk-e már, hogy az erkölcsi ítélkezések hogyan keletkeznek? Elbűvölten hőkölni vissza a „kategorikus imperativus" előtt micsoda vakság! Ha van min elcsodálkoznunk, akkor a hiszékenység az, mely az egyéni érdekeltséget oly könnyen veszi általánosan megkövetelhető tételnek. Ezért — „éljen a fizika, éljen — ami feléje ellenállhatatlanul terel, éljen a becsületesség!"

Így Nietzsche. És Boltzmann? Természetesen a fizikában a hazugság nem bűn, hanem butaság. De magunknak megkeresni a cselekvéshez a normát! Világos, az intellektuális tisztességesség nem mellőzhető, de honnan hozzá az inspiráló erő? A termodinamikából nem. Boltzmann maga hirdeti ezt fennen, mikor egyik könyve — Populäre Schriften — elé ajánlást ír: Schiller szellemének, a felülmúlhatatlan mesternek, ahogyan az igazi, a szív mélyéről felfakadó lelkesedésnek természetes hangot ad, száz évvel azután, hogy a halhatatlanságba elköltözött. „Az előrebocsátott ajánlás — vallja meg Boltzmann — egyáltalán nem valami frázis. Köszönettel tartozom Goethenek, Faust talán a legnagyobb emberi műalkotás, első könyveimhez a mottót belőle választottam, megemlíteni tartozom Shakespeare-t is, olvasása számomra a legnagyobb szellemi felemelkedést jelenti, de Schiller mégis valami egészen más volt az életemben, általa lettem az, ami vagyok, különben csak a szakállam és az orrom hasonlítana reám, de más semmi. És ha még valakit kell említenem, aki hasonló nagyságrendű lett az életemben, akkor Beethoven az, akit említhetek. És nem feltűnő, hogy Beethoven az utolsó nagy művében Schiller szavaival szárnyal fel a magasba, mégpedig úgy, hogy nem a késői, a kiérett költő vallomását hangoztatja, hanem a fiatal, a rajongó szív túláradó lelkesültségét választja szózatához."

Eduard Teller, vagy a valósághoz közelebb, hazánkfia Teller Ede és Carl Friedrich Weizsäcker Koppenhágában Bohr intézetében dolgozik Rockefeller-stipendiummal. A két fizikus egymás szomszédságában lakik. Éjféltájban látogatja Weizsäcker Tellert. Éjjel két óráig is elvitatkoznak egymással. De nem a fizikáról! Az agyukat mással gyötrik. A pertraktálandó tétel egyszer ez: vigyázzban állni dionizoszi gyönyörűség. Az irodalom a késői órák kísértő szelleme! Teller versel! Teller Ady szavaitól ittasodik meg! Teller fordít az éjszakai látogatónak!

Der Herr nimmt alle, die er schlägt und liebt
Und entführt sie von der Erde...
Es flammt ihr Herz, ihr Gehirn ist Eis,

Die Erde lacht zu ihnen herauf,
Und mitleidig streut Diamantenstaub
Die Sonne auf ihren einsamen Lauf.

Úgy véljük, helyesen következtetünk, a két Bolyai sorsa is inspirálhatta Teller ízlését. Dávid Lajosnak is eszébe jut, „az Úr Illésként elviszi mind, kiket nagyon sújt és szeret", mikor a két Bolyai földi útjának viszontagságait végig elmondta. Teller lelkesedhetett a történeten, akárcsak korábban előtte egy másik fizikus, Ampère, mikor Thomas emlékbeszédét elolvasta Descartes-ról. Ez az olvasmány terelte lelkesedéssel a fizika és a filozófia felé a fiatal Ampère-t.

Miért olvasni? Mire jó? Avagy csak egy Nietzsche fejében támadhat a gondolat: „Egy a szükséges — a karaternek stílust adni! Egy nagy és ritka művészet!" Eligazodni az életben, ez valamennyiünk vágya. De hogyan? A „princípium" még nem minden! Zrínyi, amikor a törökök közé rohan, száz-száz aranyat csúsztat a zsebébe. Következhet az ilyesmi valamiféle „elvből"? Tárgya lehet egy ilyen tett egy „szolgálati szabályzatnak"? A stílus a teremtő géniusz nagy próbája. Az ember nem az erényeivel van adva, hanem a határaival. Az árnyalat minden.

Világosan kell látnunk a kérdést. Goethe a tudományos kutatáshoz is a gondolkodás tágasságát, az értékelések emelkedettségét kívánja. „A tudományt szükségképen a művészet szabályai szerint kell elképzelnünk. ... Ilyen követelés azonban csak úgy teljesülhet, ha a tudományos munkában az ember minden képességével részt vesz. A mélységek megsejtése, az adottságok helyes felmérése, matematikai szolidság, az ész élessége, az értelem fennköltsége, a csillapíthatatlan sóvárgás, a mozgékony leleményesség, az öröm a cselekvésre késztető léten, mind, mind szükséges, hogy a pillanatot gyümölcsöző elevenséggel ragadjuk meg."

KŐ — KENYÉR HELYETT

Az újkori gondolkodás útját nem Homeros, nem Aischylos, Sophokles, Euripides határozta meg, de még csak a Platón és Arisztotelész körül kialakult vita sem volt az, ami a keresés irányát kijelölte. Eukleidész az, aki az újkor emberének a fantáziáját megragadja, az „Elemek", a görög szellem legragyogóbb alkotása sugalmazza Descartes ábrándját az „igazságok nagy láncolatáról". A nagyszerűen sikerült geometriai gondolatsor szolgáltatja az okulást, hogy is kell az értelmet helyesen használni, mi is a találékonyság feltétele, a „regulae ad directionem ingenii". A sokféle vélekedés közt, a szenvedélyes vitatkozók lármájából csak egy út vezethet a kétségbevonhatatlan meglátáshoz, ha azzal kezdjük töprengéseinket: „Quod certum, atque cognitu facillimum sit." A geometriai szellem máig sem tűnt el, sőt végső konzekvenciájához ért, amikor Russel azt kívánja, a logika legyen a filozófia leglényegesebb fejezete.

Eukleidész műve igazi „bestseller" a világirodalomban. 1900-ig több mint 1700 különféle kiadását jegyezték össze. Csak az úgynevezett Szentírás jelent meg többször. Társadalmi jelentősége sokszorosan nagyobb, mint Platón utópiája az államról. Descartes a geometria egyetemes emberi érvényességéből meríti a tételt, semmi sincs jobban elosztva az emberek között, mint a készség a szabatos, a logikus gondolkozásra. „Le bon sens est la chose du monde la mieux partagée", a Discours első mondata mint egy harsona jelzi az új idők közeledtét. Ami az embert kiemeli az állatok sorából, ami az embert emberré teszi, az az „egészséges értelem", és az egyformán osztályrésze mindenkinek. Azt mindig tudták, minden ember meghal. A halál bezörget egyszer ide, egyszer meg oda: — „aequo pede ianua pulsatur"! ... A halál elragadja az öreget, elragadja az ifjút, kitáncoltatja az életből a pápát, a királyt, a püspököt, a nemest, a parasztot. Következett-e már ebből, hogy minden

ember „egyforma"? ... A „haláltánc" láttára ugrott-e fel valaki hangos szóval: „Éljen az egyenlőség!" ... „Le a társadalmi korlátokkal!" ... A „haláltánc" nem az emberi összefogást prédikálta. A „haláltánc" a pillanat hasznára figyelmeztetett. „Carpe diem!" — oktat még egy szelíd lelkű bölcs is. De Püthagorasz tétele, annak egyetemes érvényessége erjedésbe hozta az elméket. Felmértük már a „geometria szellemének" a „sugarát"?

„Mi hát a filozófia?" — kérdi Plotinos. A „legdrágább", adta meg rajongással a választ, és lelkesülten beszél a szépről és a jóról. De mi meggyőző ereje volt érvelésének Descartes előtt? És hogy vélekednek később, évszázadokkal később? Mit hirdet Russell napjaink küszöbén? „Az intellektus nagyobb jelentőségű, mint az intuíció — írja —, azért a spontán támadt meggyőződések nem érdemlik meg, hogy kritika nélkül legyenek elfogadva."

Ha aztán két fiatalember, mint Teller és Weizsäcker, a késő éjjeli órákban azon vitatkozik, „mikor nemesb a lélek", ki, hol, milyen tanácsot ad?, Russell nem habozik megmondani: „Amit a filozófiában legjobb szándékkal el lehet érni, az nem olyan, hogy azzal aztán mindent a markunkban tarthatnánk. Önámítás volt az ilyesmi a korábbi bölcselők részéről. És a kevesebb sem hull magától az ölünkbe. De egy út mindenki előtt nyitva áll, aki kész bizakodással, türelemmel és előítélet nélkül gondolkozni, ahogy az az igazi kutató természete. A logika absztrakt világában is lehet a régi görögök szépségimádatát megtalálni."

Weizsäcker diplomatacsaládból származik. Szülei szolgálati helyén, Koppenhágában találkozik Heisenberggel. Hallja Heisenberg, hogy az ifjú Weizsäcker a filozófiához vonzódik. Nem állhatja meg, hogy ne figyelmeztessen: „A filozófiát manapság már nem lehet eredményesen művelni, ha nem ismerjük a modern fizikát. De a fizikát idejében kell elkezdeni, előrehaladott években már késő."

A hajdani vágy Apáczai Csere világában a dolgokat „tisztán és világosan" látni, „clare et distincte", a filozófiában is szilárd léptekkel előrehaladni, megkövetelni „den sicheren Gang einer Wissenschaft", mit eredményezett, milyen korlátozásokba sodorta az emberi gondolkodást? ... Hová lett a — „legdrágább"?

A „FELSÉGES VALÓSÁG"

Szállj-le magas Mennyből Felséges Valóság!
Szálljon Írásimra Erőd 's Világosság

Így hangzik „Voltér Úrnak" kívánsága „magyar versekben" egy metszet alján, mely a „Henriás" elé van mellékelve. La Henriade „frantzia nyelvből fordíttatott a' Tiszán-túl lévő reformatusok' districtusának néhai nagy érdemű superintendense idős'b Szilágy Sámuel úr által." Megjelent „Posonyban", 1789-ben, Füskuti Landerer Mihály „költségével és betűivel".

Gyakori a XVIII. században az olyan képmelléklet történelmi eseményekről írt könyvekben, melyen az igazság leplezetlen „felséges valóságban" áll meg a krónikás előtt, és úgy kötelezi a hűségre, a tiszteségességre a történtekkel szemben. Nem feledtendő el, hogy a „meztelen igazság" mellett az „arany igazság" is foglalkoztatta a képzeletet. Descartes írja: „Talán nem alaptalanul remélem, hogy az olvasónak meg fog felelni az, amit nyújtok, noha mondanivalóimat sem Platónból, sem Arisztotelészből nem merítettem. Az igazságok éppen abban hasonlítanak az aranyhoz, hogy teljesen mindegy, hogy a paraszt rakja ki a zacskójából, vagy egyenest a pénzverdéből kapjuk, az arany mindenki kezében arany." A geometria megállapításai valóban „arany igazságok". Püthagorasz tétele értékcsökkenés nélkül cirkulálhat az emberek

kezén. Az igazság igazság marad, akármilyen arcot vág valaki hozzá, mikor kimondja. De minden kijelentés valamilyen Püthagorasz-tétel? Shaw vidám színpadján a szocialista miniszterek nem bízhatják mondókájukat egy uralkodóra, hogy az olvassa fel egy parlamenti ülésen. Hiába van alkotmány, az uralkodó kijátszhatja a korlátozást. Hiszen, míg az eléje tett szöveget az alkotmányos előírásoknak megfelelően változtatás nélkül olvassa fel, szemével hunyoríthat hozzá, és — visszájára fordíthatja a „tételt".

Mikszáth Kálmán „egy fiatal festőművésznek", Rozsnyay Kálmánnak az emlékkönyvébe ezt írja figyelmeztetésül: „Ha elbájoló erdőrészt látunk a természetben, azt szoktuk mondani: Oly szép, mintha festve lenne. Ha festve látunk sikerült erdőrészt, így kiáltunk fel: Oly szép, mintha igaz lenne. — Tán azt jelenti ez, hogy az emberek maguk sem tudják, mi esik nekik jobban: a valóság-e vagy a poézis? Nem, nem ezt jelenti. Egyszerűen az következik ebből, hogy az igaznak is kell egy kis szépítőszer."

A valóság nem mindig egyszerűen a valóság. Ítélkező szemmel nézünk a világba. Lichtenberg, professzor Göttingenben, 1780-ban egy „zsebnaptárt" szerkeszt. Chodowiecki két metszetét is közli benne a naplementéről. Két fiatal karol egymásba a képen, és nézi a búcsúzó nap sugarait. „Hogy egy ilyen összekapcsolódásban a természetnek ez a pompázatos színjátéka mi mindent ébreszthet a keblekben — írja magyarázatul Lichtenberg —, sohasem fogom leírni, még ha tehetném is." A természet nagy misztériumának kifecsegésére még egy ábrándos lelkű ifjú költő se vállalkozzék, figyelmeztet Lichtenberg. De hogy szemléli a nap járását Heine? Még nincs reménytelenül a „matrácok kriptájába" fektetve, de a felkelő nap számára már a kedvetlenség megnyilatkozása: világítani egy butaságban tengődő földre. És letűnni itt, annyi mint felkelni ott, és egy Sisyphusként görgetni a haszontalanságot.

Karamazov Iván min háborodik fel? ... Az gondolni, hogy örök boldogság vár ránk, csak felejtsük el az értelmetlen szenvedéseket a megdicsőülés előtt! A művészet nem egyszerűen valami ráadás az ember különféle igénylése között. A művészet hatalmas témája éppen az élet értelme. És eltűnődése hatalmas gondolati erjedéshez vezetett. Kant számára a csillagos ég, és a nemes érzület fellobogása az emberi kebelben, a nagy harmónia látszatát kelthette. De csak okosabb lesz az ember az idők múltával, vagy — kiábrándultabb? Milyen következtetésre jutott Kant megelégedettsége után utóbb Nietzsche egy lélegzetelállító pillanatában? A legnagyobb esemény napjainkban, kiált fel emelt hangon hosszú sóvárgásokkal teli töprengések után — az „Isten" meghalt, eltűnt egünkből ... Aki képes a gyanakvó pillantásra, figyelmeztet Nietzsche, az észreveszi a tündöklések között is, a nap leáldozóban van, esties, komor hangulat kezd megülni mindent, s valahogy az „öregedés" meghasonlottsága kezd hatalmába keríteni. A művészetnek is megvan a maga vívmánya.

A technika világa sincs kísértő árnyék nélkül. Már nemcsak Rómeó és Júlia viszontagságain tépelődik „az igaz bölcsességre törekvő olvasó", a nagy tragédiák mögött legördült a függöny. A „legnemesebb szórakozás", amit a „művészet és erény kedvelői" maguknak hajdan megengedhettek, manapság sokszor utcáink zajos forgatagába torkollik. Apáczai egyik kortársa, Johann Rist, még emelkedett várakozásokkal írhatta elmélkedései elé: Die Aller Edelste Belustigung Kunst- und Tugendliebender Gemühter. A festmény, a zene, a verselés valamikor kiemelkedés volt a hétköznap szürkeségéből. De mi lett a „nemes szórakozásból"? ... És az ácsorgás vége az enciklopédiák között? ... Feleletet egy idézet ad a Columbia University New York kétszáz éves fennállásával kapcsolatos ünnepi megnyilatkozásokból: „A tudomány sohasem zárja le véglegesen a kutatást, fáradozása sohasem fejeződik be azzal, a dolgát elvégezte. Minden megállapítása új kérdésekhez vezet, új érdeklődés elindítója lesz. És ez így megy folyton-folyvást — ad infinitum ... A tudományos kutatás soha nem ér célt, mindig útban van, mindig csak egy részletet derit fel. A tudomány az örökkön-örökké tartó adathalmozás." Egy valamilyen „archimedesi pont" létezése is csak ábránd. Ismereteinket teljességgel lehetetlen valamilyen előfeltétel nélküli állításra felépíteni, és mintegy „abszolút nullpontról"

a magasba emelkedni. Amit hangoztatnak, az emberi gondolkodáshoz elháríthatatlanul hozzátartozik, hogy semmit sem állíthat, amelynek már nincs tovább firtatható részlete, nem kezdhetünk semmit sem — „legelölről". ... Apáczai „cartesianismusa" az elmerengő tekintet előtt egy új kérdést villant fel: de mi az emberi szellem, a „két kultúra" útja? A kísértő szellem Madách kérdése:

Szeretném tudni, hogy bukott fajom?
Nemes küzdésben, nagyszerűen-é,
Nyomorún-é, törpülve ízrül-ízre
Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen!

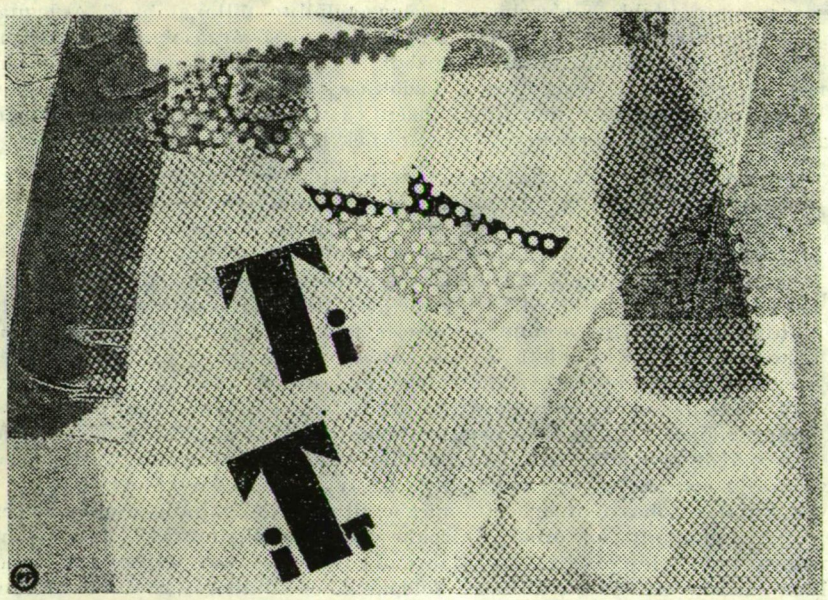

PÁSKÁNDI GÉZA

A halasztás

(*Filmvers-* és *filmesszévázlat*: az *Apáczai [Tornyot választok]* című dráma tévéváltozatának szerkezetrajza. A Tornyot választok című darab kiegészítése filmszemszögből.)

I.

Viharos csataképek. Lovak lába között, lovak hasa alatt egy mankó, egy elhullott kalap, felfordítva, mintha pénzt várna...

Két „lábatlan koldus" hangja hallatszik e képre, amint avult csaták képeit emlegetik. Most látjuk őket a *templom terén,* halljuk is hangjukat; látjuk, hogy az imént még üres térre hogyan gyűlnek vásott, rossz arcú suhancok, kölykök, lődörgő parasztok, vásári iparosnépség: hurkaárusok, szabók, csizmadiák, mások... Gyűlnek, és gyűrűbe fogják őket, vigyori arccal...

Hangok:

Megint kezdik.
Kezdődik a cirkusz.
Ebből élnek: lejátsszák a múltat. Hát azt már játszhatják.
A jövőt kéne lejátszatni, vagy inkább elhozni.

Nagy röhejek: már folyik a játék: a két lábatlan régnyert ütközetek jeleneteit játssza, miközben felvillannak igazi csataképek. Kettősség. Mintha ők a lovak alatt, a lovak lábai közt is lennének, s onnan dirigálnák a harcot. Egy-egy ló hasát meg is paskolják. Harcba küldik. De mintha a lovak hátán is ott lennének. Ezt persze csak ők látják így, a tömeg nem. A tömeg csak azt látja: egymást űzik, kergetik.

Koldusok hangja:

Gyerünk, lovacskák!
Előre, fiúk!
Rákócziért! A hazáért! Jézusért!
Hé, sarkantyú, vágj a vékonyba, előre!

Egy sarkantyút, amely épp annyira van fejük felett, hogy elérik, megpöccentenek, mintegy nógatva, ösztökélve. — Aztán a lovak mind kisebbek lesznek, zsugorodnak, a lovasok is, már-már mintha ólomkatonákat látnánk, a két koldus mint valami Gulliver tereli a liliputi katonákat a harcra; most hirtelen oly kicsik lesznek, hogy el is tűnnek, s a két koldus lihegve egyedül játssza le a jeleneteket; megállnak. Ez a szöveg — s egy más hang — hallatszik (közben arcuk, izzadt, csapzott hajuk látszik):

Más hang:

Nem kell sírni, sem röhögni
Nem történik semmi, semmi
Csak két bohóc lisztes arcán
A rizsporban és verejték
Ellenében görgetünk föl
Egy könnycseppet, de viaszból
Ránc, verejték ellenében
Görgetünk fel egy könnycseppet
Ám viaszból — görgetünk föl
Föl a hegyre — sziklacsúcsra
Föl a homlok szirtfokára
Ránc, verejték ellenében
Görgetjük a viaszkönnyet
Föl a hegyre sziklacsúcsra
Föl a homlok szirtfokára
Sziszifuszként viaszkönnyet
Görgetünk a ránc, verejték
Ellenében egyre följebb
Nem kell sírni, sem röhögni
Nem történik semmi, semmi!

Most a kalapjukkal körbejárnak, egy-két apró pénzdarab hull, megköpdösik, aki nem ad — egy-egy suhanc —, azt mankóval kergetik, röhögve iszkolnak. Van olyan, aki csorba vagy fületlen gombot dob bele: ezt is űzik.

Koldusok hangja:

Nézni jó volt, mi? Fizetni nem jó!?
Nem potyázunk harcot nézni, nem tarhálunk történelmet!
Nem bámuljuk vér-verejték hullajtását fabatkáért,
ingyen, igyen!

Most meg már, mintha mindenkit kergetnének, mindenki röhögve, csúfolódva menekül. Mintha csatában lenne a két koldus, úgy élvezi, hogy futnak előlük.

Koldusok hangja:

Megfutottak előlünk! Győztünk!
A lábuk sem érte a földet, úgy futottak!

Hirtelen teljesen üres a tér: a teljes kép két sarkában, mint két szobor — a Lánchíd oroszlánjai — ül a két koldus, majd egyre kisebbek, már csak pontok. Alig látszanak. Aztán az üres, szinte kongó térre vetülnek a *főcím* betűi: *A halasztás (Tornyot választok)* stb. Zene. Majd hirtelen nagy csend. Hosszúnak tűnik. Borús idő. A tér egészen üres. Hátulról, a hátsó lépcső irányából kongó léptekkel siet a Tiszteletes, körülnéz, kulcsra zárja a templom főbejáratának ajtaját, kétszer ráfordítja a kulcsot, zsebre vágja, körülnéz, elmegy: arca komor, talán rémült is, visszafogott rémület ez. Megint üres a tér. Ebbe az ürességbe kopog bele a koldus mankója: jön Második koldus. Felnéz a toronyra. *Második koldus:* Nagy idők... nagy idők... (Hirtelen elhallgat, mert kopogás hallatszik hosszan. Jön Első koldus.) Ennek is pont most kell jönnie... pont most. Ki hívta ide?... (S innen nagyjából a darab szövege következik.)

A két koldus önfárasztó, nézők nélküli csatajelenete most másodszor jóval rövidebb, de félelmetesebb és hevesebb is az üres, kongó téren, a torony tövében. Csatakiáltások visszhangzanak. A harangig szállnak fel. A torony betlehemi csillagáig, a kakasig. Mintha színházi próbán lennénk: üres teremben. Idegesítő, fájó, szorongató

publikumhiány. Miután már két árnyék fölment — a torony ablaka is megvilágosodik... Ezt a koldusok megbámulják, s most úgy játszanak, mintha onnan fentről néznék őket: *nekik játszanak.*

Az első rész végén elindulnak, hogy nézőket verbuváljanak a látványossághoz. Keskeny utcákon, széles, poros szekérutakon, kacskaringós sikátorokon vonszolják magukat. Bezörgetnek kapun, ablakon, ökröllel, mankóval. Kiabálnak. Egy-egy ablak megnyílik. Egy-egy kapu is.

Koldusok hangja (a képre, nem személyhez szólón):

Gyertek, gyertek!
Gyertek a torony alá, torony tövébe! Apáczait ma ledobatja a fejedelem, a mi nagyságos Urunk! Apáczait ma a toronyból ledobatja a fejedelem, mert nem fogadott szót a mi hatalmas urunknak! Gyertek, gyertek, emberek! Minden hitvitának vége, befellegzett! A fejedelem lezárta a vitát! Apáczait ledobatja! Vége a vitának! Apáczai lehull! Gyertek, gyertek! Nincs többé vita, feleselő száj! A torony tövében elnémul minden! Apáczai lehull! Mi meg az égre nézünk!
Gyertek, gyertek!

Hangjuk, mint a rikkancsok hangja, amikor a szenzációt kiabálják.

II.

Ami a darabban „második felvonás" — arra a filmben legalább két változat lehetséges:

1. A koldus, miközben meséli, mit hallott, látott a palotában, palota előtt (a szövegben hozzáteszi: *Belopóztam a terembe is!*) — mi is látjuk, vagyis: mintegy a koldus meséje nyomán indul a képsor, s a vita szövege, ezt olykor a koldusok első felvonásbeli szövege váltja fel, mintegy ékelésekként, így alkalom nyílik: a két harc, a koldusok és az Apáczai—Basirius—Fejedelem harc párhuzamaira. Feltétlenül ez a megoldás ajánlatos.
2. Betartjuk a színmű tagolását: ez nem ajánlatos, hacsak a rendezőnek valami egészen különleges megoldása nincs, ami jobb az imént említettnél.

Mindenképp azonban: a vita nagyjából úgy zajlik le, amint a második felvonásban megírtuk. A filmben azonban alkalom nyílik a terem szorongató nagyságának — *lélekvesztő* voltának — érzékeltetésére. Ahogy a hang elvész, ahogy az emberi gesztusok melege, forrósága elvész, s eloszlik a végtelen padsorok fölött — mindez ijesztő. Zártság a teremben. Mert a főajtót kulcsra zárják, miután mindenki begyűlt. (A diák valahonnan egyik oldalsó bejáraton jön, ahol a terembe belopódzott koldus is eliszkol majd az emberek lába között. Mint valami patkány, azok észre sem veszik vagy nem is akarják. Ez a kisurranás akkor történik, amikor a fejedelem bejön, s mindenki feláll. Nyilván: azért se néznek le, mert minden szem a fejedelem felé fordul.) Mielőtt azonban a terembe jött volna a hallgatóság: az utcán is magányosan jönnek, nők, férfiak, különböző irányból, némán, nem köszönnek egymásnak, legfeljebb biccentenek; s ha egy-egy házaspár jön: szótlanok, nem néznek egymásra. Nem akarnak beszélni arról, *ahova* s *amiért* mennek. Arcuk merev, nem árul el semmit. A teremajtóban valamit felmutatnak, meghívót talán: nem biztos. Van, akinek nincs mit felmutatnia — ezek ácsorognak. Egy-egy őr nagyon óvatosan — mint amikor mozi előtt feketén árult jegyet csúsztatnak a kézbe — zsebükbe dug, markukba nyom valamit, így ezek is bemehetnek. Ez utóbbiak többnyire polgári ruhában, amazok köznemesi viseletben, vagy katonák s főrendiek. Miután fölmutatták „meghívóikat", az előcsarnokban kapnak még egy papírt. Már az ötödik kapja. Megkérdezi:

— *Ez mire való?*

Aki adta:

— *A nagyságos fejedelem előzetes, végső álláspontja abban a vitában, amely itt ezután lesz. Olvassák el még a vita előtt. Hogy tudják: mi is a saját álláspontjuk ebben az egészben. Olvassák el előtte, hogy tudják: mi lesz utána.*

— *Értem. Miheztartás végett. Nehogy elfelejtsük.*

Félrevonul. Mindenki az előcsarnokban ácsorog, olvas.

(Most surran be a lábak között a koldus is: bent szemtanúja lesz a terem ellenőrzésének, ahogy a darabban írtuk: az ellenőrzés mint *szertartás*. Nagy kongások, a kongásra való gyanakvás.) Minden nézőnek, mintha *helyszáma* lenne, csakis oda ülhet. A fejedelemasszony is jön: helyére vezetik. *Lorántffy Zsuzsanna* arca ugyanolyan merev most, mint a többieké. A terem falán a díszítések, képek Apáczai szemében másként tűnnek föl, mint Basirius szemében. Ami Basiriusnak *biztonságos* ciráda, cirkalom — Apáczainak haragos, ijesztő vonalú szörnyalak, felcsapó hullám. Basiriusra mintha barátságosabban néznének a képek alakjai is, Apáczaira idegenül, szenvtelenül. Vagyis: éreztetni kell: mikor nézi a termet az egyik, mikor a másik. Olykor lehet, hogy ők nem is látszanak: csak a freskók, a falak, képek, ornamentum, kupola, ebből tudjuk meg, ki beszél éppen, no persze a hangjukból is. Igen: mintha maga az épület *mint struktúra* is Apáczai ellen lenne: legalábbis így érzi ő. Basirius a szurkolójának, barátságosnak, lelkesnek érezheti e publikumot. Apáczai számára: panoptikum, viaszbabák, próbababák, hajas babák, zenélő órák figurái: sorsa iránt szenvtelenek, hidegek, sőt — talán ellenségesek is. Sehol egy baráti arc, pedig keresi. A fejedelem nagyon hosszú folyosón jön be, mintha katakombából vezetne ki. Apáczai és Basirius máshonnan: mintha arénában lennénk: határozott érzésünk: Apáczai onnan jön, ahonnan a bika szokott. Basirius a torreádor. A terem főbejáratát Udvarmester bekulcsolja. Miután végignézett a termen: mindenki bejött-e? Itt van-e mindenki? Listába is nézhet, lopva, egyszer körül is jár a padsorok mellett. A kulccsal felmegy egy magas lépcső tetejére. A lépcsőkön is katonák. A többi bejáratoknál szintén. — Kezdődik a vita, miután Fejedelem azt mondja: — *Szabad a vita!*

III.

A torony belső „szerkezete": gerendák, lépcsők, ablakok, harang vagy harangok, kötelek. Az ablakból rálátni a koldusokra: mindig fentről látjuk őket, semmi szövegük nem hallszik, csak mozdulataik, játékuk, harcuk látszik. E fenti szögből — távolságból nyilván kicsik, még furcsábbak. Aztán újra látjuk: végigmennek a városon a nézőket összecsődíteni. Míg Apáczai a torony látogatóival viaskodik, ők toborozzák a kíváncsiakat. Amikor a tömeg összegyűl: az arcok kinagyítása igen fontos. A lábak között surranó koldusok juttassák eszünkbe a kezdeti csatajelenetben látott lovak lábait. „Meghalunk, Apáczai uram! Meghalunk! Segítsen!" — s már el is takarta őket a tömeg. A két mankó az üres téren marad, meg egy kalap felfordítva, mintha pénzt várna: ebbe hullanak Apáczai utolsó szavai (a film szerint utolsó szavai) nagyon rekedten, fáradtan már: „Csak elhalasztották. Csak elhalasztották, ne féljenek, csak elhalasztották, de nem örökre... stb." A zene teljesen elhal. Üres tér. Már mankó sincs. Nagy csend. A tér képe és a toronyé. Így marad: idegesítően hosszú ideig, s ekkor: *vége* a játéknak.

(Kolozsvár, 1973.)

ROMÁNIA

Egy kritikusról és egy esszéíróról

Eddig is gyakran esett már szó e lapokon a román kritikusokról, többnyire valamely vita ismertetése kapcsán. Ezúttal magukról a vitázókról szólnánk, két portréhoz szeretnénk töredékes vázlatot készíteni, egy kritikusról és egy esszéíróról, mondhatni vita- és nyilatkozatszünetben, heti rendes tevékenységük közben.

(A kritikus jelenléte.) A kritikust Nicolae Manolescunak hívják, a bukaresti egyetem román irodalomtörténeti tanszékének adjunktusa, a vezető román irodalmi hetilap, a România literară szerkesztő bizottságának tagja. Vezető irodalmi hetilap — mondottuk, megkülönböztetendő e hetilapot társaitól, melyek igen szép számban jelennek meg Bukarestben és vidéken egyaránt. (Jelenleg irodalmi hetilap vagy folyóirat jelenik meg a következő városokban: Iaşi (2), Kolozsvár-Napoca (2), Temesvár, Brassó, Piteşti, Konstanca, Bákó, Nagyvárad, Nagyszeben, Craiova, Marosvásárhely.) Fölsorolásuk helyett csak annyit, hogy legtöbbjük a hagyományokhoz való kapcsolódás jegyében kapta címét. A bukarestieket említve: a România literară a múlt század első felében megjelent, a XIX. század folyamán fontos szerepet játszó író, szónok és státuszférfiú, Mihail Kogălniceanu szerkesztette Dacia literară-t idézi az olvasó emlékezetébe. A Luceafărul (Esthajnalcsillag), mely főleg fiatalok írásait hivatott közölni, Eminescu nevezetes költeményére utal. (A poéma címét pedig a század első éveiben írták — előbb Budapesten, majd 1906-tól Nagyszebenben kiadott — folyóiratuk élére az erdélyi román literátorok.) A profilját tekintve a bukaresti A Héthez hasonló Contemporanul (Kortárs) a századvégi szocialista törekvések sajtóorgánumától vette címét. Verset, könyvismertetést, kritikát, színházi tudósítást, filmszemlét, tudományos ismeretterjesztő írásokat egyaránt közöl ez a művelődési hetilap, s a román folyóiratok általános gyakorlatához híven több munkatársának is állandó rovatot biztosít. (Beleértve a sportrovatot is. A România literară utolsó oldalán például a mai román próza egyik legjobb stílusművésze, Fănuş Neagu metaforákban tobzódva kommentálja a sportélet, elsősorban a labdarúgás eseményeit.) Zárójeles kitérő(i)nkből visszatérve: azzal, hogy állandó munkatársaiknak rovatot adnak e folyóiratok, lehetővé teszik, hogy több kritikus is hétről hétre rendszeresen és folyamatosan figyelemmel kísérje a megjelenő műveket. Manolescu például 1962 óta minden héten jelentkezik könyvszemléivel, előbb a Contemporanul, utóbb a România literară hasábjain. 1962-ben huszonhárom éves volt és utolsó éves egyetemi hallgató, amikor a mai román irodalom professzora (akkor a Contemporanul, jelenleg a România literară főszerkesztője, a harmincas évek végén Iaşi-ban antifasiszta publicisztikai írásokkal debütáló, a pár éve megjelent román irodalomtörténetének első kötetéért írószövetségi díjjal kitüntetett), George Ivaşcu a vizsga után magához hívatta és fölkérte: írjon kritikát lapja számára. Az első recenzió három hétig készült, mondja a fiatal kritikus, és így folytatja: „Akkor megértettem valamit: azt, hogy a tehetség... döntő mértékben függ attól a bizalomtól, melyet az embernek előlegeznek. Nem tudom, hogy akkor, ha G. Ivaşcu nem közöl s a

szerkesztőségek visszautasítanak, vajon írtam volna még kritikát. Annál is inkább, mivel addig verset írtam, s prózát meg színdarabot; 1952-ben családi használatra folyóiratot adtam ki, de kritikaírásra sohasem gondoltam." Azóta viszont heti könyvszemléivel szerzett rangot, váltott ki vitákat, rokon- és ellenszenvet. A kritikus kritikusai szerint Manolescu „impresszionista", személyes véleményét adja elő, nem elég módszeres. A könyvszemléit többé-kevésbé rendszeresen olvasó viszont épp az effajta véleménymondás miatt nézte át hetenként az imígyen bírált recenziókat. Manolescu ugyanis figyelmesen olvas, nem a számonkérés, hanem a kritikai megértés szándékával, észrevételeit mintegy széljegyzetekként közli, s ha néhol elhamarkodottan fogalmaz, nem tartja kötelességének ragaszkodni tévedéseihez. Ritkán deduktív, majd mindig tárgyszerű, száraz mondatait pedig az tudja igazán értékelni, aki megízlelhette azt az áradó elokvenciát, mely a gondolatot is helyettesíteni képes.

A pályatársak általában sietve kötetbe gyűjtötték már recenzióikat. Manolescu inkább tanulmányait, Maiorescu-monográfiáját adta ki (Maiorescu a századvég irodalmi életének vezető alakja, munkásságát Pálffy Endre egyik tanulmányában a Gyulai Páléval párhuzamba állítva írta le), s meghagyta e könyvszemléket rendeltetési helyükön, a Contemporanul és a România literară hasábjain, hiszen szerepük csak akkor lesz megítélhető, ha történeti távlatból méretik majd föl a század hetedik és nyolcadik évtizedének román irodalma, melynek eseményeit, műveit közelről bíráló szemmel, figyelmes olvasóként regisztrálta Manolescu.

(Az esszéíró és a szavak.) Nicolae Balotă neve és egy-két írása már ismerős a magyar olvasó számára. Pomogáts Béla a Napjainkban írt róla, *Küzdelem az abszurddal (Lupta cu absurdul)* című könyvét Kántor Lajos ismertette a Nagyvilág lapjain (1973/10), a Petőfi-évfordulón elhangzott előadását pedig a Kortárs közölte (1973/8), akárcsak a Jékely Zoltán válogatott verseinek románul C. Nisipeanu fordításában megjelent kiadásához írott bevezető tanulmányt (1974/6). Ez utóbbit Szenczei László fordította, de Petőfiről *Homér és Osszián* címmel magyarul tartott előadást Balotă, mert nyelvünket még a szülői házban tanulta meg, s magyarul éppoly jól tud, mint németül. Kolozsvárt és Nagyszebenben végezte az egyetemet; első dolgozatát Lucian Blagáról írta, kinek az egyetemen hallgatója volt, s akit az ötvenes évek elején, mikor Blaga már nem az egyetemen, hanem a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban dolgozott, gyakran fölkeresett szobájában, „Faust odújában" a fiatal tudományos kutató; látogatásait húsz év múltán így elevenítve meg *A szenvedélyekről* szóló könyvében. „Nem, nem volt igaza az ő Odüsszeuszának, midőn bánatos meditációjában így szólott: »Hiú találmány: / szavak szőttese.« Mert kimondani, a létre hozni a szót, megjelölvén tartóssá tenni — egyet jelent azoknak az emberek nek a megbecsülésével, akikben megvan a szó szenvedélye. És Blaga, minden hallgatásával együtt, közéjük tartozott" — írja Balotă, aki erősen vonzódik a hozzá hasonlókhoz, azokhoz, akikben „megvan a szó szenvedélye". E szenvedély nélkül hogyan is írhatott volna évekig egyszerre több rovatot? A Luceafărul hasábjain hetente közölt rövid esszét, cikket, a România literară-ban a román fordításban frissen megjelent világirodalmi kiadványokról elemzést, miközben irodalomtörténeti tanulmányait írta, s gyakran szerepelt egy-egy vidéki lapban vagy a rádió irodalmi műsoraiban is. Az utóbbi időben inkább csak a România literară-ban jelentkezik heti könyvszemléivel. Ősszel például a Lenau Társaság ülése alkalmából Bécsből keltezett episztolát, majd Baldensperger és Starobinski tanulmányainak román kiadásáról elemzést. Ez év februárjában pedig a következő könyvekről írt rövid esszét: Lanson válogatott tanulmányai, Ricarda Huch romantikáról szóló monográfiája, (mindkettő a múlt év végén jelent meg románul), az ifjú költő, Ioan Alexandru Pindarosz fordításai, Kosztolányi regénye (A véres költő, Veronica Bârlădeanu fordításában Halász Anna előszavával jelent meg Bukarestben). A tékozló bőséget ő maga pedagógiai tevékenység igényével magyarázta egyik nyilatkozatában, de mondjál kivételes munkabírása is szerepet játszott abban, hogy egyforma intenzitással hódolhatott az írás és az olvasás szenvedélyének. „Előrehaladott korú a század, s é majd minden könyvét elolvastam. Azoknak a költőknek a könyveit, kiket megbecsül

nek a világban, mely a Szentség alakjait elfeledvén, buzgóságával a Szó szentsége felé fordul. *Majdnem* mindegyiket olvastam, hiszen meglehet, van valahol egy oltár, hol még nem gyújtottak áldozati lángokat, egy ismeretlen isten, ki még nem találta meg híveit. A többieket, az istenköltőket, az árny hangjait lelkünk sodródó hajója vitte magával, úszván eksztázisok és szorongások között" — írja *Labirint* című kötetének első esszéjében, jellegzetes intonációval így indítva meditációját *A termékeny hallgatás*ról. A hallgatás sokszor foglalkoztatta a könyvek és szavak szerelmesét, amint azt két monográfiájának tárgya is jelzi. Az elsőben a román antiliteratúra jeles írójának, Urmuznak a munkásságát méltatta. (Az Urmuz-művek lefordításának gondolatával és gondjaival Méliusz József foglalkozik.) A nagyobb terjedelmű másodikban az abszurd irodalmat vizsgálja *(Küzdelem az abszurddal)*. Ebben az abszurd irodalom előképei és előfutárai (Lewis Caroll, Jarry, Chr. Morgenstern) jellemzése után Kafka, a dadaisták, Camus, Ionesco és Beckett írásait elemzi, s nagy erudícióval ad árnyalt pályaképeket, végigkövetve ily módon a folyamatot, amely elvisz „egyre távolabb a szótól" (G. Steiner). Az elhallgatás, a csönd esztétikájával végső fokon a Szó morális küldetését állítja szembe, melyet ha csönd előz is meg, az csupán az említett „termékeny hallgatás" lehet, nem Rimbaud sivatagi utazása, hanem Orfeusz útja: „A hallgatásoknak nem mindig ugyanaz a jelentésük, forrásuk. Orfeusz alászállása *ad inferos* és visszatérése *ad superos* a kortárs költészet nagy drámái közé tartozik."

ZIRKULI PÉTER

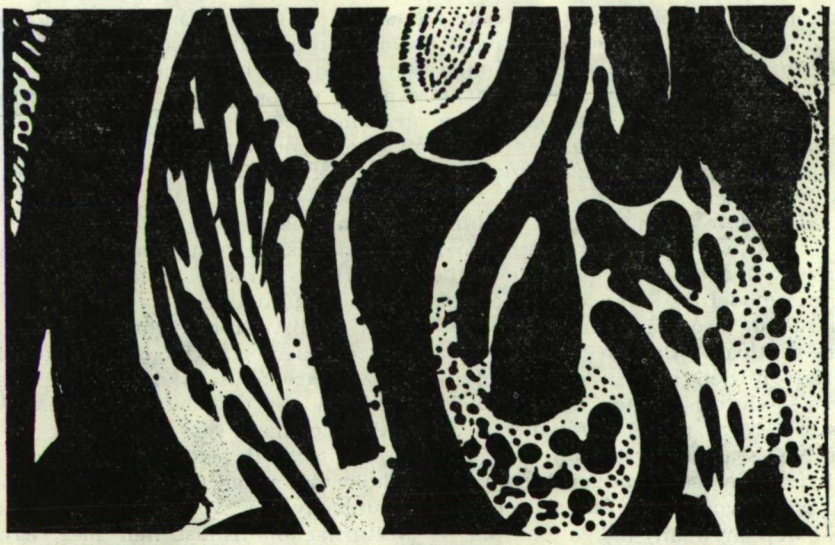

Németh László: Megmentett gondolatok

Németh László életműsorozatának új, tizenhetedik kötete egyike a nagy írói tehetség kései virágzásainak: a *Sajkódi estéket* leszámítva, az utolsó másfél alkotói évtized tanulmánytermését tartalmazza. Az itt közölt írások java része ugyan már a *Kiadatlan Tanulmányok*ban megjelent, mégis az újszerűség szuggesztivitásával hat önálló könyvben történő publikálásuk: a sorsával küzdő intellektus lírájának sosemvolt feszültsége. A tanulmányírónak már nem a tájékozódás mohó ösztöne az ihletője, mint a harmincas években; a kísérletező ember olthatatlan kíváncsisága sem jellemzi, mint még Vásárhelyen; még leginkább a sajkódi halálszéli idillben ítélkező montaigne-i magatartás sztoikus nyugalma áll hozzá legközelebb. Esszéit többnyire a végrendelet izgatott fenségével, az ultima verba súlyos szűkszavúságával fogalmazza. A betegség szorongatásában elemi erővel tör föl belőle az önkifejező ösztön, egyrészt az öteszteridei fordítói robotban lefojtott szellemi energia fölszabadulásaként, másrészt a halállal perlés szándékával, hogy legfontosabb eszményeit és gondolatait a pusztulástól megóvhassa. A hibátlanul fogalmazott mondatokban tragikus sugallatok örvénylenek, a körülmények sivársága és a célok magassága föloldhatatlan konfliktusba kerül: a *Megmentett gondolatok* kilenc nagy, a Tanú-korszak legmagasabb színvonalával mérhető esszéje két fontos drámával és a Tolsztoj-fordítással rekordidő alatt készül el. 1954 áprilisától júniusáig, mindössze három hónap alatt. A tanulmány nem reked meg a jegyzet avagy a vázlat szintjén, az elemzésre ráfolyik az áttekintés, a műfaj a befejezettség, a teljesség irányába tágul. Most az esszé szakad ki az íróból oly visszatarthatatlanul, mint egykor a dráma. A *II. József* és a *Petőfi Mezőberényben* hangulatai rejtett és finom hajszálcsöveken szivárognak föl a kötet harmadát kitevő tanulmányanyagba. Az agónia drámájával fölfokozott türelmetlen életakarat és az elmúlással feleselő sietség jele az is, hogy Németh László publicisztikai témákban is az életmű magas ormaira emelkedik föl, a konkrétum számára mintha csak ürügy lenne, hogy történelemre, kultúrára, jövőbe pillantást vethessen.

A *Megmentett gondolatok* a tanulmányíró mikrokozmosza. Mint rendszerezés és összefoglalás, a teljesség diadala: Németh László világképe summáját, legfontosabbnak ítélt kedvenc eszméit sűríti esszéibe. *A líráról* az újkori kultúra történeti képe s benne a modern költészet ragyogó elemzése és megújulásának programja. A *Tolsztoj inasaként* orosz irodalomtörténetbe rejtett realista regényelmélet és példaadó írói ars poetica. A *Bartók és a XVIII. századi zene* a nyugati módszer és keleti lélek szintézisét hirdeti meg, a műveltség új — azóta irodalmi és művészeti korszakká kibomló — lorcai—bartóki modelljének eszményét. *Az Ószövetség olvasása közben* nemcsak a Négy próféta drámaterve, de a kis nép, nagy sors, prófétaság ősi mítoszának XX. századi újraértelmezése is. A *Vásárhelyi séták* legfőbb pedagógiai tapasztalatait foglalja össze: milyen legyen az új iskola tananyaga (Négy Könyv), módszere (tantárgyösszevonás), típusa (történeti- és munkaelv). A *Nóra ürügyén* „a szörnyfiút és szép arcú anyját", a politikai és kultúrnacionalizmust ítéli meg, egyben a

korszerű hazafiság normáinak kitűnő megfogalmazása is. A *Gulyás Pál szobájában* a monográfiaíró szándékát a lírai emlékezés és önvallomás oldottságával ötvözi. *A vallási türelemről* a vallás nélküli hit természettudományos erkölcsének gondolatával a hasonló című későbbi nagy sajkódi tanulmány előképe. *Az én cseh utam* eszmetörténeti igényű írás, a duna-európai „tejtestvérség" bátor ideájának históriája. A tárgy sokfélesége ellenére mégis minden esszé egyetlen problémába torkollik: milyen legyen a gyarmati fölszabadító mozgalmakkal és a szocializmus térhódításával kifejlődő új világcivilizáció. Németh László, anélkül, hogy az utópia álomvilágába tévedne, hangsúlyosan figyelmeztet három dologra: a folytonosság megteremtésének szükségességére — a kísérletező módszer átmentésére —, az otthonosság igényére — hogy az eszme ruháját a népek karakterére szabjuk —, továbbá arra, hogy az új kultúrának ősi mintára a helyi változatokból a mindannyiunkban közös általános emberit kell megteremtenie. Sehol sincs szó e gondolatmenetben a „harmadik út", a magyar nacionalizmus illúzióiról; az író a szocializmusban egyszerre lát lehetőséget és adottságot, történelmi tényt és föladatot. Sőt minden bizonnyal korrekcióra szorul a kritikának az a korábbi megállapítása is, hogy Németh László a marxizmustól függetlenül jutott el a szocializmus vállalásáig. Igaz, ennek ellenkezőjét sem lehet kategorikusan állítani, de bizonyos, hogy az író gondolkodói nagyságát nemcsak a „hogyan", de a mondandó is teszi.

A *Magyar Műhely* folytatása — már a mesterség szűkebb köreiben — az eszményátadásnak, egyúttal azonban új törekvésnek is teret nyit: az életmű értelmezésének és védelmének. Németh László önmaga kritikusa és irodalomtörténésze lesz: az *Elvágott kötelek* írásaiban már vezérmotívummá nő e szándék. Nem aránytévesztés ez, nem is öntetszelgő narcizmus, hanem nagyon is reális helyzetmegítélés. „Nálunk a művek megszületnek, de elmarad az a kritikai munka, amely a nemzeti műveltség részeként az olvasók tudatába építi őket" — olvassuk egyik tanulmányában. A viviszekció titka és magyarázata tehát nem a befelé fordulás, hanem a betetőző hajlam, a pedagógusi ösztön. Mert „egy irodalmi mű társadalmi alkotás is; csak egyik fele az, ami benne van, a másik, amit gondolni lehet róla". Tragikus, hogy e szerepre nálunk Németh Lászlónak kellett vállalkoznia.

Az írói önértelmezés legfontosabb tétele — tán kissé válaszként is a gyakori vélekedésre, mely hajlamos Németh Lászlót értékelve egyetlen műfajába zárni — az életmű egységére vonatkozik. „Az én egész munkásságom *egy* mű s az egyes munkák annak csak fejezetei ... műfajaim csak egy egyetemes kifejezőkészség különféle irányú megnyilatkozásai s nem a műfajok, hanem az egész mű felől kell megközelíteni őket" — vallja. Másutt a regény és a tanulmány rokonságát fogalmazza meg: „Ahogy regényeimben múltja felől egy-egy emberi tudatot, úgy igyekeztem tanulmányaimban egy jövője felé fordult nemzeti (s tán nem csak nemzeti) tudatot felépíteni." Drámái keletkezéséről szólva mindig hangsúlyozza, hogy először tanulmányként születnek meg, „ugrás és kelepce" később kapcsolódik össze bennük. Az anyag bősége és a műfaj sokfélesége mögött — mint a folklórban vagy a tolsztoji életműben — aránylag kevés és egyszerű elemre redukálható a szerkezet: a rengeteg variáns és enciklopédikus halmozódás inkább az érdeklődés vándorlásából adódik. (Kritika, mozgalom, szociográfia, pedagógia, műfordítás, történelem stb.) Az erkölcsi tartópillér minden bizonnyal az emberi és közösségi jelentésben megfogalmazott „üdvösségügy" szolgálata. Mint gondolkodó egymástól elválaszthatatlannak érzi az eszmét és az utópiát; ideái sohasem csak valóságtükröző kategóriák, hanem egyúttal a megvalósíthatóság végső határáig nemesített, néha azon túl is hajszolt eszmények. (Más lapra tartozik, hogy Magyarországon az utópia műfaja még ma sem nyert polgárjogot, rehabilitációja ma is várat magára. Pedig mennyivel szegényebb lenne például az angol irodalom nélküle! És milyen halaványa középkor, ha a legendairodalmat az elemzés egyedül a ráció fényénél vizsgálná!) A Németh László-i életmű esztétikai faculté maitresse-e, hogy minden műfajában a megölt költő jár föl kísérteni, s e líraiság termeli ki antianyagként a gondolkodói tárgyilagosságot. Pályáját a szüntelen írói vállalkozás tölti ki, melynek hajtóereje a Minőség elve, „hajlam,

képesség és lehetőség szövődése". Ha mégis elsősorban tanulmányírónak tartja magát, e rangsorolás nem tekinthető hierarchisztikus indítékúnak: „Az esszé volt az én legfolyamatosabb műfajom, amelyben nemcsak a legtöbbet, de a legfontosabbat is adtam" — írja.

Az írói önértelmezés egyszersmind Németh László-i regény- és drámaelmélet is, amely nélkül a jövő irodalomtörténésze nem foghat az életmű elemzéséhez. A regény az ő számára — a biológiai realizmus szellemében — egyszerre alkat- és állapotrajz, az emlékezetszerűen működő valóságteremtő képzelet terméke. A többrétegűség jellemzi: a tudatregényben mindig társadalmi és mítoszregény is rejtőzik. Habár minden mozzanata a többnyire egyetlen főhős koordinátarendszerére vonatkozik, az olvasót mégis — a pedagógiai alkotások igénye szerint — különféle életreceptek közötti választás lehetőségével kínálja meg. A regény ábrázoló természetével szemben a dráma — a túlvilág dantei köreinek megfelelően „a szent, a hős, a szörnyeteg" szerepeinek színészi munkára emlékeztető megformálásával — a „lélek öntisztulásának" a műfaja. Általában kettős gyökérzetű: előzménye a tanulmány, de a személyes sors íraként alakítja. „A készülő művön meg kell találni a nyitott artériákat, amelyeken át egy élő ember vérét, a magunkét ömleszthetjük belé" — vallja műhelyéről Németh László, de e vérátömlesztés nem módosítja sem a történeti hűséget, sem a gondolati igazságot. A drámaíró építkezését a főhős pillanatba dermedő szoborszerűsége, „a laokooni statika" törvénye szabja meg. A küzdelem hőfoka darabjait inkább a szívós kafkai agóniával, mint a shakespeare-i lélekviharzásokkal rokonítja. A kritika gyakori tévedése, hogy közvetlen analógiákat keres szereplő és modell, mű és élet között, pedig „a mű inkább csak érintője (differenciálhányadosa) az élet görbéjének", a jelképi nagyságúvá fejlődő hős törvényszerűen nő fölébe az aktualitásoknak. Összefoglalóan: Németh László a két fő szépirodalmi műfajt egymáshoz közelíti; a regénybe drámaiságot, a színműbe epikumot ömleszt.

*Az elhallgatás emlékei*t megszólalásra késztő aggodalmak és kikerülhetetlen alkalmak szülték: a közösségi kohézió lazulásának jelei, az olvasói ízlés romlásának tünete, továbbá interjúk, évfordulók és rendhagyó irodalomórák körülményei. E harminc-egynéhány írás kötetben most jelenik meg először, s a meglepetés erejével hat. Különösen kettő sorolható az író fontos vallomásai közé, habár a többi színvonalával sincs baj: *A vásárhelyi kútra* és a *Levél Veress Dánielhez*. Az előbbi — Németh Lászlónak egyik legtömörebb munkája — nagyszerű summázata mindannak, amit történelemről, kultúráról, erkölcsről csaknem fél évszázados írói pályája alatt megfogalmazott. Az utóbbi az életmű értelmezéséhez, titkainak megfejtéséhez ad nélkülözhetetlen kulcsot. *Egy elbeszélésgyűjtemény elé* című előszava más szempontból fontos: a kritikaíró rejtőzködésére ad választ. A pályakezdő s irodalomszervező családásainak emléke, a betegség miatt zsugorodó munkaidő szűkössége, a generációs stafétaváltás vélt sikertelensége magyarázza, miért lett kritikusból olvasóvá. A kései olvasónapló nemcsak arra alkalmas, hogy Németh Lászlónak az újabb magyar irodalomban való alapos tájékozottságát jelezze, hanem arra is, hogy irodalomtörténeti babonákat, a „nagy tévedések" legendáit oszlassa. Amit József Attiláról 1929-ben, a Nincsen apám megjelenésekor, illetve Déry Tiborról a háború előtt főműve, a Befejezetlen mondat nemismeretében még nem mondhatott el, most pótolja: besorolva munkásságukat a korszak legnagyobb teljesítményei közé.

A *Megmentett gondolatok* bizonyító dokumentuma annak, hogy a tanulmányíró fegyverzete — a vásárhelyi pedagógia rejtett vívóleckéinek is köszönhetően — a hallgatás éveiben sem rozsdásodott be. Sőt ellenállt az öregedés és betegség korróziójának is. A Németh-esszében mindvégig hibátlan összhangban van elemzés, áttekintés és program. Az analízis nem aprózódik el a részletekben, az összefoglalás nem szívja ki az érdekességet a jelenségekből, a megismerés az intellektus egészét mozgósítja: a cselekvő akaratot is. Nincs már meg — mint a Tanú oldalain — az ifjúság láza, de kárpótól érte „az érett kor rendszerező nyugalma". Kevesebb az utópisztikus elem, több a történeti érzék és belátás. A stílus stendhali csillogása mögött az élet gazdagságának tolsztoji teljessége tárul föl. „Az elvont alá szeretek lábat adni, hogy leszállhasson az érzékelhetőbe" — hangzik az írói önvallomás. Esz-

ménye „művész és tudós egy személybe fogása"; a tanulmányírás és líra szoros kapcsolata. Amikor az esszé szinte eleven organizmusként lélegzik. Ritmikus tágulás és szűkülés: a gondolat nemcsak az intuíció rakétaszerű megvillanása, hanem az emlékezés tárgya is, van története és pillanata. Megemelkedés és alábbszállás: a konkrét és elvont, a személyes és egyetemes közt szakadatlan a nézőpontváltás. A stílus dialektikája: a nyelv mint háló húzza ki a tudatból a gondolatot; mert „egy gondolat elsősorban a kifejtése, az ágak, állábak, amikkel emlékezetünkbe, tudásunkba nyúlik". Szerinte kétféle tanulmányíró van: „míg Adynál az absztrakció szétfut, mintha egy égboltot akarna az ember feje fölött kifeszíteni, Gulyásnál egy csúcsba, a rendtartó Idea felé tart"; a Németh-esszében ott van az égbolt is, a sátorrúd is. Föladatának tartja, hogy a rációval „minél mélyebbre világítson az irracionálisba", de nem leplezi el az ismeretlen sötétséget. Nincs nála tudatosabb írónk; de írni mégiscsak „kritikai érzéke részleges kikapcsolásával" szokott; a terv a rációé, de a kivitelezés az ösztöné. Nem tudni, mit csodáljunk jobban benne: a gondolkozás erőfeszítését vagy könnyedségét; a képi fantázia spontán bőségét vagy a kompozíció világos rendjét; ellentmondásosság és bonyolultság föltárását vagy a fogalmazás egyértelmű pontosságát. Kereshetjük e tanulmányírás előzményeit — utalhatunk a külföldiek közül Ortega, Dilthey és mások példájára, a hazaiak közül Kemény Zsigmond, Péterfy Jenő, de legfőképp Szabó Dezső ösztönzésére —, de a párhuzamkutatás semmiféle eredménye sem vonhatja kétségbe: az esszéíró Németh László teljesítménye páratlan, egyszeri és megismételhetetlen. *(Magvető Kiadó, 1975.)*

GREZSA FERENC

Aczél Géza: Másnapos freskó

A *Másnapos freskó* is a hosszabb időszak különféle eredményeit összefogó és a sokféleséget egyszerre mutató első kötetek közé tartozik. Voltaképp nem egyetlen pályaszakasz foglalata. Keverednek benne a pályakezdő lírikus kísérletező kedvének a bizonyítékai, együtt szerepelnek az eltérő verstípusok, a más-más irányt jelző próbálkozások, az egyéniség önmagakeresésének egymásra következő stádiumai. Változatosságot eredményez ez, sokszínűséghez vezet, szinte heterogén tarkaságot teremt. A tökéletes egység és egyneműség hiányáért ilyenkor az érdekes változatosság kárpótolhat, hiszen az induló fiatal költő alkotói helyzetét és tehetségének természetét a sokféleség is jól jelezheti, hitelesen mutathatja s igazolhatja is. Aczél Géza bemutatkozó könyvében is ez az ígéretes kísérleti szakasz tükröződik. A költő még nem alakított ki magának egyetlen saját irányt. Többféle verslehetőséget végigpróbált eddig, tehetséggel, eredményesen és hasznosan, de egyelőre nem kötelezte el magát egyikhez sem a végleges választás föltétlenségével. Ez idő szerint abban látszik a legbiztosabbnak, hogy a klasszikus lírai avantgarde időálló vívmányaihoz kapcsolódik, a neoavantgarde szélsőséges experimentalizmusának az elkerülésével akarja áthasonítani és önállóan megújítani az avantgarde líraforradalmában kialakult eredményeket.

Átgondolt és rendezett a kötet szerkezete. Gondosan szerkesztett ciklusokba rendeződnek a versek, s ezek a nagyobb egységek nem pusztán a kísérletező hajlamról tanúskodnak — felvonultatva a változatokat, a jellegkülönbségekre utaló alakzatokat —, kirajzolják a költői készülődés és iránykeresés egymást követő állomásait is. Útjelzésük szerint haladva nyomon kísérhetjük az indulás — éveket átfogó — folyamatát. A fejezetek kialakítása és összekapcsolása a pályamozgás ívéhez igazodik.

A nyitó ciklust (*Fészekrakók*) érzelmek megszólaltatására és megnevezésére bízott élethelyzetfestésnek tekinthetjük. Fanyar érzelemvilág, illúziótlan életlátás,

rezignáció és szomorúság tükröződik ezekben a költeményekben, az érzelmi áramokat lefékezi és visszafogja bennük a borúlátó tűnődés, az értelmező reflexivitás. Akár a szerelemről, akár a gyerekkor tűnt idejéről, akár mindennapi élménymozzanatokról szólnak a vallomások, szólamaikba minduntalan belevegyül valami elégikus zönge, a fájdalom érzete, a hiány s a panasz motívuma. Főként azért formálódik így a hangnem, mert a megszólalás mögött szüntelen ott van az élettervezés feladataiban élő fiatalember helyzettudata, a felmért élethelyzet élménye, s az eszmélet mindegyre az otthontalanságra, a hiányokra ébreszt, és a csalódásokat idézi jelenvalóvá (pl. *Nem ébredtünk*). Ha nem utal is mindig a szöveg ezekre a helyzetelemekre, élményi háttérként akkor is jelen van az élethelyzet mint keret és meghatározó tényező. Másrészt ennek az elégikusságnak az a forrása, hogy fölerősödve jelentkezik a ciklusban az időélmény — Aczél Géza egyik lírai alapélménye —, mely az ifjúságot már elveszettnek, múltba süllyedve látja, s az eliramlott évek a végesség tudatára döbbentenek, a mulandóságra figyelmeztetnek (pl. *Addig tudok, A végesség változatai*). Nincs is itt más ellenpont, csak a „vonzás-taszítás egy magánya" *(Fagyöngy")*, az „én-te" egymáshoz tartozás bizonyossága, a vállalt sorsközösség és sorsazonosság belátása s az együttküzdés, a „megüljük a fészket keményen" dacossága. Ez a fejezet rajzolja az élmények legszűkebb körét, innen indul a lírai „én" messzebb vivő utakra.

A versek második csoportja nyomban más világba vezet, a közvetlen vallomáshangot is áttételesebbre cserélve. A *Mi görögök* példabeszédszerű versek, az eltávolított személyesség átcsillámló fényeivel. A készen kapott mitológiai anyagban rejlő lehetőségeket ragadja meg az értelmező és újjáteremtő szándék, egyénített üzeneteket fogalmaz a mítoszi példák alapján. Az iskolás mítoszleírást azzal tudja elkerülni, hogy időszerű, érvényes gondolati jelentést kapcsol a választott motívumokhoz, életbölcseleti reflexiókkal tölti meg őket. A gondolatiság tiszta és világos, az üzenetfogalmazás szabatos, a hangnem egyenletes, a mérsékelt archaizálással élő megformálás igényes és kiegyensúlyozott. A vállalkozás érdekes, ez a néhány mítoszértelmező és átíró — szereplírai jellegű — kísérlet mégis alkalmi és rögtönzésszerű kitérőnek látszik a kötetegészben.

A *Fohász a szemekhez* ismét a személyes vallomáslírához tér vissza. „Elfárad az ember / ha torony se látszik" *(Úton)* — fogalmaz egy helyen a költő, s a versek csüggedten panaszolják a hiányt, variálják az „Önkör" képzeteit, a távlattalanság érzésének motívumát. Valami korábbi idealizmus kapott itt sebet, az ideálokat — „a csöndet a szépet", az álmokat, az áhítatot, a tisztaságot — nem leli föl a valóságban az „én", arra ébredt, hogy „valahol vágányok / eltolódtak" *(Önkör)*, s a „nagy másrafordulás" *(Hazám)* tapasztalata az eszmények megfakulására figyelmezteti, egyben fájdalmas tűnődésre indítja. Sejthetően azzal függ össze a rossz közérzet s a dezillúzió, hogy az irányt jelölő és messzehívó célképzetek elhalványodtak a szemléletben, bár a távolok még így is fel-felderengenek a horizonton, a bezáruló körök áttörésére biztatnak üzenetükkel.

Újabb váltást jelent a *Paletta*-sorozat, melynek darabjai a modern festészet világába emelnek. Korántsem a másodlagos élmények és kultúrihletek szenvtelen parnasszizmusa szerint alkotott versek ezek. Bennük van a megidézett alkotók művészi valósága, mégpedig lényegszerű hitelességgel, érzékletes megelevenítettségben. Nem ürügy tehát a modern piktúra nagyjainak a művészete, hanem termékenyítő, sugalló alkalom és jelentésgazdag analógia. A beleélő — s ekként kapcsolatteremtő — felidézés és a tárgyias-távolított önvallomás remekei ezek a kis költemények, amelyek egyúttal a *sűrítésnek*, a lényegre redukálásnak is remek példái lehetnek. Ihletetten, mesterségbelileg is kiválóan játsszák egybe a leírást és a személyes érdekeltséget. A „leírás" megjelölés persze nem is pontos itt, hiszen a sorozat miniatűr látomásokból áll, mert alkotójuk igazában a látomásteremtő megjelenítés módszerével dolgozik. Ebbe a látomásvilágba tudja belevetíteni a maga legszemélyesebb élményeit, szóljon az időről — „mert mindig csak előre jár az óra / nem jutsz vissza a gyerekkorba" —, a rút, a fájdalmas, a félelmes és hiábavaló életről, a szenvedések való-

ságáról, a „szörnyű világ"-ról vagy éppen a tisztaság, a szépség, a csodálkozás és a fény vágyáról.

A *Zsarol a félelem* sem hoz derűsebb színeket az élményvilágba, inkább fölerősíti és elmélyíti — új elemekkel gazdagítva — a már ismert motívumokat, vallomásszólamokat és versjelentéseket. Hangot kap a magányérzet, a reménytelenségtudat, a szinte tárgytalan szomorúság, felhangzik a „nem tudunk szépen élni" fájdalomszava, szorongató élményként jelentkezik a baljós időmúlás, letaglózott remények és fölvérzett hitek keserítik az eszmélkedőt, csak távolról rémlik fel a teljes élet, a szép életteljesség látomása, félelmek és szorongások indítják szólásra a vallomástevőt. A közérzetkifejezés itt az elsődleges, az élmények, érzésfajták és gondolatfutamok motiváló eredetének a részletező megjelölése másodlagos. Nem törekszik a költő olyasfajta helyzetteremtésre, amely megkönnyítené az okok földerítését, a források pontos megjelölését. Mellőzi a versélmények megkötését és konkretizálását, ezért a kifejezett életérzést akár elvonatkoztatottnak is érezhetjük. Legszebben, legteljesebben — a legnagyobb lírai erővel — a *Kallódások I—V,* ez kitűnően formált, sok motívumú közérzetvers nyilvánítja ki az önszemléletet és a léttudatot ebben a komor színezésű ciklusban.

A legszembetűnőbb és legmélyebb érvényű váltást a könyv címadó — és egyben záró — versegyüttesében hajtotta végre Aczél Géza. Ezek a „hosszú versek" adják a gyűjtemény legegyénibb költői eredményeit. Itt a legmerészebb a hagyományoktól való elrugaszkodásban és az újszerű alakzatok megteremtésében a kísérletező szándék. Leginkább ezekben érezhető az avantgarde ihletés is, akár a részleteket, akár a kompozícióteremtést tekintjük. Az *Emeletes könyökvédő*ben, a *Másnapos freskó*ban, az *Öreg bokrétá*ban, a *Bankók feltámadásá*ban, a *Karnevál*ban és a többiekben új élménytípusok tűnnek fel, új rétegekkel gyarapszik a lírai valóságélmények tartománya. Kilép az alkotói „én" a pusztán önmagára méretezett, szűkebb élménykörökből, szemléletmódja, valóságtudata lényegesen tágabb dimenziókat fog át. Megszűnik a passzív szemlélődő magatartás kizárólagossága, a visszafogott érzelmek csendes áramlása és a tűnődő beállítottság, az elégikus hangoltság egyeduralma is. Kicsap a versekből a szatirikus indulat, a támadó szenvedély, mely helyenként egyenesen szarkazmusba vált. Ahol pedig nem a szarkasztikus düh és az éles irónia a szemléletmeghatározó, ott is nagyobbrészt a szelídebb ironizálás, a kételybe forduló keserűség és a groteszkhez forduló életláttatás a jellegadó. A költő szinte kivétel nélkül olyan élethelyzet, valóságszelet, emberi szemléletmód, életjelenség elé tart itt torzító tükröt, amely valamilyen értékrendzavart, torzulást, ijesztő kisszerűséget vagy nyomasztó devalválódást tartalmaz, s ekként kihívást jelent a józan emberség, a magasabb emberi igény számára. A verslátomásokban valami módon „fonákjára bomlik az élet", felborul a rend, és megsérül a kívánt életösszhang. Ezért fakad a harag, a düh, a keserűség s a másért perlő, ideálokat számon kérő indulat.

A szemléleti frissüléssel, az élménykör bővülésével és a kifejező szándék módosulásával jár együtt, hogy Aczél Géza kísérletet tesz már birtokolt lírai formanyelvének a megújítására is. Újszerű struktúrákat, egyedi műformákat teremt. Látszólag laza és heterogén alakulatok ezek a költemények. Pedig éppenséggel a megtervezettség, a tudatos alakítás, az összefogottság itt a jellegteremtő. Valójában tematikusan is szigorúan körülhatárolt a sorozat legtöbb darabja, mindegyikben világos az alapélmény, felfedezhető az egységesítő vezérmotívum, egy irányba sodródnak a képek, pregnánsan megjelölt a cél, amely vonzza a gesztusokat, tisztázott a versteremtő indulat, egységes a gondolati szerkezet, a mondanivaló sem rejtőzik a sokértelműség homályába. Tulajdonképp mérsékelten és fegyelemmel él a kihagyás, a logikai szaggatottság, a szemantikai csönd, a szabad képzettársítás vagy a gyorsított síkváltás eszközeivel. Kidolgozott szerkezetben kapnak helyett az olyasfajta hatóelemek is, mint a dadaista csillámlású humor, az ironikus nyelvi játék, az abszurdizáló kép, a groteszk vagy a kontrasztok villódzása. Bizonyos, hogy ezek a „hosszú versek" a kötet nagyobb súlyú felét jelentik.

Reményekre jogosító bemutatkozás a *Másnapos freskó,* figyelmet érdemlő jelentkezés dokumentuma. Nem kiforrott, de igen tehetséges lírikust állít elénk. Elért

eredményei tiszták és értékesek, nem kevés bennük az önállóság, az eredetiség. S ez akkor is föltétlen elismerést érdemel, ha tudjuk, hogy a saját poétika megalkotásában — és főként az alkotói világkép kiküzdésében — még csak a kezdeti lépések megtételére volt alkalma. Hogy a következőket is hamarosan megteszi, arra az eddigi út tanúsága a garancia. Tehetségét szépen és meggyőzően bizonyította. Lehetőségei nagyok. Nincs akadálya annak, hogy Aczél Géza érett alkotó, jelentős lírikus legyen. *(Szépirodalmi, 1975.)*

FÜLÖP LÁSZLÓ

Vekerdy Tamás: A színészi hatás eszközei — Zeami mester művei szerint. Lélektani elemzés

A Magvető Kiadó Elvek és utak című sorozatának egyik legújabb, 1974-ben megjelent műve a szerző datálása szerint már 1968-ban elkészült. Valószínű, hogy nemcsak nyomda- és kiadástechnikai okokra vezethető vissza a megjelenés több mint fél évtizedes késése, mégis szomorú figyelmeztető. Pár évtizede vettük észre, hogy a budapest—nagykanizsai vonat lassabban közlekedik, mint egy évszázaddal ezelőtt. Ha a MÁV azóta javított is a helyzeten, azt nem ajánlanám, hogy a könyvkiadás gyorsaságát vessük össze az egy évszázaddal ezelőttivel. Majdnem biztos, hogy az esetek túlnyomó többségében korunk maradna alul.

Késés ide, késés oda — az esetleg elriasztó, barokkos hosszúságú cím mögött értékes és igen élvezhető stílusban megírt könyv húzódik meg, mégiscsak dicsérve a kiadót. Időközben, a japán nó-játékok körszínházbeli felfedezése nyomán Zeami mester neve is ismertebbé vált, s ha némi, a romantikus orientalizmusra jellemző egzotikus íz is fűződik hozzá, az csak fokozza az érdeklődést. S végső soron az ilyen várakozás sem csalatkozik meg teljesen, hisz a könyv magyar nyelven először tárgyalja ilyen részletességgel a nó-színház történetét, társadalmi beágyazottságát és világképét, színésznevelési rendszerét, színpadát és játékstílusát stb. S mindezt, néhány európai megfigyelő megjegyzésein kívül, elsősorban Zeami mesternek, a nó klasszikusának, törvényei kanonizálójának a távol-keleti kultúrák virágos stílusával megírt, mégis rendkívül pontos és sokszor szinte meglepően modernnek tűnő elméleti művei alapján.

De a szerző nem is rejtegeti célját: egész könyvét a *de te fabula narratur* jegyében született európai önvizsgálatnak szánta, a színészi hatás törvényszerűségeinek tárgyalása ürügyén modern civilizációnk olyannyira önelégült emberének akarván felmutatni egy teljesebb emberség eszményét és megvalósításának lehetőségeit. Így lesz a késő középkori, japán reneszánsznak is nevezett történelmi korszak zárt világképe, az ősi kínai kultúra filozófiájából, antropológiájából és kozmológiájából táplálkozó zárt kultúrája alapján virágzó színházi kultúra és embereszménye a példája mindannak, amit a modern európai fejlődés során, az egyoldalú technikai civilizáció csodálatos eredményei mellett is elveszített az emberiség tehetségben, emberi képességben és teljességben. A példák kontrasztja elsősorban az európai színházi kultúra fejlődését bírálja, de érinti a nevelési rendszert és a modern embereszményt is.

A japán nó színészeit hétéves koruk óta képezik, mind a képzés szakaszainak tartalma, mind a színészi játék technikája és hatásmechanizmusa céhszerű titkos hagyaték, családban öröklődik — a tehetségesek örökbefogadása útján is —, és szerzetesi életformát követel (de nem az európai szerzetesség értelmében). A nó zenés-énekes-táncos színház, megköveteli a színészek teljes testi-lelki-szellemi kiképzett-

ségét, uralmát saját szervezetük felett. Az örök gyakorlat során lesz alkalmassá a művész a főszerep, a site eljátszására is, és körülbelül 35 éves korára éri el klaszszikus játékstílusának teljes kibontakozását. A japán színház közvetlenül a kínaiból, de rejtett csatornákon keresztül valószínűleg az ugyancsak kultikus görög színházi kultúrából alakította ki formáit, erre utal a zenés-énekes-táncos jelleg, a maszk használata s a színpadon jelenlevő, bár nem mozgó kórus, mely a hősök párbeszédét vagy erősíti, vagy helyettesíti. A szerző szerint genetikai kapcsolat van az európai színházi kultúra hajnalát képező görög színház és a japán nó között, szerintem nincs kizárva a tipológiai rokonság sem, amely annál érdekesebb lehet, hisz rokon társadalmi fejlettségi fokú közösségek kultikus gyakorlatában gyökereztetheti színházi kultúrájuk rokon vonásait.

Akár a görög színház — sok közvetítésen keresztül — ma is élő utódja a nó, akár nem, színészi gyakorlatának tudatosságát és a testi-szellemi ember minden képességét megmozgató hatalmát érdemes szembeállítani az egyoldalúan értelmi irányba fejlődött s ezért a mozgás teljességét elsorvasztó európai színházi fejlődéssel. A progresszív corticalizáció, miközben hozzásegítette az embert a természet meghódításához és átalakításához, saját természetét is megfosztotta olyan képességektől, melyek korábbi kultúrák embere számára magától értetődőek voltak. A görög nevelés még mindenoldalú volt, a gümnazion testi nevelése zenei és irodalmi-retorikai képzéssel kapcsolódott egybe a kalokagathia jegyében, a római rétorképzés viszont már az agyon kívül csak a kéz gesztusait nevelte; a modern nevelés egyoldalúan fogalmi, s a naturalista színház, mely díszleteivel a nézőt fosztja meg a fantázia kiegészítő-felidéző tevékenységétől, a színészt még gesztusaitól is megfosztja, a hangzó szón kívül egyedül a mimikát hagyva meg neki az individualizálás eszközéül. Ezzel szemben a hagyományos mozgásszínház tipizáló maszkjaival a teljes test mozgására bízza az egyénítés, a jungi értelemben vett archetípus individualizációjának kifejezését.

A totális színház mai törekvései — mint ahogy Vekerdy Tamás vissza-visszatérő Sztanyiszlavszkij-, Brecht-, Dullin- és Barrault-idézetei mutatják — nem valamilyen gyökértelen modernség értelmében foghatók fel, hanem a színészi kultúra ősi gyökereihez nyúlnak vissza, azokat próbálják újjáéleszteni, hogy ezáltal járuljanak hozzá az emberiség egyik legalapvetőbb szükségletének kielégítéséhez. Azt, amit a kiirthatatlan mimoszösztön a commedia dell'arten keresztül egész a totális színház primitivizáló karikatúrájáig, az operettig változatlan tömegsikerrel őrzött, a mai kor legjobbjai napjaink legigényesebb drámaművészetével magas esztétikai szinten egyesülő igényes totális színházzá igyekeznek tenni, hogy az emberiség lelki egészségét ápoló, az egyoldalú értelmi fejlődés által sorvadásra ítélt lelki tehetségeket feltámasztó, az emberi teljesség igényeit szolgáló intézménnyé válhassék.

Mindez azonban nem lehetne eléggé megragadó a modern tudomány fetisizálásának körülményei között felnőtt emberre, ha nem kapna tudományos igazolást. Ezért Zeami mester elméleti megállapításait Vekerdy nemcsak századunk legkiválóbb színházi szakembereinek és alkotó művészeinek vallomásaival veti össze, hanem a fiziológia, elsősorban a neurofiziológia, valamint a mélylélektan, a parapszichológia és a telepátia tudományos eredményeivel is, hisz hite szerint a színészi hatás, valamint a színész és közönsége közötti kölcsönhatás telepatikus jelenség. Pavlovtól kezdve Freudon, Jungon és Völgyesin át a telepatikus jelenségek szovjet szakértőjéig, Vasziljevig hivatkozik a könyv, szinte állandóan, a modern neurofiziológia és parapszichológia határterületeit érintő kérdésekre. Mivel azonban ezeknek az eredményeknek a mai kísérleti pszichológia méréseivel való megfigyelhetősége és verifikálhatósága még nagyon gyermekcipőben jár, itt még a szakemberek is sokszor kénytelenek a dilettantizmusra emlékeztető feltevésekkel dolgozni. Joggal fejeződik be ezért a szerző fejtegetéssorozata a tudományosan legfejlettebb országokhoz intézett felszólítással: tömegméretekben végezzenek a színészi hatás neurofiziológiai következményeit kontrolláló vizsgálatokat.

A rokonszenves és gondolatokban gazdag, de a modern tudományosság igényeit a dolog természetéből kifolyólag nem mindig teljesen kielégítő könyv öt klasszikus

nó-darab közlésével fejeződik be, közülük 3 Zeami, 2 Kanami műve, aki Zeami apja volt. A műveket a német nyelv közvetítésével bár, de értően fordította Kemenczky Judit, a nó-drámák lírai gondolatiságát szépen érzékeltetve.

CSETRI LAJOS

Vallomás a magyar föld őstörténetéről

LÁSZLÓ GYULA : VÉRTESSZŐLŐSTŐL PUSZTASZERIG

Aligha van a magyar régészeti irodalomban hatékonyabb és ismertebb, tudományosan megírt, de a tudománynépszerűsítés nemes feladatát is vállaló, vállalni tudó könyv a *Honfoglaló magyar nép életé*nél, melyet harminc-egynéhány éves fejjel írt meg László Gyula, és az öldöklő világháború utolsó évében látott napvilágot. Azóta tanulmányok és könyvek garmadájával bizonyította idehaza, de külföldön is, hogy a roppant sok időt és munkát igénylő részletkérdések megoldásában éppen úgy otthonosan mozog, mint az eredeti látásmódot néha bizony (valljuk be nyíltan) képzeletet is igénylő összefoglalások megteremtésében. Mostani könyvében én inkább az alcímet (Élet a Kárpát-medencében a magyar államalapításig) és annak is leginkább első szavát hangsúlyoznám. Ha valaki, hát László Gyula tudja legjobban közülünk, hogy a régészeti leletek nem csupán rozsdás, kajla, kicsorbult, hiányos, összetört tárgyak, hanem a valahai élet részei, néma tanúi. Megszólaltatásuk nem magától értetődő, hanem komoly nekifeszülést, nem ritkán birkózást kíván, amelynek megvannak a maga nagyon is kötött szakmai fogásai, szabályai. Magával ragadó erőssége a könyvnek a hitelesség, a belülről való ábrázolás. Nem marad tárgya alatt, nem is kerül fölébe, egyszerűen azonosul vele. A megelevenítéshez a majd fél évszázados gyakorló régészként szerzett tapasztalatain túl a nagy elődök összehordta eredményeket is felhasználja, értékesíti. Az ásatásoknál sincs ez másként, hiszen a legmegfelelőbb módszernek mindig magából a bonyolultsági szintből kell következnie.

Hatékonysága, mint többi műveinél, szemléletmódjából következik. Világosan látja és láttatja, amit el akar mondani. Kijelentések (ha úgy tetszik: dogmák) helyett mindvégig a szemléleti nyitottság jellemző a könyvre. A bonyolultra érzékeny, az általánosításban egyszerűsítést gyanít és igyekszik elkerülni, hiszen minden vágya az egészet bírni le. A történelem folyamatát nézi, ám mindig csak sűrűsödési pontjait vizsgálja igazán. Ezért nincs egyetlen könnyelműen vagy feleslegesen leírt szava sem. Szinte megható, ahogyan erőnek erejével lefokozza, majd eltüntetni igyekszik a személyes jelenlétét. Teszi ezt a középkori székesegyház-építők személytelen aszkézisával, akiknek egyetlen dolog volt csak fontos: maga a felragyogtatott mű, melyet — dicséretükre legyen mondva — századok múltával is néma döbbenettel bámulunk. Az emberiség fejlődésének előrevivői százezer évekig névtelenek, ismeretlenek számunkra s csak a legutolsó századokban válnak „nevessé". Ez a világmindenségbe feloldódni akarás végig kitapintható László Gyula munkásságában.

Az őskor fejezeteit inkább csak bemutatja, a leglényegesebbet summázza ugyan, de hangja hozzánk közeledve válik egyre közvetlenebbé, s rólunk, magyarokról szólva lesz izzóvá. És hát a könyv szinte meleg a kézben, annyira érződik rajta szeretete a tárgya iránt.

Elkötelezett mű, nem színlel pártatlanságot. Szerzője számára a történelem a nemzeti tudat tükrét jelenti. A hajdani „célszerű szegényemberekre", a köznépre figyel, róluk szól és őhelyettük, akik már szólani nem tudnak, de valaha ők is érző-élő emberek voltak.

A könyv utolsó fejezetében a honfoglalásról és előzményeiről ír. Lényegében azokat az eredményeket igyekszik egybemarkolni, amelyeket az utóbbi években szóban és írásban hirdetett a magyarok kettős honfoglalásáról. A szerző — s ebben nem áll teljesen egyedül — azt vallja, hogy a 670 táján a Kárpátok medencéjébe áramlott „késő avarok" voltaképpen velünk egynyelvű magyarok. Néprajzi, embertani, forráskritikai, állattani, növényföldrajzi, művészettörténeti érvek tucatját vonja be — felmérések egymásba kapcsolódó láncolatával — vizsgálódása és bizonyító anyagának körébe. A megfogalmazás módjából önmagából is kitűnik, ha máshonnan nem tudnók, hogy László Gyula nem a csalhatatlan válaszadók, hanem az örök kérdezők közé tartozik. A kutatómunka az ismert vagy felbukkanó adatoknak, tényeknek újból és újból történő megvizsgálását, értelmezését kell célul tűzze. Ha e tények magyarázatának, az ellentmondások feloldásának más módja is lehetséges — márpedig gyakorta ez a helyzet —, annál többrétűbbé válik a magyar földet vagy magyar múltat kutató munkánk. E részeknél a gondolkodás szépségét akarja felvillantani a szerző, és átsugározni az olvasóra. Nem is az eredmény, a megoldás a lényeg, hanem a problémalátás, melynek gyújtópontjában mindig az ember áll.

A kötet egységes világképfoglalata az igazság szenvedélyes keresése. Ez a néha önmaga cáfolatával kiteljesedő életmű szüntelenül újít és újul, akár maga az egykori élet. A kutatói eredetiséggel, fölényes jártassággal, hatalmas anyagismerettel és érett kritikai érzékkel sorjázó érvelés az életből indul és (ha néha kanyargós utakon is) oda tér vissza. Kalandozásairól, zsákutcáiból sem talál haza felfedező érvényű eredmények nélkül, ezért kíván mindvégig gondolkodó olvasást. Bolyongásai közben nincs csalhatatlan iránytűje (önmaga sem képzeli ezt), csak felelőssége, amellyel gyakorta válságok közepette keresi a helyes utat. S egy pillanatra sem törődik azzal, nem is neheztel, ha kételyeik miatt elengedik kezét kollégái, vagy elhagyják hivatlan tisztelői. A magyar régészet — szerencséjére — különféle természetű kutatókat és értékeket foglal magába, ezek egymást nem kizárják, hanem kiegészítik és kiteljesítik.

László Gyula értéktisztelő és értékfelmutató, az élethez tapadó, azt megelevenítő, a holt tárgyakba életet lehelő, a porladó csontokra izmot képzelő tudós, aki együtt él tárgyával. Ezért képes egyszerre látni és láttatni a részt és az egészet, a helyit és esetlegest összekapcsolni az általánossal, egyetemessel. Úgy nemzetközi, hogy végig megmarad nemzetinek. Értékrendje, lényeglátása, ráeszmélése és eszméltetése, tartalmi és formai ereje, a maga keze alól kikerülő rajzos magyarázatok messze a puszta szakirodalom fölé emelik a *Vértesszőlőstől Pusztaszerig* című könyvet. *(Gondolat, 1974.)*

KŐHEGYI MIHÁLY

Aranykoporsó

VÁNTUS ISTVÁN MÓRA-OPERÁJÁNAK ŐSBEMUTATÓJÁRÓL

Korunk operairodalma jellegzetesen literátus. A zeneszerzők szerte a világon arról panaszkodnak, hogy nincs librettó, nincs librettóíró; ezért fordulnak úgyszólván kivétel nélkül kész irodalmi alkotásokhoz, már megírt drámákhoz vagy regényekhez. Ne szóljunk most — nem tartozik szigorúan véve tárgyunkhoz — arról, hogy igaz-e, helyes-e ez a szemlélet. A zeneszerzők így gondolják, tehát egy adott mű kritikusának az a feladata, hogy annak módszereit, törvényszerűségeit figyelje. S mivel Vántus István *Aranykoporsója* is egy már meglevő irodalmi alkotást adaptál az operaszínpadra, az adaptáció általános és konkrét problémáit kell vizsgálnunk.

Nem vitás, hogy amikor bármelyik művészeti közegből egy másikba kerül át az alkotás, egyrészt törvényei megváltoznak, másrészt az átdolgozónak bizonyos szuverenitása van az átdolgozás megoldásában. Regénynek operaszínpadra való adaptációjánál — akárcsak filmre írásánál — szükségszerűen esik el az eredeti alkotásból mindaz, ami leírás, kontempláció vagy kommentár. Az operaszínpad esetében mindezt a feladatot a zenének kell ellátnia, és a szövegkönyv megelégedhetik a dialógusokkal, az azokban megnyilvánuló és jelentkező cselekményelemekkel. Az átdolgozásnak egyetlen megkötése van: nem hamisíthatja meg az irodalmi modell *lényegét.*

Közismert példán demonstrálva a fentieket: Arrigo Boito Verdi Otellójának szövegkönyvéből kihagyta a Shakespeare-dráma teljes első felvonását és több mellékszereplőt, elvetett egy-két olyan lelki motivációt, amellyel Shakespeare bizonyos fokig megvilágítja Jago bonyolult alakját, viszont beleírta a Credót, amely éppen a motiváció szempontjából Shakespeare-től eltérő magyarázatot ad Jago tetteinek megértéséhez. Verdi zenéje pedig pótolja mindazt a kommentárt, amit a drámában az egyes szereplők mondanak el, megmagyarázza a mélylélektani összefüggéseket és ugyanakkor a maga koncepciója szerint szinte „megrendezi" az előadást. (Shakespeare Otellója esetében a rendezőtől és a színésztől függ például, hogy milyen jellemként ábrázolja Desdemonát; Verdi zenéjével azonban csak egyetlenegy fajta Desdemona-jellem képzelhető el.)

Vántus saját maga írta operája szövegkönyvét. *Móra* regényének cselekménymenetét természetesen megtartotta, a szereplők számát csökkentette, és összevonta a regény két alakját, Lactantiust és Mnestert. Mindezek az összevonások és elhagyások — mint említettük — az egyik műfajból a másikba való adaptáció magától értetődő és szükséges velejárói. Más kérdés a mondanivaló, a célzat.

Móra regényének két síkja van: a diocletianusi kor történelmi-ideológiai-politikai mozgalmai, a kereszténység lassú előretörése, és a szerelmi vonal. Olvasója válogatja, hogy a regényben nagyjából azonos terjedelemben kibontakozó két sík közül melyiket tartja lényegesebbnek. A romantikus szemléletű, érzelmekre reagáló olvasó számára minden bizonnyal Titanilla és Quintipor csodálatos színekkel megrajzolt tragikus szerelme fontosabb. Úgy tűnik, hogy nem a terjedelem, hanem a súly szempontjából Móra is ezt tartotta lényegesebbnek. A stílus súlyára gondolunk: senki nem tagadhatja, hogy Móra gyönyörű nyelvezetéből és — jobb szó híján mondjuk

így — ihletettségéből több jutott a Bajae-ban lejátszódó résznek, mint a többinek. (Nem kötekedésként jegyezzük meg, hogy Bajae — a színlappal ellentétben — nem sziget.)

Vántus ezzel szemben a történelmi-politikai résznek ad nagyobb nyomatékot, főleg terjedelemben. A sok képre tagolt, háromfelvonásos operában a jelenetek többsége erről szól. Néhány rövid pillanatképben exponálja csak Titanilla és Gránátvirág megismerkedését, szerelmük kibontakozását, teljes képet csak a bajae-i jelenetben szentel kettőjüknek. Bizonyos fokig ő maga cáfolja saját koncepcióját, amikor a darab epilógusában Bion szájába adja, mintegy mottóként a szavakat az istenek halandóságáról és az őket szülő Föld halhatatlanságáról. Mert hiszen mit jelentenek a szavak mást, mint azt, hogy halandó minden, ami nem a Föld, tehát az Ember és annak érzelmei. Romantika ez? Természetesen, de annak legnemesebb, valóban halhatatlan megnyilatkozása.

Vántus nyilván saját korunk szavára hallgatott, amikor az Aranykoporsó két síkjából így választott. A változásokat akarta bemutatni, annak az életszemléletnek eltűnését, amit az antik hellén-római világ jelentett, és annak az újnak a megjelenését, a kereszténységét, amely szinte mindent tagadott, ami az antikvitásban lényeges volt. Az már más kérdés, hogy ma hogyan szemléljük ezt a problémát. A maga idején nyilván haladást, fejlődést jelentett a kereszténység eszmevilága. A ma embere azonban valószínűleg szebbnek gondolja el a természettel összeforrott és az emberi érzelmeket szabadon érvényesülni engedő antik szellemet.

És egyébként is: a Kis Tit és Gránátvirág szerelme ugyanazt szimbolizálja, amit a regény politikai síkja konkrét szavakban kimond. Nem lehet másként értelmezni — jobb szó lenne: átélni — a két fiatal szerelmét, mint a halálra ítélt ókori életszemlélet szimbólumát. És ha ezt elfogadjuk, a szövegkönyv válogatása a két sík közt kissé bizony célját tévesztette. Ugyanazt mondja mind a kettő, viszont az opera mégiscsak elsősorban a líra, az érzelem, a szenvedély és az indulat műfaja.

*

Így hát a zenére hárul a feladat, hogy ezt az ellentmondást kiküszöbölje. És a zenében valóban meg is találjuk ezt a feloldást. Vántus az énekbeszéd, az átdallamosított recitativo eszközét állítja előtérbe műve vokális részében. A „közéleti szféra" zenébe öntésére ez éppúgy a legmegfelelőbb eszköz, mint Diocletianus alakjának, emberi vonásainak ábrázolására. Ebben a koncepcióban követelmény viszont, hogy a lírikus részek, tehát éppen a szerelmi jelenetek szélesebb, nagyobb ívű dallamossághoz jussanak. A zeneszerző kitűnően látja a problémát és igen jól oldja is meg. A bajae-i jelenetben az énekszólamok nagy ívű dallamokra tárulnak, ezeket előlegezi a nyitány funkcióját hordozó, színfalak mögötti szerelmi ének. A másik oldal is bővelkedik jobbnál jobb megoldásokban, elsősorban a zenekari részben. Az előbbiekből talán már kitűnt, hogy Vántus zenéje a muszorgszkij—debussyi modellt követi az énekbeszéd középpontba állításával. A zenekar viszont Wagner dramaturgiájához nyúl, amikor visszatérő motívumhálózatot épít ki. Ezek a motívumok inkább fogalmakhoz — szerelem, sors, végzet stb. — kötődnek, semmint személyekhez. Rendkívül karakterisztikusak ezek a visszatérő témák, amellett a legtöbb esetben igen finom megoldásúak. Vántusnak néha elegendő egy-egy zenekari hangszín vagy a muzsika struktúrájának felismerhetően visszatérő módozata arra, hogy helyzetet és jellemet ábrázoljon. Elég gyakran szinte rejtve vannak ezek az utalások, és nagyon oda kell figyelni, hogy a hallgató észrevegye. Ha azonban követni tudja menetüket, appercipiálja drámai funkciójukat, élménye feltétlenül bővül és megsokszorozódik.

*

Világos, hogy az ilyen fajta dramaturgia az előadástól sokat követel. A zenekartól, illetve a karmestertől a motívumhálózat hangsúlyozását, az ábrázoló-kommentáló jellegű zenei részletek meggyőzően karakterisztikus realizálását. Az énekesektől pedig azt, hogy ne csak énekeljenek, hanem egyrészt a prózai színész nívóján

alakítsanak, másrészt hogy Móra mondatait abszolút érthető szövegkiejtéssel deklamálják.

Az ősbemutató szereplőgárdája, zenekara, karmestere és rendezője mindezeket az igényeket igen magas fokon elégítette ki. Ritka szép és minden összetevőjében összehangolt előadásban vitték színre az újdonságot. A legnagyobb dicséret hangján kell megemlékeznünk *Vaszy Viktor* betanító és vezénylő munkájáról éppúgy, mint *Horváth Zoltán* egészen magasrendű rendezéséről; *Sinkó György* kitűnően megformált Diocletianusáról, *Berdál Valéria* hangban és játékban bájos Titanillájáról, *Gregor József* gyönyörű hangú Bionjáról éppúgy, mint a zenekar jó játékáról vagy *Sándor Lajos* díszleteiről és *Vágvölgyi Ilona* kosztümjeiről.

Bízunk benne, hogy az Aranykoporsó nemcsak Szegeden fog sikert aratni.

VÁRNAI PÉTER

Szerkesztői asztal

Lapunk új főszerkesztőjévé dr. Vörös László irodalomtörténészt nevezték ki. Tanulmányaival, kritikáival találkozhattak már olvasóink, szerzőink egy része pedig ismerheti, mint a Tiszatáj korábbi rovatvezetőjét. Főhivatásában a szegedi egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének adjunktusa.
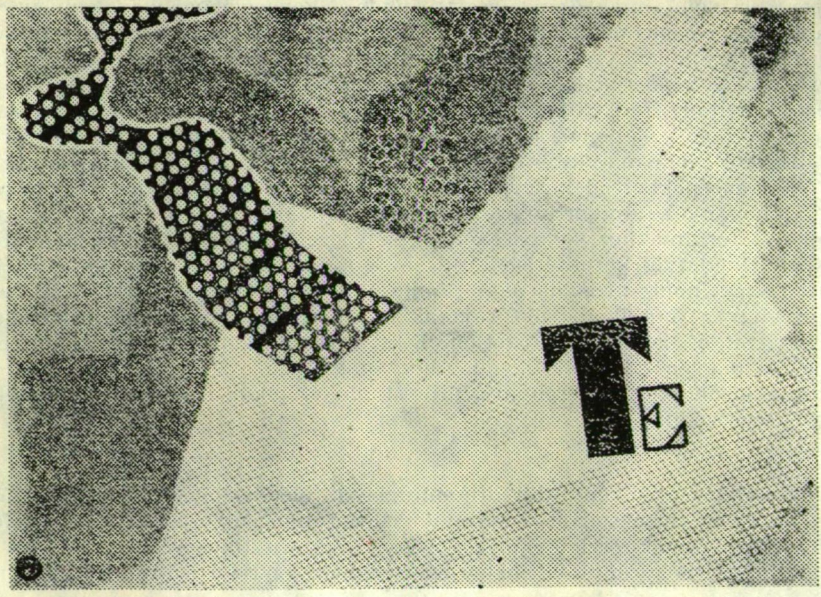
Forrás ankétot rendeztek Szegeden a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola dísztermében. Az irodalmi esten a folyóirat munkatársaival, Buda Ferenc József Attila-díjas költővel, Hatvani Dániellel, a folyóirat főszerkesztőjével, Szekér Endre irodalomtörténésszel és Zám Tibor íróval ismerkedhettek meg.